

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Արթուրյան Մարտիկ (Մարտիկ), պրոֆ. դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լուս Անջելես), պրոֆ. դր. Ա. Մուրադյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Հ. Հովհաննիսյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Ս. Մարտիրոսյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Թ. Փիլիպոսյան (Լախնո), պրոֆ. դր. Գ. Գևորգյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Լ. Չեքիյան (Վենետիկ), պրոֆ. դր. Մ. Հասարթյան (Երևան)

Աշխատությունը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք Ե

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

MAYORS OF TIFLIS (TBILISI)

SAMVEL KARAPETYAN

МЭРЫ ТИФЛИСА (ТБИЛИСИ)

САМВЕЛ КАРАПЕТИАН

ՀՏԴ 941(479.22)+941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Վբ)+63.3(2Հ)
Կ-294

Կ-294 Կարապետյան Ս.
Թիֆլիսի քաղաքագլուխները
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»
հրատ., 2003, 128 էջ

Աշխատությունը ներկայացնում է Անդրկովկասի գլխավոր քաղաքներից մեկի՝ Թիֆլիսի քաղաքագլուխների պատմությունը: Հնարավորինս հանգամանորեն շարադրված է շուրջ 800 տարիների ընթացքում (ԺԲ դարից մինչև 1917 թ.) պաշտոնավարած 47 քաղաքագլուխների ինչպես կենսագրական, այնպես էլ պաշտոնավարության շրջանը լուսաբանող նյութերը: Ուշագրավ և հատկանշական է քաղաքագլուխներից 45-ի ազգությամբ հայ լինելու հանգամանքը: Քննության են առնված նաև քաղաքի կառավարման ու քաղաքային խորհրդին առնչվող նյութերը:

Հասցեագրվում է հայ և վրաց ժողովուրդների, Թիֆլիսի քաղաքաշինության զարգացման և ականավոր հայ գործիչների պատմությամբ հետաքրքրվող մասնագետներին և ընթերցող լայն շրջաններին:

The present work treats the history of the mayors of Tiflis, one of the main cities in Transcaucasia. It includes biographical data as well as materials regarding the period of the governance of 47 mayors who governed Tiflis for more than 800 years (from the XII c.-1917). It is interesting to note that 45 of the mayors were Armenians in origin. The work also investigates materials concerning the government of the city and the municipal council.

The book is addressed to the general reader as well as to specialists interested in the history of the Armenian and Georgian peoples, prominent Armenian personalities and the development of town planning and architecture in Tiflis.

Կ $\frac{050500000}{703(02)-2003}$

ԳՄԴ 63.3(2Վբ)+63.3(2Հ)

ISBN 5-8080-0520-5

©Սամվել Կարապետյան 2003

©«Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող» հասարակական կազմակերպություն (RAA)

Աշխատությունը հրատարակվում է
Ռազմիկ և Վիդեո Թաղևոսյանների
հովանավորությամբ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<u>ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ</u>	5	<u>Հովհաննես (Իվան) Իզմիրյանց</u>	45
		<u>Ստեփան Գաբրիելյան Խատիսյանց</u>	45
<u>ՆԱԽԱԲԱՆ</u>	6	<u>Մովսես Տեր-Գրիգորյանց (Տեր-Գրիկուրով)</u>	45
<u>Մելիքների հասույթն ու արտոնությունները</u>	8	<u>Հովհաննես Միմոնյանց Շաղինյանց</u>	46
<u>Տվողիսի (Թիֆլիսի) բնակչությունը</u>	9	<u>Թովմա Դավթյան Փրիդոնյանց</u>	48
<u>Թիֆլիսը 1801-1840 թթ.</u>	11	<u>Զաքարիա Ստեփանյան Ամիրադյանց</u>	48
<u>Թիֆլիսի կառավարումը 1840-1864 թթ.</u>	12	<u>Հովսեփ Աֆանասյան Միրիմանյանց</u>	48
<u>Համքարների ապստամբությունը</u>	14	<u>Ավետիք Աստվածատրյան (Բոգդանի)</u>	
<u>Ազգային փոխհարաբերությունները քաղաքային խորհրդում (դումայում) 1880-ական թթ. վերջին և 1890-ական թթ. սկզբին</u>	20	<u>Սվեչնիկով</u>	48
<u>Քաղաքային վարչությունը 1890-ական թթ.</u>	22	<u>Սողոմոն Դավթյան Սարաջև</u>	49
<u>Ժամանակակից վրաց մամուլը Թիֆլիս-Թբիլիսիի քաղաքագլուխների մասին</u>	26	<u>Անդրեյ Դավթյան Մանանով</u>	49
<u>ՏՓՂԻՄԻ (ԹԻՖԼԻՄԻ) ԲԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ</u>	27	<u>Վարդան Աստվածատրյան Արշակունի</u>	50
<u>Վասակ ամիրա (շահապ) Արծրունի</u>	27	<u>Սողոմոն Զաքարյան Արխողոնյանց</u>	52
<u>Քուրդ ամիրա (շահապ) Արծրունի</u>	27	<u>Սողոմոն Միրիմանյան Միրիմանյանց</u>	53
<u>Շաղին (Բաղին)</u>	29	<u>Գևորգ (Եզոր) Գրիգորյան Փրիդոնյանց</u>	53
<u>ՏՓՂԻՄԻ (ԹԻՖԼԻՄԻ) ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆ ԲԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ԺԵ-ԺԸ ԴԱՐԵՐՈՒՄ</u>	30	<u>Գալուստ Հարությունյան Շերմազան-Վարդանյանց</u>	54
<u>Մելիք Էնալ</u>	30	<u>Երեմիա Գևորգյան Արծրունի</u>	63
<u>Մելիք Բայանդուր</u>	30	<u>Նիկողայոս Հովհաննիսյան Ալադաթյանց</u>	67
<u>Մելիք Խոջա-Բեհբուդ</u>	31	<u>Դմիտրի Թումանյանց</u>	67
<u>Մելիք Աշխարհբեկ</u>	32	<u>Յազոն Դմիտրյան Թումանյանց</u>	68
<u>Մելիք Ավթանդիլ</u>	32		
<u>Մելիք Ամիր Բեհբուդյանց</u>	32	<u>ԹԻՖԼԻՄԻ ԲԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ</u>	
<u>Մելիք Ասլամազ Ամիրյան Բեհբուդյանց</u>	32	<u>ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1875-1917 ԹԹ.)</u>	70
<u>Մելիք Գիորգ Ասլամազյան Բեհբուդյանց</u>	33	<u>Դմիտրի Իվանի Դիպիանի</u>	70
<u>Մելիք Զուրաբ Գիորգյան Բեհբուդյանց</u>	33	<u>Անտոն Սողոմոնյան Դորդանյանց</u>	72
<u>Մելիք Աշխարհբեկ Բ. Բեհբուդյանց</u>	34	<u>Ալեքսանդր Ստեփանյան Մատինյանց</u>	73
<u>Մելիք Ադա Աշխարհբեկյան Բեհբուդյանց</u>	35	<u>Նիկողայոս Արդուբյան-Երկայնաբազուկ</u>	80
<u>Մելիք Անտոն</u>	37	<u>Պողոս Ալեքսանդրյան Իզմայիլյանց</u>	83
<u>Մելիք Մահակ Շերգիլյանց</u>	37	<u>Գեվորգ Գրիգորյան Եվանգուլյանց</u>	89
<u>Մելիք Ավետիք Ադայան Բեհբուդյանց</u>	37	<u>Ալեքսանդր Միքայելյան Արդուբյան-Երկայնաբազուկ</u>	91
<u>Մելիք Դարչի Ավետիքյան Բեհբուդյանց</u>	38	<u>Քրիստափոր Ավակունյան Վերմիշյանց</u>	92
		<u>Վասիլի Նիկոլայևիչ Չերքեզով</u>	95
<u>ԹԻՖԼԻՄԻ ԲԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1840-1875 ԹԹ.)</u>	45	<u>Ալեքսանդր Հովհաննիսյան Խատիսյանց</u>	98
		<u>ՎԵՐՋՆԱԲԱՆ</u>	103
		<u>Անճնամունների ցանկ</u>	108
		<u>Տեղանունների ցանկ</u>	113
		<u>Օգտագործված գրականության ցանկ</u>	115
		<u>Գումավոր լուսանկարների ցանկ</u>	119

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Մերունդներս, որ վայելում ու հպարտանում ենք անցյալներում արարված արժեքներով, պարտավորված ենք ճանաչել այդ արժեքների հեղինակներին:

Տփղիս (Թիֆլիս, Թբիլիսի) քաղաքը կերտող առաջին դեմքերին՝ քաղաքագլուխներին ճանաչելը, նրանց մաքառումներին ու ճակատագրերին տեղյակ լինելը հարգանքի մի յուրատեսակ դրսևորում է, որ սերունդներն ի վիճակի են ու պարտավոր մատուցել նրանց հիշատակին:

Պարտքի ճիշտ այս գիտակցումն է, որ պատճառ և խթան է հանդիսացել սույն աշխատության կայացման համար:

Որևէ քաղաքի կառուցապատումը, քաղաքաշինության օրենքների համեմատ զարգացումն ու բարգավաճումն ուղղակիորեն պայմանավորված, կախված ու շաղկապված է քաղաքի առաջին դեմքի՝ քաղաքագլխի ծավալած գործունեության հետ:

Աշխարհիս շատ քաղաքներ քաղաքաշինական խնդիրների իրենց մտածված, հաճախ ինքնատիպ ու յուրահատուկ լուծումներով, աչք շոյող արտաքինով նախ և առաջ ու մասնավորապես պարտական են իրենց իսկ քաղաքագլուխներին:

Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսին, որը Անդրկովկասի հնագույն ու խոշոր քաղաքներից է, իր պատմության վերջին շուրջ մեկ հազարամյակում կառավարվել է իրար հաջորդած ու հարազատ քաղաքին անհունորեն նվիրված այնպիսի քաղաքագլուխներով, որ նման գործիչների գոյությունն իրավամբ բարեբախտություն կարող էր համարվել ցանկացած քաղաքի համար:

«Կովկասի Փարիզ»՝ ահա այն բնութագիրը, որով հաճախ հիշվում էր Թիֆլիսն արդեն ԺԹ դարի վերջին, և դա այն դեպքում, երբ մեկ դար առաջ գրավվելով Ադա-Մուհամմատ խանի կողմից՝ ամբողջովին թալանվել, հրկիզվել ու ավերվել էր:

Դեռևս 1870-ականներին նկատվել ու շեշտվել է այն հանգամանքը, թե Տփղիս-Թիֆլիսը «Հայաստանի նախասենյակը, գալիքն է»-ը և որ «Հայը իսկեղ Թիֆլիսը ո՛չ վրացոց, այլ պարսից, թուրքաց և գերմանացոց ձեռքէն և այդ՝ ոչ թե անօրէնութեամբ, նենգ հնարներով ու մռայլ գիշերուայ ժամանակ, ո՛չ, ո՛չ, այլ արդար վաստակով, արդար փողերով, արթուն խելքով ու պայծառ օրուայ միջոցին»:

ԺԹ-Ի դարերում Թիֆլիսում ստեղծված հասարակական, վարչական, բնակելի ու ինժեներական կառույցներն իրենց ճարտարապետական ու գեղարվեստական հատկանիշներով նշված ժամանակաշրջանի համար իրավամբ ներկայանում են իր-րև կառուցողական մտքի համամարդկային ձեռքբերումներ ու նվաճումներ:

Այն փաստը, որ այսօր տերը չենք բազում դարերի ընթացքում քրտնաթոր աշխատանքի շնորհիվ արարած բյուր արժեքների, առիթ, պատճառ ու անհրաժեշտություն ունենք սույն աշխատությանը երևույթի հետադարձ քննական հայացքի:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

ԺԲ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1917 թ., ահա այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում Տփղիսում պաշտոնավարած 47 քաղաքագլուխների պատմությունը ներկայացնում ենք ստորև: Նշված ժամանակաշրջանը կարելի է ներկայացնել երեք բաժիններով.

1. ԺԲ-ԺԳ դարեր, երբ քաղաքագլուխները հայտնի էին քաղաքի շահաբ կամ ամիրա կոչումներով.
2. ԺԷ դարի սկզբներից մինչև 1801 թ., երբ քաղաքը կառավարվում էր մելիքի կամ մելիք-տանուտիրոջ (վրաց՝ მამასახლისი=քաղաքի հայր, տանուտեր) կողմից.
3. 1840-1917 թթ., երբ այդ պաշտոնը ուղղակի կերպով հայտնի էր քաղաքագլուխ (ռուս՝ городской голова) կոչումով:

Ամենայն հավանականությամբ և համաձայն առկա որոշ նյութերի՝ մինչև ԺԲ դարի երկրորդ կեսը և ԺԳ-ԺԷ դարերի միջակայքում ևս Տփղիս-Թիֆլիսն ունեցել է իր քաղաքագլուխները՝ իշխանը, ամիրապետը, ավագը, մելիքը, մելիք-տանուտերը, բայց, ցավոք, այդպիսի տվյալները խիստ կցկտուր են, և այդ աղբյուրների հանրագումարը, այնուամենայնիվ, քննվող հարցի առնչությամբ ամբողջական պատկեր չի ապահովում¹, ուստի խնդրո առարկա նյութի քննությունը սկսում ենք միայն ԺԲ դարի երկրորդ կեսից:

Նշված ժամանակաշրջանում և մինչև ԺԲ դարի վերջը Տփղիսի ամիրայության պաշտոնում հանդես են եկել Մահկանաբերդի Արծրունյաց իշխանական տան ներկայացուցիչները: Այդ շրջանում միմյանց հաջորդել են Վասակ և Քուրդ ամիրա եղբայրները:

Տևական ընդմիջումից հետո՝ միայն ԺԷ դարի սկզբներին, մելիքի կոչումով երևան են գալիս Տփղիս քաղաքի և համանուն գավառի կառավարումը ստանձնած նոր դեմքեր՝ Բեհբուդյան տան շառավիղները:

Գրավոր բազմաթիվ աղբյուրներ փաստում են, որ Բեհբուդյանները քաղաքի կառավարումն իրենց ձեռքն էին առել առնվազն ԺԷ դարի կեսերից, սակայն, համաձայն տոհմի վերջին ներկայացուցիչ մելիք Դարչիի՝ 1802 թ. մայիսի 21-ին գեներալ Կնոբինգին հղած մի գրության՝ նրանք քաղաքի մելիքության պաշտոնը ստանձնել էին սկսած միայն 1714 թ-ից. «300 տարի է, ինչ հայ ժողովրդի պետականության դադարումից հետո մեր նախնիները գաղթել են Թիֆլիս: Այդ ժամանակներից մինչ այժմ տարբեր իշխանությունների օրոք մենք մշտապես հարգանք ենք վայելել. 1714 թ-ից հետո վրաց թագավորները մեր նախնիներին հաստատել են որպես մելիք, մամասախլիս և նացվալ. տարբեր ժամանակներում, երբ Վրաստանը ենթարկվել էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի բռնատիրությանը նրանք ոչ միայն չէին զրկվել պատիվներից և կոչումներից, այլև իրենց աշխատանքի, հերոսության և ջանասեր ծառայության համար տիրապետողներից հաստատվել էին իրենց դիրքերում, ինչպես վկայում են թուրքական սուլթանի, պարսից շահերի և վրաց թագավորների հրովարտակաները...»²:

1. Օրինակ, հետազոտող Վեյդենբաումը նշել է, որ քաղաքի մելիքի գոյությունը փաստված է վրացական ԺԵ-ԺԶ դարերի վավերագրերում և ի մասնավորի՝ 1684 թ.: Նկարագրելով թագավորության շրջանի Թիֆլիսը՝ Վեյդենբաումը նշել է. «Ինչպես երևում է, քաղաքի գլխավոր դեմքը մելիքն էր: 15-16-րդ դդ. վրացական վավերագրերից պարզվում է, որ նրա ազդեցության ներքո գտնվում էր ոչ միայն Թիֆլիսը, այլ նաև թիֆլիսյան հողերը, այսինքն՝ մերձակա գյուղերը: Նրա պաշտոնը հաստատում էր թագավորը: Թիֆլիսյան հողերի բոլոր ազնվականներն ու ոչ ազնվականները, սաված է Շահ Սուլեյմանի մի հրամանագրում (1684 թ.), պետք է ճանաչեն մելիքին, ենթարկվեն նրա պահանջներին ու կարգադրություններին և չխուսափեն թագավորի շահերին ծառայելուց» (բնագրում՝ «Главным лицом в городе был, по-видимому, мелик. Из грузинских актов 15 и 16 столетий видно, что в его ведении находился не только Тифлис, но и тифлисские земли, т. е. окрестные селения. Он утверждался в должности царем. Все знатные и незнатные жители тифлисских земель, сказано в одном повелении шаха Сулеймана (1684 г.), должны признавать мелика, повиноваться его требованиям и распоряжениям и не уклоняться от служения шахским интересам». **Вейденбаум Е.**, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, стр. 313): Տե՛ս նաև **Լեռ**, Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, Երևան, 1984, էջ 78-79:

2. «Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею», том I, Тифлис, 1866, էջ 475 (բնագրում՝ «300 тому лет, как предки наши по прекращении состояния народа Армянскаго переселены в Тифлис. С того времени понине при разних сею землею владательствах ползовались мы завсегда надлежащими почестями; потом 1714 года царями Грузинскими пожалованы предки наши в Тифлисе меликами, мамасахлисами и нацвалами; когда-жь Грузия в разныя времена подвергалась державам Турецким и Персидским, не толко не лишались они своих почестей и чинов; но по трудам своим, подвигам и усердной своей службе получали они от держав вишшее состояния своего утверждения, как явствует в грамотах Турецкаго султана, персидских шахов и Грузинских царей»): Տե՛ս նաև **Լեռ**, Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, Երևան, 1984, էջ 78:

Բեհբուդյան մելիքները (մոքալաքներն առհասարակ) վայելում էին վրաց թագավորների հովանավորությունը: Նրանց շնորհած արտոնությունները հավասարազոր էին վրաց ազնվականությանը տրված արտոնություններին. «Հայք կամ մոքալաքներն մեծ արտոնություններ կը վայելէին Տփղիսի մէջ: Վրաց թագաւորներն անձամբ ամեն կերպ օժանդակութիւն կը մատուցանէին իրենց: Քրեական յանցանաց համար մոքալաքներն մահուան պատժի չէին ենթարկուեր, ինչպէս միւս հասարակ դասակարգն, այլ դրամական տուգանք միայն կը տուժէին: Վրաց Վախթանգ արքային օրինադրութեան համեմատ՝ մոքալաքի եւ Վրաց երկրորդ կարգի ազնուականի արեան գինը նոյն էր: Այն աղետալի ժամանակներն որ Վրաստան պարտաւոր էր Պարսից Շահերուն կոյսեր և պատանիներ տալ իբրեւ հարկ, որ արքաք կը կոչուեր, Հայք ազատ էին այս տուրքէն, դրամական վճարի փոխարէն: Հայերն որոշ տուրք (մախթա) կը վճարէին թագաւորին. կարող էին պետական պաշտօնի մէջ մտնել, եւ նոյն իսկ քանի մի պաշտօններու համար իրենց առավելութիւն կը տրուէր: Նոքա առ հասարակ և արուեստներով զբաղէին: «Քաղաքացիներուն» այս արտոնութիւններն աչքի առաջ ունենալով ալ՝ Վրացիք քաղաքացի չգրուեցան: Երբ Ռուսերն տիրեցին Տփղիսի՝ մի Վրացի գերդաստան միայն մոքալաք գրուեցաւ...»³:

Քանի որ մինչև 1864 թ. Թիֆլիսի մելիքներն ու քաղաքագլուխները բացառապէս բնիկ քաղաքացի (մոքալաք) տոհմերի ներկայացուցիչներ էին, կարծում ենք արժե ստորև մեջբերել մարմնական պատժից ազատելու վերաբերյալ 1859 թ. հունիսի 7-ին բարձրագույնս հրամանագրված տոհմական առաջին կարգի քաղաքացիների (մոքալաքների) ցուցակը: Ի դեպ, ցուցակում ընդգրկված 79 ազատտոհմերից 14-ը նրանք էին, որոնց ներկայացուցիչները տարբեր ժամանակներում հանդես էին եկել իբրև քաղաքագլուխ (ընդգրկված են մուգ տառատեսակով): Ահա նրանք. «1. **Աբխաղոնուներ**. Ստեփան Հասրաթով, Հարություն Գասպարով, 2. **Աբխաղոնուներ**. Ստեփան Շաքարով և Սողոմոն Շաքարով, 3. Ամիրանով, 4. Հախնազարով, 5. Բայսողոմով, 6. Բաստամով, 7. Բեգիրդանյան, 8. Բուզգուլով, 9. Գարսու, 10. Գվիրբեժու, 11. Գուլակով, 12. Գուլիբաշով, 13. Գուլուլով, 14. Գուրգենբեկով, 15. Դիլակբերով, 16. **Եվանգուլով**, 17. Հեջուբով, 18. Չաքարբեկով, 19. Չոհրաբով, 20. **Իզանշադինով**, 21. Իզանով, 22. **Իզմիրով**, 23. Իփրումով, 24. Կալինասանի, 25. Ղամազով, 26. Ղամբարով, 27. Քափանակով, 28. Քեփինով, 29. Քեթխուլով, 30. Քիչմիշև, 31. **Կուզանուներ**: Դավիթ Գեուրգով, Կարապետ Գեուրգով, Միքայել Գեուրգով, Օսեփ Սանվելով, Սողոմոն Սանվելով, Նասիդ Խաչատուրով, Ալեքսեյ Ստեփանով, Գաբրիել Օհանեսով, Գրիգոր Ոսկիև, Գեուրգ Ասատուրով, Իժան Ասատուրով և Հակոբ Մաթոսով, 32. Կուզանով Ստեփան Զալիև, 33. Կուկուջանով, 34. Մալակով, 35. **Մանանով**, 36. Մանգու, 37. Մանդեմով, 38. **Մատինով**, 39. **Մելիք Չուրաբով**, 40. **Մելիք Սահակով**, 41. **Մելիք Շերմազանով**, 42. Մեսանտով, 43. Միրզու, 44. **Միրմանով**, 45. Մունթու, 46. Մուշրիբով, 47. Նազարբեկով, 48. Օկու, 49. Պարկուզատով, 50. Փիրով, 51. Փիթու, 52. Փորակով, 53. **Փրիդոնով**, 54. Փուրիև, 55. Ռոսիմով, 56. **Սարաջև**, 57. Թավլդարով, 58. Թակու, 59. Թամամշև, 60. Թաթու, 61. Տեր-Ասատուրով, 62. Տեր-Ղազարով, 63. Տեր-Պողոսով, 64. Տեր Շմավոն Տեր-Իսաև, 65. Յուզբաշևներ: Եսայի Շաքարով, Գևորգ Շաքարով, Գաբրիել Շաքարով, 66. Յուզբաշևներ: Սողոմոն Իսաև և Մկրտում Իսաև, 67. Ուստա Իսաով, 68. Խանկալամով, 69. Խարազով, 70. **Խատախով**, 71. Խախուտով, 72. Խուրադով, 73. Յուզադուլով, 74. Ծուրիմով, 75. Չառլան Բարանասով, 76. Չիթախով, 77. Շահբուդադով, 78. Շերգիլով, 79. Շիու»⁴:

Ինչ վերաբերում է բնիկ քաղաքացի տոհմերի ցուցակում վրացիների՝ համարյա իսպառ բացակայության հանգամանքին, ապա այդ խնդիրն իր ժամանակին պատճառաբանվել է այսպես. «Բնիկ վրացիների հակվածությունը քաղաքային կյանքի, առևտրաարդյունաբերական գործունեության հանդեպ այնքան

3. **Տիրեան Կ.**, Շաքաբ մի՛ Տփղիս (ուղևորի յիշատակարաններ), «Հանդես Ամսօրեայ», 1890, էջ 155:

4. «Акты собранные Кавказскою археографическою комиссией», том XII, Тифлис, 1904, էջ 226-227 (բնագրում՝ «1. **Աբեսալոմով**: Степан Асратов и Арутин Гаспаров, 2. **Աբեսալոմով**: Степан Шакаров и Согомон Шакаров, 3. Амиранов, 4. Ахназаров, 5. Байсоголов, 6. Бастамов, 7. Безирганов, 8. Бузгулов, 9. Гарсоев, 10. Гзирбежоев, 11. Гулагов, 12. Гулипашов, 13. Гулулов, 14. Гургинбегов, 15. Дилакберов, 16. **Евангулов**, 17. Еджубов, 18. Захарбегов, 19. Захрабов, 20. **Изаншадинов**, 21. Изданов, 22. **Измиров**, 23. Ипрумов, 24. Калинаани, 25. Камазов, 26. Камбаров, 27. Капанакон, 28. Келинов, 29. Кетхулов, 30. Кишмишев, 31. **Кузановы**: Давид Геурков, Карапет Геурков, Михаил Геурков, Осеп Санвелов, Соломон Санвелов, Наскид Хечатуров, Алексей Степанов, Габриел Оганезов, Грикур Оскиев, Геурк Асатуров, Ижан Асатуров и Акоп Матузов, 32. Кузанов Степан Залиев, 33. Кукуджанов, 34. Малаков, 35. **Мананов**, 36. Мангоев, 37. Манденов, 38. **Матинов**, 39. **Мелик Зурабов**, 40. **Мелик Сааков**, 41. **Мелик-Шармазанов**, 42. Месантлов, 43. Мизоев, 44. **Мириманов**, 45. Мунтоев, 46. Мушрибов, 47. Назарбегов, 48. Окоев, 49. Паркузатов, 50. Пиров, 51. Питоев, 52. Пораков, 53. **Придонов**, 54. Пугиев, 55. Ротинов, 56. Сараджев, 57. Тавлдаров, 58. Такоев, 59. Тамашев, 60. Татоев, 61. Терасатуров, 62. Терказаров, 63. Терпogosов, 64. Тершмоан Тер Исаев, 65. **Узбашевы**: Исая Шакаров, Геурк Шакаров, Гаприел Шакаров, 66. **Узбашевы**: Согомон Исаев и Микиртум Исаев, 67. Устайсов, 68. Ханкаламов, 69. Харазов, 70. **Хатисов**, 71. Хахутов, 72. Худадов, 73. Цугадузов, 74. Цуринов, 75. Чаолан Бабанасов, 76. Читахов, 77. Шабудагов, 78. Шергилов, 79. Шиев»).

թույլ էր, որ չնայած բոլոր օգուտներին և առավելություններին, մոքալաքների դասը բաղկացած էր գրեթե միայն հայերից...»⁵:

Սկսած 1640-ական թվականներից մինչև 1801 թ., երբ Վրաստանը միավորվեց Ռուսաստանի հետ, Թիֆլիսի մեխրության պաշտոնը ժառանգական իրավունքով վարել են Բեհրուդյան իշխանները: Հիշյալ ժամանակահատվածում իրար են հաջորդել հիշյալ տոհմից 15 մելիքներ (քաղաքագլուխներ):

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՀԱՍՈՒՅԹՆ ՈՒ ԱՐՏՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. Քաղաքի մելիքները, բացի հավաքվող հարկերի իրենց բաժնից, տիրապետում էին նաև անշարժ կալվածքների: Դրանցից էր «մելիքենց» իջևանատունը, որը Թիֆլիսի հայապատկան 14 իջևանատներից (ընդամենը 17-ն էր) գլխավորն էր⁶: «Մելիքենց» անվամբ էր հայտնի նաև քաղաքի 8 բաղնիքներից գլխավորը. «Մելիքենց, որ պատկանի Հայկազն իշխան Բեհրուդեանց, և գլխատուն է բոլոր բաղնիքների մեջ, թէ շինութիւնով և թէ ջրով»⁷:

Եկամտի նշանակալի աղբյուր էին հարկերը: Դրանց չափերն ավելի մեծ էին այն ժամանակ, երբ մեկտեղվում էին մելիքի և մամասախլիսի պաշտոնները: Դրա վերաբերյալ մելիք Դարչի Բեհրուդյանցը նշել է. «Ինչքան որ եկամուտ է ունեցել Թիֆլիսի մելիքը, նույնքան էլ՝ մամասախլիսը: Առաջներում այս պաշտոնները եղել են տարբեր մարդկանց ձեռքին, և ամեն մեկը ստացել է իր եկամուտը, իսկ երբ այս երկու պաշտոնները շնորհվել են իրենց նախնիներին, այդ դեպքում երկուսն էլ օգտվել են եկամտից: Թիֆլիսում ապրող պետական վաճառականներից և գյուղացիներից, ամեն ամուսնացածից տարեկան գանձվել է 1 ռ. 20 կոպ, այս գումարից ցարական հարկը կազմել է 1 ռ. 5 կոպ, իսկ 15 կոպեկը ստացել են մելիքն ու մամասախլիսը: Թիֆլիսում ամեն մի անշարժ գույքի վաճառքի դեպքում առուծախի փաստաթուղթը պետք է հաստատվեր մելիքի և մամասախլիսի կողմից: Եթե գույքը բարձր գնի չէր, փաստաթղթի հաստատման համար երկու պաշտոնյաներին հասնում էր 2 չերվոնեց, իսկ ավելի բարձր գնի դեպքում հարկն առավել էր: Գույքի հետ կապված ցանկացած տարածայնություններ լուծում էին մելիքն ու մամասախլիսը, իսկ հարկերը գանձվում էին ըստ վերը նշված հոդվածի: Վաճառականների և այլ անձանց գործերի ցանկացած գործավարության և հաստատման համար նրանք ստանում էին իրենց եկամուտը: Երբ որ Թիֆլիսի քաղաքացի եղբայրների մեջ առկա էր որևէ գույքի բաժանման կամ միացման խնդիր, ապա այդ դեպքում մելիքն ու մամասախլիսը ստանում էին ինչ-որ իր՝ 30-40 ռուբլի արժողությամբ, կամ էլ երբեմն ավելի քիչ՝ կապված նրանց կարողության չափի հետ: Կախված կարողության չափից՝ այդ պայմանագրերը հաստատելու համար յուրաքանչյուր եղբորից գանձվում էր 2 չերվոնեց կամ ավելին՝ առավել մեծ կարողության դեպքում: Թիֆլիսի վաճառականները, օրենսդրական որոշմամբ, օտար երկրներից ժամանելիս իրենց կարողության չափով մելիքին և մամասախլիսին նվերներ էին մատուցում: Թիֆլիսի մուրաբլը մաքսից ստանում էր իր բաժին հարկը, իսկ մելիքն ու մամասախլիսն օգտվում էին վերոհիշյալից: Թիֆլիս մտնող չոր ձկան ամեն մի սայլաբեռից մելիքն ու մամասախլիսը ստանում էին 15 կոպեկ: Գործում էր մի դրույթ, ըստ որի արհեստավորները պարտավոր էին որոշ տոների մելիքին ու մամասախլիսին հատկացնել 120 ռ. արժողությամբ ինչ-որ մի բան...»⁸:

5. Бакрадзе Д., Берзенов Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношениях, СПб, 1870, էջ 88 (բնագրում՝ «Нерасположение природных Грузин к городской жизни, к Торговой промышленной деятельности, было так сильно, что не смотря на все выгоды и преимущества сословие мокалаков состояло почти из одних Армян...»).

6. Ստորագրութիւն Թիֆլիզոյ, «Գարուն», 1866, N 4, էջ 249:

7. Նշվ. հոդվածը, «Գարուն», 1866, N 2, էջ 102:

8. «Акты ...», том I, Тифлис, 1866, էջ 196 (բնագրում՝ «Сколько имел доходу мелик Тифлисский, столькожь и мамасахлис. В прежния времена чины сии были у разных людей и каждый получал особенно свои доходи; а когда оба сии чины были пожалованы предкам нашим, тогда обеих должностей доходами пользовались вместе. В Тифлисе жительствовавших государственных купцов и крестьян с каждаго женатаго получалось в год по 1р. 20к.; из сего числа поступало в царские доходы по 1р. 5к., а по 15к. получали мелик и мамасахлис. При продаже в Тифлисе всякаго недвижимаго имения следовало утвердить купчую мелику и мамасахлису. Если имение бывало неважнои цены, то для утверждения купчей по двум сим чинам получалось 2 червонца; если-же имение бывало важнои цены, то тогда получалось больше. В Тифлисе какие только бывали споры в разсуждении имения, то по решению тех дел подписки бывали утверждаемы от мелика и мамасахлиса и доходами по случаю сему пользовались сообразно вышеписанной статье. Какая только от мелика и мамасахлиса бывали исследуемы дела купцов и других, то по приличию каждаго дела за утверждение онаго и за труды пользовались они доходом. Когда из Тифлисских граждан братья между собою делились или соединялись, тогда мелик и мамасахлис получали по сему случаю от них какую либо вещь, стоящую 30 или 40 руб., а иногда и менее сего, смотря на их движимое и недвижимое имение и состояние. По сему же разделу и соединению братьев мелик и мамасахлис, для утверждения их договоров получали, смотря на их состояние, по маловажному имению с каждаго брата 2 червонца, а с достаточных больше сего. Тифлисские купцы, приезжая из чужих земель, каждый в силу учреждения мелику и мамасахлису привозил по состоянию своему подарок, ибо Тифлисский моувар имел учрежденные из пошлин доходы, а малику и мамасахлису было предоставлено пользоваться оным. Сколько привозилось в Тифлис сухой рыбы, то с каждаго воза мелик и мамасахлис получали 15 коп. Тифлиские ремесленники имели положение в некоторые праздники отдавать что либо мелику и мамасахлису, что и составляло каждый по 120 руб.»).

Այսուհանդերձ, մեկիքի տարեկան եկամուտները՝ կախված այդ պաշտոնի միջամտության առիթների հետ, անկայուն էին, որի պատճառով եկամտի չափը ստուգապես անհնարին էր հաշվարկել:

Մեկիքի գլխավոր արտոնություններից էր նաև քաղաքի բոլոր 5 դարպասների (մուտքերի) բանալիներն իր մոտ պահելը. «...Քաղաքը ուներ հինգ դուռն՝ 1, դէպ ի հարսա, ուր է թագաւորական ալգին (БОТАНИЧЕСКИЙ сад) և ասվում է Գանջու դուռն, ըստ որում Գանջու քարվանը էն կողմից ներս կգար. 2, դէպ ի արևելք քաղանիսների կամուրջի գլխին, և կոչվում էր Երևանու դուռն, այս տեղից էլ Երևանու քարվանն էր ներս գալիս, և դռան կըշտին էր մաքսատունը (ռախտարխանեն, տամօժնեայ). 3-դ և 4-դ դէպ ի արևմուտ, մէկն Ջկրաշէն եկեղեցու մեծ քուշի գլխին, Ջէյղենց և Տէր Ասատուրովենց տներու մէջ տեղը, և ասվում էր Ծաւկիսու դուռն, իսկ միւսը Արթանդիլ Կուկուջանեանցի տանը մօտ, և կոչում էր Դեղոմի դուռն, և 5-դ դէպ ի հիւսիս ջրի միւս կողմն Մէտէխի և Գիպիենց քարավանսարայի մէջ տեղը, որի անունն էր Հավվաբարու դուռն: Դռներն էին երկաթէ, և երեկոյեանները կփակէին, որոց բանալիքները կպահէր քաղաքապետը, որ մէկիք էր կոչում»⁹:

Հնուց ի վեր՝ և մասնավորապես մինչև 1801 թ., որքան հայտնի է, Թիֆլիսի բոլոր մեկիքներն էլ հայազգի էին: Այս երևույթը, օրինակ, պատմաբան Շ. Չխեթիան բացատրել է քաղաքում հայ բնակչության թվային գերազանցությամբ. «Այստեղ մենք պետք է բնդձենք, որ վրաց թագավորների օրոք Թբիլիսիի մեկիք (քաղաքագլուխ) ավանդաբար հայ էր նշանակվում: Սա խոսում էր այն մասին, որ պետական բարձր իշխանությունը հաշվի էր նստում Թբիլիսի քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայերի հետ և քաղաքագլուխ նշանակում հայի: ԺԸ դարի վերջին Թբիլիսիի թագավորության շրջանի վերջին մեկիքն էր Դարչո Բեհրուտովը»¹⁰:

Առկա տվյալները, սակայն, հուշում են, որ միայն վրաց թագավորները չէին, որ հայազգի անհատներին քաղաքագլուխ էին նշանակում: Գոնե ժԷ-ԺԸ դարերի համար այդպիսի վկայություն հայտնի չէ (օրինակ՝ Մեկիք Բայանդուրը քաղաքի իշխանությունը ստացել էր պարսից Շահ-Աբաս Փոքրից, իսկ Բեհրուդյաններն այդ պաշտոնը վարել են ժառանգաբար): Վրաց թագավորներին, թերևս, միայն վերապահված է եղել ժառանգաբար քաղաքագլխի պաշտոնում ամեն անգամ հորը փոխարինող որդու իրավունքների վերահաստատման դերը:

ՏՓՂԻՍԻ (ԹԻՖԼԻՍԻ) ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ. Սկզբնաղբյուրները փաստում են, որ Թիֆլիսում հայազգի բնակչությունը մեծամասնություն է կազմել ոչ միայն ժԹ դարում, այլև դրանից առաջ, անգամ՝ միջնադարում: Օրինակ՝ Ռամուսիոյի ԺԶ դարում կատարված իտալական թարգմանության մեջ թիֆլիսաբնակ ազգությունների շարքում նախ և առաջ հիշված են հայերը. «Այս նահանգում կա մի գեղեցիկ քաղաք կոչված Թիֆլիս, և շրջակայքը կան շատ ամրոցներ ու պարսպապատ գյուղեր: Այնտեղ բնակվում են քրիստոնյաներ՝ հայեր, վրացիներ, և քիչ սարակիմոսներ ու հրեաներ, բայց ոչ շատ»¹¹:

1629 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում պարզապես նշված է. «...ի Տսլիսի Հայոց քաղաք...»¹²:

1745 թ. վրաց արքայազն Վախուշտին նույնպես շեշտել է հայերի թվական գերակշռությունը. «...Տփղիսի բնակիչներն են՝ Բերդում և Մեյդաբարում պարսիկ-մահմեդականները, իսկ բերդից դուրս առավելապես հայերն ու նվազ չափով վրացիները...»¹³:

1770 թ. կապիտան Յազիկովը Վրաստանի մասին կազմած գեկուցագրում նշել է. «...իրենց ասելով այնտեղ հաշվում են հինգ հազար տուն, բնակիչների մեծ մասը հայեր են և կաթոլիկներ, առաջիններն իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել առևտուրը և հարուստ առևտրականները շատ են, իսկ որքան բնակիչ կար քաղաքում. դա ասել հնարավոր չէ, նրանք՝ իրենք չեն իմանում, սակայն բավականին մարդաշատ քաղաք է...»¹⁴:

9. Ստորագրություն Թիֆլիզոյ, «Գարուն», 1866, N 1, էջ 62:

10. **Чхетия Ш.**, Армяне в Тбилиси в шестидесятих годах XIX века, “ИФЖ”, Ереван, 1958, N 3, էջ 161-162 (բնագրում՝ “Здесь мы должны подчеркнуть, что меликом городским головой Тбилиси при грузинских царях традиционно назначался армянин. Эта говорит о том, что высшая государственная власть, считаясь с тбилисским армянским населением, составлявшим в городе большинство, назначала городским головой армянина. Последним царским меликом в Тбилиси к концу XVIII в был Дарчо Бебутов...”):

11. **Հակոբյան Հովհ.**, Ուղեգրություններ, հ. Ա., Երևան, 1932, էջ 55:

12. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հատոր Բ, Երևան, 1978, էջ 321:

13. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 83:

14. “Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии”, том 1 (с 1768 по 1774 г.), под редакцией **Цагарели А. А.**, СПб, 1891, էջ 187 (բնագրում՝ “...в нем считается по их сказкам пять тысяч дворов, жители по большей части армяне и католики, первья главный торг производят и много есть богатых купцов, а сколько числом в городе людей,- того сказать не можно, потому, что они и сами не знают...”):

Սա այն իրողությունն էր, որը պայմանավորել էր վրաց թագավորների, պարսիկ շահերի և թուրք սուլթանների կողմից ինչպես՝ մելիքի, այնպես էլ՝ մամասախիսի պաշտոնները հայերին շնորհելը¹⁵:

Ամբողջ ԺԹ դարում և Ի դարի սկզբներին քիֆլիսաբնակ ազգությունների թվում հայերը պահպանել էին հարաբերական մեծամասնություն: Առանձնապես 1860-ական թվականներից հետո իրականացված վիճակագրությունների արդյունքները ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

Տարեթիվ	հայեր	%	վրացիներ	%	ռուսներ	%	այլ ազգ.	%	ընդամենը
1803 ¹⁶									11777
1848 ¹⁷	14194	46,1							30814
1851 ¹⁸									34888
1864 ¹⁹	28404	47,3	14878	24,8	12462	20,7	4341	7,2	60085
1865 ²⁰	31180	47,2	14786	22,4	12142	18,4	7934	12,0	66042
1875 ²¹	36974	45,0	21295	25,9	19424	23,7	4363	5,3	82056
1876 ²²	37601	41,0	22156	24,2	20198	22,0	11713	12,8	91668
1880 ²³	38509	45,0	22285	26,0	19804	24,0			
1885 ²⁴									104024
1891 ²⁵	55553	38,1	38357	26,3	36113	24,3	15708	10,8	145731
1895 ²⁶	66201	40,8	34623	21,3	28983	17,8	32544	20,0	162351
1896 ²⁷									163012
1897 ²⁸	46713	32,0	40526	27,7	39213	26,8	19712	13,5	163012
1905 ²⁹	84170	35,0	54558	22,7	57191	23,8	44404	18,5	240323
1910 ³⁰	124901	40,9	54120	17,7	67086	22,0	59100	19,4	305207
1914 ³¹									344629
1916 ³²	142019	40,9	37584	10,8			167163		346766
1922 ³³	85262	36,6	80072	34,4	38326	16,5	29114	12,5	232774
1926 ³⁴	112000	39,0							
1959 ³⁵	149000	21,0	330000	48,0	126000	18,0			
1979 ³⁶	153000	14,0	653000	62,0	129000	12,0			

15. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մելիքի կամ քաղաքագլխի պաշտոնը հայազգի անհատին վստահելը պայմանավորված չէր սոսկ հայերի մեծամասնությամբ: Գիցուք XIX վերջերին կամ XX դարի սկզբին հայերն այլևս մեծամասնություն չէին, և պաշտոնն էլ նշանակումով չէր, այլ՝ ընտրությամբ, բայց, ինչպես կտեսնենք ստորև, այդ ոլորտը շարունակաբար կենտրոնացած էր ազգությամբ հայ անհատների ձեռքում (բացառությամբ 2 դեպքի): Երևույթի խորքային պատճառների մասին իր տեղում:

16. **Ениколопов И.**, Первая перепись в Тифлисе, “Вечерний Тбилиси”, 1970, N 15, 20 января:

17. “Кавказский Календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849, էջ 91:

18. “Кавказский Календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851, էջ 91, 404:

19. “Кавказ”, 1865, N 16, էջ 83-84: Տես նաև “Известия Тифлисской Городской Думы”, 1910, N 11, էջ 17:

20. «Երեւակ», հանդիս արթրեայ, 1866, N 134, էջ 397:

21. “Кавказский Календарь на 1882 г.”, Тифлис, 1881, էջ 314:

22. “Известия ...”, նույն տեղում:

23. “Кавказский Календарь на 1882 г.”, Тифлис, 1881, էջ 315:

24. “Кавказский Календарь на 1886 г.”, Тифлис, 1885, էջ 117:

25. «Նոր -Դար», 1893, N 218, էջ 1:

26. “Кавказ”, 1896, N 88, էջ 2: Նաև՝ «Մշակ», 1896, N 39, էջ 3: «Նոր -Դար», 1896, N 59, էջ 1:

27. “Кавказский Календарь на 1898 г.”, Тифлис, 1897, էջ 22-23:

28. “Известия ...”, նույն տեղում:

29. “Кавказский Календарь на 1908 г.”, Тифлис, 1907, էջ 325:

30. “Известия ...”, նույն տեղում: Նաև՝ “Закавказье”, 1911, N 68:

31. “Кавказский Календарь на 1915 г.”, Тифлис, 1914, էջ 188:

32. “Кавказский Календарь на 1917 г.”, Тифлис, 1916, էջ 190-193: Վրացիների բվաքանակի մեջ մտնում են 1476 վրացի մահմեդականները:

33. «Մարտակոչ», 1923, N 105, 30 հունիսի:

34. Նույն տեղում:

35. Նույն տեղում:

36. **Թորան Անգոբ**, Թիֆլիսի ազգաբնակչությունը, «ժողովուրդ», 1989, 13.VI:

Աղյուսակից հստակ երևում է, որ ԺԹ դարի երկրորդ կեսին և Ի դարի սկզբին, բայց հատկապես խորհրդրային կարգերի հաստատումից հետո Թիֆլիսի հայ բնակչության թվաքանակը շարունակաբար նվազել է (նվազման երևույթը ցարդ կանգ չի առել):

Հարկ է նշել, որ ԺԹ դարի առաջին կեսին քաղաքաբնակ հայերի տեսակարար կշիռը շատ ավելի բարձր է եղել, քան, օրինակ 1864 թ., երբ այն կազմել էր 47,4 %: Այդ է փաստում 1821 թ. վերաբերող մի վկայություն, համաձայն որի՝ քաղաքի 3368 ծխերից (տուն) հայեր էին 2951-ը, իսկ վրացիներն ու ռուսները միասին՝ ընդամենը 417 ծուխ³⁷: Այսինքն՝ 1821 թ. հայերը կազմում էին ծխաթվերի 87.6 %-ը:

ԹԻՖԼԻՍԸ 1801-1840 ԹԹ. Երբ 1801 թ. ռուսական իշխանությունները դադարեցրին քաղաքի վերջին մեկը Դարչի Ավետիքյան Բեհրուդյանցի պաշտոնավարությունն ու վայր դրին նրա իրավունքները, միառժամանակ, մինչև 1840 թ. Թիֆլիսն այլևս քաղաքագլուխ չունեցավ: Ամբողջ 4 տասնամյակ քաղաքը գտնվում էր կայսեր կողմից ռազմական գծով նշանակում ստացած երկրամասի կառավարիչների հոգածության ներքո: Արդեն այդ տարիներին սկիզբ է դրվում քաղաքի բարեկարգման լայնածավալ աշխատանքների:

Համեմատության մեջ դնելով անցած մի քանի տարիների ընթացքում քաղաքի կրած փոփոխությունները՝ գերմանացի Մորից Ֆոն Կոցերուն 1817 թ. գրել է. «Ճանապարհները բոլոր նահանգներում անգործածելի էին, և Թիֆլիսն իսկ թաղված էր ցեխի մեջ: Այս քաղաքը իր ներկա բարգավաճ վիճակը պարտական է գեներալ Երմոլովին: Կարճ ժամանակվա ընթացքում նա կառուցել է տներ, մայթել է փողոցներ, և բացել է հրապարակներ, որպեսզի ոտը շարժի քաղաքի նեղ ու աղտոտ փողոցներից: Կարճ խոսքով, ով որ մի տարի առաջ հեռացել է Թիֆլիսից, հիմա չպիտի ճանաչի այդ: Երբ բնակիչները վերջապես զգացին թե շատ ավելի հաճելի է ապրել տների քան ցեխակույտի մեջ...»³⁸:

Բարեկարգման ընթացող աշխատանքների մեկ այլ վկան՝ անգլիացի նկարիչ-հնագետ Ռոբերտ Կեր Փորտլըրը, նույն՝ 1817 թ. նշել է. «...կառավարիչը իր բնակարանն ընտրել է քաղաքի կենտրոնից հեռու մի բերդի կողքին, գետի դիմաց, Կովկասյան լեռների գեղեցիկ տեսարանով...: Այս շենքը, ինչպես նաև զինարանը, հիվանդանոցը, եկեղեցիներն ու շրջակայքի մի քանի վիլաները՝ միակ շենքերն են քաղաքի մեջ, որոնք հիշեցնում են որևէ կերպով Եվրոպա: Մնացածը զուտ ասիական է, բայց բոլորովին տարբեր այն գաղափարից, որ Եվրոպայում ունեն Արևելքի մասին. — զվարթ միմարեթներ, գունավոր գմբեթներ և ոսկեգոծ որմեր: Այստեղ կա միայն ցած հողե կտորներով տների հավաքածու, կառուցված հողե աղյուսից, խառնըված քարի ու ցեխի հետ, դռներն ու պատուհանները չափազանց փոքր, վերջիններս ծածկված թղթով, որովհետև ապակի շատ քիչ են գործածում, թանկության ու հազվագյուտ լինելու պատճառով...: Փողոցները առանց բացառության նեղ են և ճանապարհի նախնական վիճակի հետևանքով, անհանդուրժելիորեն ցեխոտ են՝ անձրևոտ և փոշոտ՝ չոր եղանակին: Մակայն, նորին գերազանցությունը, կառավարիչը, ջանադիր է վերջ տալու այս անհարմարության, հրամայելով որ փողոցները մայթեն. և այս լավ գործը արդեն սկսել են: Նույնպես նա ուրիշ բարեփոխություններ է կատարում, հրաման տալով որ բոլոր կիսաքանդ տները վերանորոգվեն և կամ բոլորովին քանդվեն և նրանց տեղը նորերը շինվեն վայելուչ և ավելի առողջապահական պլանով...»³⁹: Շարունակելով բնակարանների, խանութների, շուկայի, մարդկանց վարք ու բարքի բավականին ուշագրավ նկարագրությունները՝ Ռ. Կեր Փորտլըրն իր խոսքն ավարտում է այսպես. «Այս է Թիֆլիսը 1817 թվին: Բայց եթե ներկա ընդհանուր կառավարչի պլանը՝ տների կառուցման մասին, լիովին իրագործվի, մի քանի տարի հետո այսպես չպիտի լինի Թիֆլիսը: Հասարակական շենքերի բարեփոխման տեսակետից ինչ-որ արդեն իրագործել է նորին գերազանցությունը, հույսեր են տալիս ապագայի մասին...»⁴⁰:

Տակավին 1835 թ. գերմանացի դր. Էյխվալդն իր «Ուղևորություն ի Կովկաս» (“Reise in der Kaukasus”) աշխատության մեջ, անդրադառնալով Թիֆլիսի բարեկարգության վիճակին, նշել է. «Թիֆլիս մինչև անգամ չի համապատասխաներ կէս-եւրոպական քաղաքի: Անձրեային ժամանակ Թիֆլիսի փողոցները չափազանց ցեխոտ են, իսկ չոր ժամանակ եւ մանաւանդ երբ քամի կայ, փոշին ամպերու պէս կը պատէ քաղաքն: Անեն տեսակ աղբ անարգել փողոցները կը թափուի եւ շատ անգամ կը պատահի որ անցորդները կ'ողողուին վերէն վար թափուող աղտեղութեանց մէջ եւ կ'երթան վարձատրութիւն պահանջել իրենց ապականեալ զգեստներու համար... Սի քանի փողոցներու կողքերը կան մայթեր ու սալալատակներ, որ

37. “Братская помощь пострадавшим в Турции армянам”, 2-ое издание, Москва, 1898, էջ 553:

38. **Հակոբյան Հովհ.**, Ուղեգրություններ, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 501:

39. Նշվ. աշխ., էջ 713-714:

40. Նշվ. աշխ., էջ 72:

բոլորովին անխնամ եւ կոշտ կոպիտ կերպիւ շինուած են: Երեսնեան հրապարակն է լաւագոյն եւ ընդարձակ հրապարակը, սակայն գրեթէ ամբողջապէս խորտուբորտ: Քաղաքը բոլորովին գուրկ է ջրանցքներէ, ջրամբարներէ, ծառուղիներէ, մի խօսքով անդ չկայ այն ինչ որ կարենայ յիշեցնել մարդուս եւրոպական քաղաքներու հաճոյքները կամ հասկացողութիւն մը տայ ասիական շքեղութեան եւ պերճանաց մասին...»⁴¹:

Ընդհանուր առմամբ մինչև 1840 թ., երբ հաստատվեց քաղաքի կառավարման նոր կարգը, ռուս զինվորական կառավարիչների ջանքերով իրականացվող Թիֆլիսի բարեկարգման համալիր միջոցառումները գրանցեցին աննախընթաց առաջընթաց: Ինչ վերաբերում է քաղաքի կառավարման համար քաղաքագլուխ ունենալու խնդրին, ապա, տակավին 1810 թ. Վրաստանի կառավարիչ Ախվերդովը բարձրագույն իշխանությանն էր ներկայացրել մի զեկույց՝ Թիֆլիսում վրաց իշխանների կամ ազնվականների գլխավորությամբ քաղաքապետություն (մագիստրատ) հիմնելու առաջարկով⁴², որը սակայն, կյանքի չէր կոչվել:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ 1840-1864 ԹԹ. Վարչարարության նոր ձևը, որը հղացել ու նախաձեռնել էր Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար և Կովկասի քաղաքացիական վարչության կառավարիչ Ե. Ա. Գոլովինը (1838-1842), ըստ էության, միտում ուներ քաղաքի կառավարման կերպը բարեփոխելու միջոցով էլ ավելի խթանել առաջընթացը. «Նրա օրոք մշակվել է նաև Թիֆլիսի քաղաքային հասարակական վարչության կանոնադրությունը, որն արժանացել է Բարձրագույնի հաստատմանը 1840 թ. ապրիլի 10-ին և ուժի մեջ մտել նույն թվականի օգոստոսի 10-ին⁴³: Այդ կանոնադրությամբ քաղաքին իրավունք է տրվել ձևավորել քաղաքային վարչություն՝ բաղկացած քաղաքագլխից և 6 անդամից: Քաղաքագլուխն ընտրվում էր քաղաքաբնակ ամբողջ հասարակության կողմից, իսկ անդամներն ընտրվում էին երեք դասից՝ սեփականատերերից, վաճառականներից և արհեստավորներից, յուրաքանչյուրից 2 անդամ: Յուրաքանչյուր դասից ընտրվում էր 10 ներկայացուցիչ, և հարկերը բաշխվում էին այդ 30 ընտրվածների ներկայությամբ, ընդ որում հարկահավաքությունը հանձնարարված էր 6 հոգու, յուրաքանչյուր դասից 2-ական անդամի: Քաղաքային հասարակական վարչության որոշումներն ի կատար էին ածվում 6 ավագանու՝ ուստարաչիի օգնությամբ, որոնցից ընտրվում էր 2-ը՝ ամեն դասից, իրենց 2-ական օգնականներով»⁴⁴: Նշված կարգով 1840 թ. Թիֆլիսի առաջին քաղաքագլուխ ընտրվում է Հովհաննես Իզմիրյանցը:

1841 թ. հաստատվում է նահանգական քաղաք Թիֆլիսի կառավարման համակարգը, որի ժամանակ ձևավորվում է քաղաքագլխի և պաշտոնատար այլ անձանց մասնակցությամբ ու նահանգապետի նախագահությամբ գործող շինարարական հատուկ կոմիտե⁴⁵:

Սկսած 1840 թ., երբ հաստատվում է քաղաքի հասարակական կառավարման կանոնադրությունը, Թիֆլիսում քաղաքագլխի պաշտոնը հաջորդաբար վարում են քաղաքի բնիկ (մոքալաք) հայտնի հայ գերդաստանների ներկայացուցիչները⁴⁶: Այդ ավանդույթն առաջին անգամ խախտվում է միայն 1864 թ., երբ քաղաքագլուխ է ընտրվում ոչ տեղացի (եկվոր, ախալմոսուլ) Գալուստ Շերմազանյանցը:

41. Պ. Տ., Թիֆլիս կես դար առաջ եւ այժմ, «Մասիս», 1886, էջ 611:

42. Джабарь М., 35-летие Тифлисской гор. думы, “Тифлисский Листок”, 1909, N 298, էջ 3:

43. Այլ վկայության համաձայն քաղաքի հասարակական կառավարման նոր կարգի հաստատումն ու գործադրումը տեղի էր ունեցել 1841 թ. օգոստոսի 21-ին (Джабарь М., նշվ. հոդվածը, նույն տեղում):

44. Чрелаев С., Тифлис в XIX столетии, “Тифлисский Листок”, 1901, N 291 (բնագրում “При нем разработано и положение о городском общественном управлении в Тифлисе, которое удостоилось Высочайшего утверждения 10-го апреля 1840 года и вошло в действие с 21 августа того же года. Этим положением городу предоставлено было право образовывать городскую управу в лице городского головы и 6 членов. Голова избирался целым обществом городских обывателей, членов же избирали три сословия: домовладельцы, торговцы и ремесленники, по два члена от сословия. Каждое сословие избирало по 10 представителей и раскладка повинностей происходила в присут. всех этих 30 избранных лиц, при чем внимание повинностей поручено было 6 сборщикам, по 2 человека от каждого сословия. Постановления городского общественного управления приводилось в исполнение при помощи 6 старост,- устабаши, - избравшихся сословиями в числе 2 человек с 2 помощниками от каждого...”): Տե՛ս նաև Джабарь М., 35-летие Тифлисской гор. думы, Тифлисский листок, 1909, N 298, էջ 3:

45. Джабарь М., նշվ. հոդվածը, նույն տեղում:

46. Ի դեպ, անդրադառնալով 1840-60-ականների քաղաքագլուխներին՝ Շ. Չխեթիան, առանց պաշտոնավարության տարիները նշելու, թվարկել է նրանց անունները. «1840 թ. Թիֆլիսում «Քաղաքային հասարակական վարչության կանոնադրության» ստեղծման օրվանից, տարիներ շարունակ քաղաքագլխի պաշտոնը զբաղեցնում էին հայ խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Թիֆլիսի առաջին քաղաքագլուխն էր Իվան Իզմիրյանը: Այնուհետև այդ պաշտոնը զբաղեցրին Ս. Խատիսովը, Մ. Տեր-Գրիկուրովը, Ի. Շաղինովը, Ֆ. Փրիդոնովը, Ջ. Ամիրադովը, Ի. Միրիմանովը, Ա. Սվեչնիկովը, Ս. Սաբաջևը, Ան. Մանանովը, Վ. Արշակունին, Ս. Արիստոմովը, Ե. Արծրունին, Ն. Ալդաթովը, Դ. Թումանովը (1869-1871)», (“Со дня создания “Положения о городском общественном управлении в Тифлисе” в 1840 г. в течение многих лет должность городского головы занимали представители крупной армянской буржуазии. Первым городским головой Тбилиси был Иван Измиров. Затем эту должность занимали: С. Хатисов, М. Тер-Грикуров, И. Шадинов, Ф. Придонов, З. Амирагов, И. Мириманов, А. Свечников, С. Сараджев, Ан. Мананов, В. Аршакуни, С. Абесаломов, С. Мириманов, Ег. Придонов, К. Шермазан-Вартанов, С. Абесаломов, Е. Арцруни, Н. Алдатов, Д. Туманов (1869-1871)” (նշվ. հոդվածը, էջ 166):

Քաղաքային հասարակական կանոնադրության հաստատումից (1840) հետո մի քանի տարիների կտրվածքով վարչության աշխատակազմը ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Քաղաքային վարչության անդամներ		Պետական քարտուղար
		Քաղաքացի (մոքալաք) անդամներ	Նորեկ (ախալմոսուլ) անդամներ	
1845 ⁴⁷	Ստեփան Գաբրելյան Խատիսյանց	Ալեքսանդր Հովսեփյան Թամամչյանց, Ջալալ Ջաքարյան Ջալալյանց, Հովսեփ Հովհաննիսյան Տեր-Հովհաննիսյանց (պատգամավոր գավառից)	Իսահակ Հովհաննիսյան Մայսուրյանց, Հովհաննես Դավթյան Մուրաբյանց	Վասիլի Իվանովիչ Ռակովիչ
1849 ⁴⁸	Թովմա Դավթյան Փրիդոնյանց	Ջաքարիա Պետրոսյան Թամամչյանց, Հովհաննես Ստեփանյան Ալադաբյանց, Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյանց, Ավետիք Հովհաննիսյան Մատրոյանց, Ավրամով Ալեքսեյի Հախվերդյանց, Ադա Ռևազի Ռևազով		Պյոտր Վասիլևիչ Սոկոլովսկի
1850 ⁴⁹	Ջաքարիա Ստեփանյան Ամիրադյանց	Ջաքարիա Սինայան Գուլասայանց, Իսահակ Սկրտչյան Թամարյանց, Ստեփան Անդրեյի Ջաղաբյանց, Հակոբ Միքայելյան Չամոնյանց, Թովմա Սարգսյան Իսկանդարյանց, Գազար Աբրահամյան Վարդանյանց		Պյոտր Վասիլևիչ Սոկոլովսկի

Հարկ է նշել, որ թեև 1840-1864 թթ. Թիֆլիսի քաղաքագլուխներ էին ընտրվել բացառապես բնիկ քաղաքացիներ (մոքալաքներ), բայց արդեն 1840-ականներին նորեկների ներկայությունն առկա էր քաղվարչության կազմում: Օրինակ՝ քաղաքագլուխ Ստ. Խատիսյանցի պաշտոնավարության ժամանակ (1845) քաղվարչակազմի 6 անդամներից երկուսը նորեկ (ախալմոսուլ) էին:

Տարիների ընթացքում քաղաքի կառավարման համակարգը հագեցվում էր ժամանակի պահանջներից բխող վարչական նոր մարմիններով: Դրանցից էր Կովկասի փոխարքա իշխան Մ. Վորոնցովի (1844-1854 թթ.) մտահղացմամբ 1847 թ. կազմավորված առևտրային ոստիկանությունը⁵⁰: Առհասարակ Մ. Վորոնցովի բուն գործունեության առանցքը, ինչպես դիպուկ կերպով նկատել է 1850 թ. քաղաք այցելած «Սյուլյուկ»-ը, այն էր, որ ունևոր դասը առավելագույնս ընդգրկվեր քաղաքի կառուցապատման ու բարեկարգման աշխատանքների մեջ. «...իշխան Վոռոնցովը և նրա կողակիցը շատ հետամուտ էին խառն պատկերների և հայի կիտած գուտ ոսկին քար ու կիր դարձնելու»⁵¹:

Հատկանշական է, որ մինչև 1875 թ. ազգությամբ հայ էին ոչ միայն իրար հաջորդած քաղաքագլուխները, այլև քաղաքային վարչության անդամների մեծ մասը: Խնդրո առթիվ առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու համար ստորև մեջբերում ենք Թիֆլիսում քաղաքի հասարակական կառավարման կանոնադրության հաստատումից (1840) մինչև քաղաքային ինքնավարության հաստատում (1870) ընկած ժամանակահատվածում մի շարք տարիների կտրվածքով քաղվարչակազմի անդամների ցուցակները.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Քաղաքային վարչության անդամներ		Պետական քարտուղար
		Քաղաքացի (մոքալաք) անդամներ	Նորեկ (ախալմոսուլ) անդամներ	
1851 ⁵²	Հովսեփ Աֆանասյան Միրիմանյանց	Ջաքարիա Դավթյան Սարաջև	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյանց, Գազար Վարդանյան Վարդանյանց	Պյոտր Վասիլևիչ Սոկոլովսկի
1852 ⁵³	Հովսեփ Աֆանասյան Միրիմանյանց	Հեջուր Գաբրիելյան Հեջուրյանց Հովսեփ Ստեփանյան Անանյանց, Սողոմոն Պետրոսյան Սարգսյանց	Ավրամովի Հախվերդյանց, Սկրտչի Կասումյանց, Ավետիք Թարխանյանց	Պյոտր Վասիլևիչ Սոկոլովսկի
1853 ⁵⁴	Ավետիք Աստվածատրյան Սվեչնիկով	Իսահակ Նիկիտայի Փուդի-նյանց, Հեջուր Գաբրիելյան Հեջուրյանց, Ասատուր Կիրիլյան Խալաբյանց	Հովսեփ Միքայելյան Չամոնյանց, Վարդան Գազարյան Սպարապետյանց	Պյոտր Վասիլևիչ Սոկոլովսկի
1854 ⁵⁵	Ավետիք Աստվածատրյան Սվեչնիկով	Սողոմոն Միրոնի Միրիմանյանց, Հեջուր Գաբրիելյան Հեջուրյանց, Ստեփան Անդրեյի Ջաղաբյանց	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյանց, Հովսեփ Միքայելյան Չամոնյանց, Սարգիս Եզանյանց	Պյոտր Վասիլևիչ Սոկոլովսկի

47. “Кавказский Календарь на 1846 г.”, Тифлис, 1845, т. 167:

48. “Кавказский Календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849, отделение четвертое, т. 11:

49. “Кавказский Календарь на 1851 г.”, Тифлис, 1850, отделение пятое, т. 13:

50. **Джабарь М.**, նշվ. հոդվածը, նույն տեղում:

51. **Միլիկ**, Ճանապարհորդութեան տպարարութիւններ, «Փորձ», 1879, N 10, էջ 96:

52. “Кавказский Календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851, т. 561:

53. “Кавказский Календарь на 1853 г.”, Тифлис, 1852, т. 511:

54. “Кавказский Календарь на 1854 г.”, Тифлис, 1853, т. 592:

55. “Кавказский Календарь на 1855 г.”, Тифлис, 1854, т. 628:

1855 ⁵⁶	Ավետիք Աստվածատրյան Սվեչնիկով	Արտեմ Եգորյան Բաբանայան, Իսահակ Մարտինի Թանդոյան, Զաքարիա Մինասյան Գուլասայան	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյան, Գրիգոր Մելիքյան, Սարգիս Մուրադյան	
1856 ⁵⁷	Սողոմոն Դավթյան Սարաջև	Սողոմոն Մովսիսյան Բստամանյան, Արտեմ Եգորյան Բաբանայան, Գրիգոր Պետրոսյան Սարգսյան, Համբարձում Նիկիտայի Էնֆիանջյան, Ավետիք Գրիգորյան Ջանշյան (բնակարանների գծով պատգամավոր)	Միմոն Դավթյան Մղեբյան, Գրիգոր Հայրապետյան Սարգսյան, Գեորգի Ամիլախվարով (բնակարանների գծով պատգամավոր)	Գրիգոր Հովհաննիսյան Իզմիրյան
1857 ⁵⁸	Անդրեյ Դավթյան Մանուկ	Աստվածատուր Սվեչնիկով, Երիս Գաբրիելյան Եղիսուբով, Սողոմոն Գաբրիելյան Բայսողոյան, Համբարձում Նիկիտայի Էնֆիանջյան	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյան, Հակոբ Բարսեղյան Միքելյան	Գրիգոր Հովհաննիսյան Իզմիրյան
1858 ⁵⁹	Վարդան Աստվածատրյան Արշակունի	Ավետիք Գրիգորյան Ջանշյան, Սողոմոն Գաբրիելյան Փարունբեկյան, Զաքարիա Գերասիմի Միրիմանյան	Արտեմ Դավթյան Խեչումյան, Գրիգոր Նիկողոսյան Մկրտումյան, Միքայել Ավետիքյան Տուգուրելով	Գրիգոր Հովհաննիսյան Իզմիրյան
1859 ⁶⁰	Վարդան Աստվածատրյան Արշակունի	Ավետիք Գրիգորյան Ջանշյան, Բաղդասար Ալադաթյան (պատվավոր քաղաքացի), Զաքարիա Գերասիմի Միրիմանյան	Ղազար Վարդանյան, Միքայել Ավետիքյան Տուգուրելով	Միխայիլ Ֆյոդորովիչ Ֆյոդորով

Տարեցտարի աճող ու զարգացող Թիֆլիսն արդեն 1858 թ. ունեւ ակնառեսին ներկայացել է անհամեմատ ավելի բարեշեն, քան թեկուզ 2-3 տասնամյակ առաջ. «Թիֆլիս, կամ ըստ մեզ Տիֆլիս, հին Վրաստանի մայրաքաղաքը, իրաւամբ կրնայ համարուիլ եւ այժմ մայրաքաղաք բովանդակ Կովկասեան եւ Անդրկովկասեան աշխարհին, եւ եւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միանգամայն: Նորաշէն մասը իւր կանոնատուր շէնքերովը, ուղղագիծ փողոցներովը, ծառազարդ ճեմելիքներովը, մեծափարթամ վաճառանոցներովը (որ քերվանսարայ կըսուին), եւ գիշերային կանթեղներովը իսկոյն կցուցնէ թէ երուպակաւ բարեկարգ տէրութեան մը ձեռք է, եւ թէ բնակիչներուն մէջ հարուստը աղքատներէն շատ ավելի բազմաթիւ է, բայց հին մասին վրայ եւս յայտնապէս կերեւնան արեւելեան շատ քաղաքաց մեծամեծ պակասութիւնները. այսինքն նեղ, ծուռ եւ աղտեղի փողոցներ, մանր մանր խանութներ, խառնափնդոր շինուածքով տներ...»⁶¹:

Քաղաքի զարգացմանը զուգընթաց, սկսած 1860 թ-ից՝ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան կազմը համալրվում է այնպիսի նոր պաշտոնատարներով, ինչպիսիք էին՝ քաղվարչութեան քարտուղարը, քաղվարչութեանը կից որբախնամ դատարանի քարտուղարը, գանձապահը եւ քաղաքամասերի կոմիսարները: Կառավարման այդ ձևը գոյատևում է մինչև 1867 թ.:

ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ ԱՊՏԱՄԱԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 1865 Թ. Քաղաքագլուխ Գալուստ Շերմազանյանը քաղաքի բարեկարգութեանը միտված իր ձեռնարկումները կյանքի կոչելու նպատակով 1865 թ. քաղաքաբնակ առևտրաարհեստավորական խավի՝ առանձնապէս ունևոր հատվածին փորձում է նոր հարկատեսակներ պարտադրել: Նախաձեռնութեան դեմ ընդվզելով, բայց հատկապէս նորընծա քաղաքագլխի՝ նորեկ (ախալմոսու) լինելու հանգամանքը շահագործելով (նման իրողութեան հետ բնիկ քաղաքացի՝ մորալաք հայերը ոչ մի գնով չէին կարողանում հաշտվել)՝ հրահրվում է համբարների ապստամբութեանը: Արդյունքում սպանվում է հարկահավաք Բաժբեուկ Մելիքյանը, իսկ քաղաքագլուխը ստիպված լքում է քաղաքը⁶²:

Որպէս հետևանք համբարների աննախադեպ ապստամբութեան՝ 1866 թ. Կովկասի փոխարքա իշխան Մ. Նիկոլակիչը (1862-1882 թթ.) ընդունում է հաստատում է քաղաքի կառավարման լրացված եւ վերամշակված նախագիծը:

Մինչ նշված բարեփոխութեանները քաղաքային վարչութեանը գործել է հետևյալ բաժանմունքներով.

56. «Кавказский Календарь на 1856 г.», Тифлис, 1855, էջ 620:

57. «Кавказский Календарь на 1857 г.», Тифлис, 1856, էջ 522:

58. «Кавказский Календарь на 1858 г.», Тифлис, 1857, էջ 426:

59. «Кавказский Календарь на 1859 г.», Тифлис, 1858, էջ 452:

60. «Кавказский Календарь на 1860 г.», Тифлис, 1859, էջ 10:

61. «Մասեաց Աղանի եւ Ծիածան Հայաստանեայց», 1860, Բ, էջ 28-29:

62. Ապստամբութեան մանրամասները տե՛ս սույն աշխատութեան Գ. Շերմազանյանցին նվիրված բաժնում (էջ 58-60):

Տարեթիվ	Քաղաքագիրի անունը	Քաղաքացու անուններ		Պետքարտուղար	Քաղաքացու քաղաքը	Քաղաքացու ը կնիքը որքանա՞ն է դատարանի քարտուղար	Գանձապան	Չորս քաղաքաճամանների կոմիտեաներ			
		Քաղաքացի (նորալստ) անուններ	Նորեկ (ախաղճոսու) անուններ					1-ին	2-րդ	3-րդ	4-րդ
1860 ⁶³	Սողոմոն Չաքարյան Աբիսուդոնյան	Սողոմոն Մովսիսյան Իստամանյան, Ստեփան Մեքորնուքյան	Հովհաննես Մամիկոնյան, Հակոբ Միքելյան	Միսայիլ Ֆեոդորով	Լեոնիդ Բարբով			Գ. Գ. Միրիմանյան	Ֆիլիպ Իովի Չիկվախճե	Դմիտրի Հովսեփի Բերին	
1861 ⁶⁴	Սողոմոն Միրիմանյան	Եղիա Հովհաննիսյան Փուղինյան, Գաբրիել Ավելի Շաղինյան, Գրիգոր Հակոբյան Հախնազարյան	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյան, Եղիա Մինասյան Դիդարյան, Միքայել Իսահակյան Նալբանդյան	Միսայիլ Ֆեոդորով	Լեոնիդ Բարբով	Հովսեփ Գաբրիելյան Պոնուրյան	Մովսես Պոռոսյան Արտուրյան-Երկայնաբազուկ	Գրիգոր Գաբրիելյան Միրիմանյան	Ֆիլիպ Իովի Չիկվախճե	Դմիտրի Հովսեփի Բերին	Ղորիսնազ Դավթյան Ղայքնազյան
1862 ⁶⁵	Եղիա Գրիգորյան Փրիդոնյան	Ալեքսանդր Գրիգորյան Բաբանասյան, Ստեփան Վահրամյան Աստվածատրյան, Գրիգոր Հակոբյան Հախնազարյան	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյան, Միքայել Եսայան Նալբանդյան, Գևորգ Մելք Դիդարյան	Միսայիլ Տիմոն, Միսայիլ Ֆեոդորով	Լեոնիդ Գերմանով Բարբով (նաև բնակչոնի պատասխանատու)	Հովսեփ Գաբրիելյան Պոնուրյան	Մովսես Պոռոսյան Արտուրյան-Երկայնաբազուկ	Գրիգոր Գաբրիելյան Միրիմանյան	Ֆիլիպ Իովի Չիկվախճե	Դմիտրի Հովսեփի Բերին	Ղորիսնազ Դավթյան Ղայքնազյան
1863 ⁶⁶	Եղիա Գրիգորյան Փրիդոնյան	Ալեքսանդր Գրիգորյան Բաբանասյան, Ստեփան Վահրամյան Աստվածատրյան, Գրիգոր Հակոբյան Հախնազարյան	Պետրոս Հովհաննիսյան Համբարձումյան, Միքայել Եսայան Նալբանդյան, Հովհաննես Հովսեփյան Սախլով	Միսայիլ Տիմոն, Միսայիլ Ֆեոդորով	Միսայիլ Դմիտրի Կրկուն	Գրիգոր Հովսեփյան Մելիքյան	Մովսես Պոռոսյան Արտուրյան-Երկայնաբազուկ	Գրիգոր Գաբրիելյան Միրիմանյան	Ֆիլիպ Իովի Չիկվախճե	Դմիտրի Հովսեփի Բերին	Ղորիսնազ Դավթյան Ղայքնազյան
1864 ⁶⁷	Գալստի Հարությունյան Շերմազանյան	Ա. Գ. Բաբանասյան	Հ. ԷնՖենջյան, Գ. Մկրտումյան, Ի. Մամիկոն, Ա. Դ. Խեչումյան, Ա. Բաբայան, Հ. Դ. Վարդանյան	Ա. Օ. Դիմիտրի-Վաչ	Մ. Դ. Կրկուն	Գ. Հ. Մելիքյան	Մ. Պ. Արտուրյան-Երկայնաբազուկ	Գ. Գ. Միրիմանյան	Ֆ. Ի. Չիկվախճե	Դ. Հ. Բերին	Ղ. Դ. Ղայքնազյան
1865 ⁶⁸	Սողոմոն Չաքարյան Աբիսուդոնյան	Ն. Ի. Միլով, Հ. Ա. Տեր-Ղազարյան, Հ. Մանթաշյան	Կ. Մամիկոնյան, Ս. Ա. Տեր-Մելիքսերյան	Ա. Օ. Դիմիտրի-Վաչ	Մ. Դ. Կրկուն	Գ. Հ. Մելիքյան	Չ. Ս. Եմիլյոսյան				
1867 ⁶⁹	Երեմիա Գևորգյան Արծրունի	Ն. Ե. Չուբալով, Ա. Ն. Օնիկով, Մ. Հ. Շաղինյան, Ա. Գ. Բաբանասյան, Չ. Ս. Նարիմանյան, Ս. Հ. Շարուրյան	Ս. Ս. Շուկուն, Հ. Պ. Մարգարյան	Կ. Լ. Չխսերման	Մ. Դ. Կրկուն		Ք. Ա. Արարատյան (Խաչվաթան)	Ա. Հ. Մելիքյան	Ֆ. Ի. Չիկվախճե	Օ. Բաժբեուկ-Մելիքյան	Ղ. Դ. Ղայքնազյան

63. “Кавказский Календарь на 1861 г.”, Тифлис, 1860, էջ 12:
64. “Кавказский Календарь на 1862 г.”, Тифлис, 1861, էջ 340:
65. “Кавказский Календарь на 1863 г.”, Тифлис, 1862, էջ 359-360:
66. “Кавказский Календарь на 1864 г.”, Тифлис, 1863, էջ 311:
67. “Кавказский Календарь на 1865 г.”, Тифлис, 1864, էջ 15-16:
68. “Кавказский Календарь на 1866 г.”, Тифлис, 1865, էջ 18:
69. “Кавказский Календарь на 1868 г.”, Тифлис, 1867, էջ 40:

Համաձայն 1866 թ. ընդունված նոր կանոնադրության՝ ընտրողները բաժանվում էին հասարակական 4 խավի: Առաջին խավի մեջ մտնում էին տոհմիկ ազնվականները, երկրորդում՝ «անձնապես» ազնվականները և տոհմիկ քաղաքացիները, երրորդում՝ քաղքենիները և չորրորդում՝ քաղաքային որևէ պարտավորություն ունեցող անձինք: Յուրաքանչյուր խավին իրավունք էր տրված ընտրել 100-ական ներկայացուցիչ, որոնք քաղաքային հասարակական խորհրդին մասնակցելու համար իրենցից ընտրում էին 25-ական իրավասու և 8 թեկնածու: Այդպիսով, քաղաքային խորհուրդը բաղկացած էր 100 իրավասուներից, որոնք էլ իրենցից ընտրում էին ոչ միայն քաղաքի կառավարման համակարգի բոլոր պաշտոնատար անձանց, այլև քաղաքագլխին: Վարչությունը կազմվում էր քաղաքագլխից և վերը նշված 4 խավերից ընտրված ութ անդամներից⁷⁰:

Այս կարգով իրավասուների առաջին ընտրությունները տեղի էին ունեցել 1866 թ. դեկտեմբերին⁷¹:

1868 թ. քաղաքապետության կազմը պաշտոնատարների համալրման արդյունքում ներկայացրել է հետևյալ պատկերը⁷².

Քաղաքագլուխ - գեներալ-մայոր Երեմիա Գևորգյան Արծրունի:

Կառավարության անդամ – Նիկոլայ Խարիտոնովիչ Տվերդոխիլեբովիչ:

Ընտրական անդամության տոհմիկ ազնվականներ – Տիմ. Նիկիտ. Բելոյ, Նիկողայոս Ե. Չուբալով, ազնվական՝ Թովմա Թ. Քեթխուդյանց, տոհմական պատվավոր քաղաքացի՝ Ալեքսանդր Գրիգորյան Բաբանասյանց:

Տոհմիկ քաղաքացի (մոքալաք) - Չաքարիա Սարգսյան Նարինանյանց, Սողոմոն Հովհաննիսյան Շաբուրյանց:

Քաղաքացի – Սող. Ստեփ. Շելկոբով, Հովհաննես Գրիգորյան Մարգարյանց:

Քարտուղար – Միխայիլ Դմ. Կիկոձե:

Հաշվապահ - Քրիստափոր Ավետիքյան Արարատյանց:

Քաղաքային կոմիսարներ - Արտ. Հովհաննիսյան Մելիքյանց, Ֆիլ. Ի. Չիքվաիձե, Միքայել Աբարբեգյան Բաժբեուկ-Մելիքյանց, Դորիսմազ Դավթյան Դալթմազյանց:

Առևտրային տեսուչ – Միքայել Նիկողայոսյան Սունդուկյանց:

Բնակարանային կոմիտե - Ադամ Անդր. Կվյատկովսկի, Իվան Բորիսովիչ Բուչկին, ազնվական՝ Ալեքսանդր Նիկողայոսյան Շաղինյանց, Հարություն Գրիգորյան Բաբանասյանց, տոհմիկ քաղաքացիներ՝ Գրիգոր Նիկողայոսյան Սկրտումյանց, Ավետիք Ռոստոմյան Թարխանյանց, քարտուղար՝ Պլատոն Միխ. Միխայլով, հաշվապահ՝ Մովսես Պողոսյան Արղության-Երկայնաբազուկ:

Քաղաքային որբանոց - Բարսեղ Արտ. Վարդանյանց, պետխորհրդական՝ Գաբրիել Ն. Տեր-Ասատրյանց, քարտուղար՝ Գրիգոր Հովսեփյան Մելիքյանց, Ջհանգիր Ստեփանյան Ենիկոլոպյանց:

Քաղաքային երդվյալ զնահատողներ – քաղաքացի՝ Հովսեփ Ստեփանյան Անանյանց, տոհմ. պատվ. քաղաքացի՝ Իլար. Պարակով, Նիկողայոս Գաբրիելյան Շաղինյանց:

Կալվածների հրապարակային վաճառքի երդվյալ վկաներ – տոհմիկ քաղաքացի՝ Ալեքսանդր Մարտիրոսյան Ծովյանց, Բ. Ե. Բաստամյանց, քաղաքացի՝ Շաքար Սարգսյան Դեղունյանց:

Թիֆլիսի աճուրդային մաս - դր. Ստեփան Եղիա Բաստամյանց (վարիչ), քաղաքացի՝ Սիմեոն Եղիա Չարգարյանց, Իսահակ Պ. Չելիև:

Առաջին վարչություն - ավագ՝ Նիկողայոս Հովհաննիսյան Ալադաթյանց, Հարություն Եզանյանց, Գասպար Բասակյան Սահակյանց, Ստեփան Գերասիմյան Ստեփանյանց, Գրիգոր Բեժան. Կոնիև:

Ավագանի – Կարլ Զրիստիան. Կուզլեր, Պողոս Հովհաննիսյան Ավայանց, Գրիգոր Սիմեոնյան Շարինանյանց, Միքայել Գրիգորյան Լազարյանց:

Նախագահողներ - Բեժան Չաքարյան Ենիկոլոպյանց և Հերման Վալլինգ:

Երկրորդ վարչություն - ավագ, քաղաքացի՝ Բարսեղ Հարությունյան Դալամբարյանց, Եղիա Գաբրիելյան Ավետիսյանց, Գևորգ Առաքելյան Տեր-Աբրահամյանց, Եզր Արտեմովիչ Պիշնով, Դավիթ Պողոսյան Դեմուրյանց, Չաքարիա Գրիգորյան Դավթյանց, Հովհաննես Ալեքսանդրյան Ազիզյանց:

Ավագանի – Հովհաննես Պողոսյան Բոյախչյանց, Խեչո Մարտիրոսյան Հովսեփյանց, Հովհաննես Ն. Տեր-Նիկողոսյանց, Միքայել Հովսեփյան Մեհրաբյանց:

Թիֆլիսի արհեստավորաց վարչություն - ավագ, քաղաքացի՝ Ստեփան Պետրոսյան Ջանյանց, արհեստավորաց ավագ (ուստաբաշի)՝ Խլերնիկյանց, քաղաքացիներ՝ Պետրոս Յուզբաշյան, կոշկակար՝ Հաջի-Սերոբ Տերջանյանց, Գիզո Աղաջանյանց, մուշտակագործ և գլխարկագործ՝ Գեո Ծովյանց, դերձակ՝ Շաքար Վարդան-Բաբյանց, ատաղձագործ՝ Չաքարիա Պետրոսյանց, կառապան՝ Անդր. Կոտրին, ներկարար՝ Գալուստ Մարտիրոսյանց, հանքագործ՝ Աբրամ Բիբիլատրի, ադամանդագործ՝ Ալեքսանդր Կարա-

70. **Джабарь М.**, նշվ. հոդվածը, նույն տեղում:

71. Նույն տեղում:

72. “Кавказский Календарь на 1869 г.”, Тифлис, 1868, էջ 25-27:

խանյանց, վարսավիր՝ Հովհաննես Ջամասայանց, զինագործ՝ Սողոմոն Կազարով, հաստոցագործ՝ Հարություն Ստեփանյանց, ներկագործ՝ Սարգիս Անտոնյանց, տրեզագործ՝ Կարապետ Ալավերդյանց, աղյուսագործ՝ Սիմեոն Մանթաշյանց, կաշեգործ՝ Գրիգոր Ասկիլով:

Պաշտոնների հաստիքային այս համակարգն իր կենսունակությունը պահպանել է մինչև 1875 թ.⁷³, որից հետո ժամանակ առ ժամանակ կրել որոշ փոփոխություններ.

Տարեթիվ	Քաղաքագրվի	Փոխարարագրվուի	Վարչության անդամներ	Քաղ. (ման. Դոմնայի) քարտուղար	Գործավարներ				Քաղ. ճարտարապետ	Քաղաշխատողների գործավարներ	Քաղտեխնիկ	Քարիտղաչափ	Վարչ. գլխավոր հաշվապահ	Գործադիր ծառայողներ	Առևտրական վերահսկիչներ	Որբերի դատարան
					1	2	3	4								
1875 ⁷⁴	Յ. Գ. Թունայանց (8.12.1874-01.12.1875), Դ. Գրիգորյանց (14.12.1875-ից)	Լ. Կ. Էլիֆիրյանց (22.01.1875-ից)	Ի. Ն. Խանջիև, Հ. Գ. Պոմորևս (22.01.1875-ից)	Լ. Յ. Միլերյանց (22.01.1875-ից)								Ն. Ա. Պապյանց, գանձապահ՝ Ի. Ե. Ստրախով	Հ. Ջ. Աղամնազյանց, Ֆ. Ի. Չիրվախեն, Մ. Ա. Քոչարյանց, Ե. Ա. Չոչկյանց, Ն. Մ. Գորոբև, Ա. Մ. Շահվերդյանց	Հ. Ա. Շառլինյանց, Պ. Ն. Բարամասյանց	Լ. Մ. Բեհերովյանց, անդամներ՝ Ա. Ե. Բարամասյանց, Ե. Ի. Փոլոյնով, Թ. Գ. Սալիբյանց	
1876 ⁷⁵	Գ. Ի. Գրիգորյանց	Լ. Կ. Էլիֆիրյանց (մինչև 23.02.1876)	Ի. Ն. Խանջիև, Գ. Ս. Խատիբյանց, Ա. Ա. Թաննաշյանց, Պ. Լ. Ալխազյանց	Լ. Յ. Միլերյանց (մինչև 20.12.1876)	Հ. Ի. Տեր-Ստեփանյանց	Մ. Պ. Արորյան-Երկայնաբարգով	Ա. Ա. Չալենցի					Ն. Ա. Պապյանց, օգնականներ՝ Ջ. Ա. Ենիկորյանց, Ն. Ջ. Նազարյանց, գանձապահ՝ Ի. Ե. Ստրախով	Հ. Ջ. Աղամնազյանց (1-ին ք-մաս), Ֆ. Ի. Չիրվախեն (2-րդ ք-մաս), Մ. Ա. Քոչարյանց (3-րդ ք-մաս), Մ. Ե. Գիրայանց, Ա. Մ. Շահվերդյանց, Ի. Ռախիմով (4-րդ ք-մաս)	Հ. Ա. Շառլինյանց, Փ. Ռ. Ջիտլին	Ն. Ն. Շանշյանց, անդամներ՝ Հ. Ջ. Աղամնազյանց, Պ. Ն. Բարամասյանց, Գ. Գ. Խատիբյանց, Մ. Մ. Բուժիկյանց	
1877 ⁷⁶	Գ. Ի. Գրիգորյանց	Մ. Ե. Գուրուխանյանց (30.12.1876-ից)	Ի. Ն. Խանջիև, Ա. Ս. Մառնիրյանց, Պ. Գ. Ալխազյանց	Պ. Ա. Իզմայիլյանց (15.01.1877-ից)	Հ. Ի. Տեր-Ստեփանյանց	Մ. Պ. Արորյան-Երկայնաբարգով	Ա. Ա. Չալենցի	Ն. Հ. Անուրյանց	Ե. Տ. Բելոյ	Յ. Ա. Ալեքսեն	Վ. Դմ. Կարցով	Ե. Ա. Չոչկյանց	Ն. Ա. Պապյանց, օգնականներ՝ Ջ. Ա. Ենիկորյանց, Ն. Ջ. Նազարյանց, Պ. Դմ. Սուկուով, Ի. Ե. Ստրախով	Մ. Ե. Գիրայանց, Ֆ. Ի. Չիրվախեն, Մ. Ա. Քոչարյանց, Լ. Ա. Սերեբրյակյանց, Ա. Մ. Շահվերդյանց	Փ. Ռ. Ջիտլին, Մ. Ն. Սունուրովյանց	Պ. Ն. Բարամասյանց, Պ. Յուզբաշյանց, Վ. Խաչատրյանց, բեմաձուներ՝ Մ. Բարխուդարյանց, Պ. Ստեփանյանց

73. “Кавказский Календарь на 1870 г.”, Тифлис, 1869, էջ 28-30: Նաև՝ “Кавказский Календарь на 1871 г.”, Тифлис, 1870, էջ 28-29: Նաև՝ “Кавказский Календарь на 1872 г.”, Тифлис, 1871, էջ 29-31: Նաև՝ “Кавказский Календарь на 1873 г.”, Тифлис, 1872, էջ 30-31: Նաև՝ “Кавказский Календарь на 1874 г.”, Тифлис, 1873, էջ 32-34: Նաև՝ “Кавказский Календарь на 1875 г.”, Тифлис, 1874, էջ 26-28: **Джабарь М.**, գլխ. հոդվածը, նույն տեղում:

74. “Кавказский Календарь на 1876 г.”, Тифлис, 1875, էջ 28: Տե՛ս նաև “Известия Тифлисской городской Думы”, N 4, Тифлис, 1911, էջ 18:

75. “Кавказский Календарь на 1877 г.”, Тифлис, 1876, էջ 30:

76. “Кавказский Календарь на 1878 г.”, Тифлис, 1877, էջ 30:

1878 ⁷⁷	Գ.մ. Բ. Գլխիխանի Մ. Ե. Գուրտխանյան Ի. Ն. Խանջիև, Ա. Ա. Մա- տինյանց, Պ. Գ. Ալիսագյանց Պ. Ա. Իզմայիլյանց Ք. Թ. Արվանով Մ. Պ. Արդուբյան-Երկայնա- բագով Ա. Ա. Չալենակի Հ. Գ. Ավշարունյանց Պ. Ն. Չարիբցի Յ. Ա. Ալեքսեն Ա. Գ. Գերասիմով Ե. Ա. Չնշկյանց Ն. Չ. Նազարյանց, օգնա- կաններ՝ Պ. Գ. Մուրով, Ն. Ա. Պարոն-Սարգսյանց, գանձապահ՝ Ի. Ե. Ստրախով Ե. Գլխարյանց, Ֆ. Բ. Չիբ- լախեն, Մ. Ա. Քոչարյանց, Լ. Լ. Մերեբյակյանց, Ա. Մ. Շահվերդյանց Փ. Ռ. Յիտլիև, Մ. Ն. Սուն- բուկյանց Պ. Ն. Բարսեղյանց, Ս. Բարխուդարյանց, Ա. Հե- ջուբյանց
--------------------	--

1875 թ. հունվարի 1-ից 72 իրավասունների կազմով Թիֆլիսում գործադրության մեջ է մտնում ողջ Ռուսաստանի քաղաքների համար դեռևս 1870 թ. մշակված քաղաքների ինքնակառավարման նախագիծը:

Քաղաքաշրջանի հաստիքային համակարգն ու պաշտոնատար անձինք 1870-ական թթ. վերջերին ներկայացված էին հետևյալ կերպ.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Փոխքաղաքագլուխ	Վարչության անդամներ	Քաղ. (ճան. Գունայի) քարտուղար	Գումայի Գործակարներ	Վարչության գործակարներ	Քաղաքի գլխավոր ինժեներ	Քաղաքի ճարտարապետ	Տեղամասերի տեխնիկներ	Վարչ. գլխավոր հաշվապահ	Գանձապահ	Գործադիր ծառայողներ	Քաղաքի գործերով վստահված անձ	Հին գործերի կարգավորող ծառայողներ (արխիվարխուս)	Առևտրական վերահսկիչներ	Անուրապյան գրասենյակ	Որբերի դատարան
1879 ⁷⁸	Գ.մ. Բ. Գլխիխանի (մինչև 09.04.1879), Ա. Ա. Դարբանյանց (28.01.1879, հրաժարվել՝ 15.02.1879), Ա. Ա. Մատինյանց (11.03.1879-ից)	Մ. Ե. Գուրտխանյանց (մինչև 01.06.1879), Ա. Ա. Թամանյանց (08.10.1879-ից)	Ն. Ա. Պապյանց (09.04.1879-ից), Ե. Ե. Խոսրոս (01.06.1879-ից)	Պ. Ա. Իզմայիլյանց (19.12.1879-ից)	Ա. Ս. Տրետյակով	Հ. Գ. Ավշարունյանց, Ե. Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանց	Ա. Գ. Օզերով	Ա. Գ. Ռակին, Վ. Ֆ. Բոչկովսկի, Ս. Վ. Դավիթով	Ն. Չ. Նազարյանց, օգնականներ՝ Ա. Ա. Չալենակի, Ի. Չ. Պարոն-Սարգսյանց, Ի. Մ. Նոմիկոս	Գ. Ն. Շարիբյանց	Մ. Ա. Քոչարյանց, Ս. Ե. Գլխարյանց, Ֆ. Բ. Չիբլախեն, Լ. Լ. Գալիտով, Պ. Պ. Իզմասև	Ք. Թ. Արվանով	Փ. Ռ. Յիտլիև, Մ. Ն. Շիտկով	Պ. Ն. Բարսեղյանց, գնահատողներ՝ Ս. Բարխուդարյանց, Ա. Հեջուբյանց	Ն. Ն. Շանշյանց, անդամներ՝ Պ. Ն. Բարսեղյանց, Գ. Գ. Խատիսյանց, Մ. Մ. Բունիարյանց		
1880 ⁷⁹	Ա. Ա. Մատինյանց	Ա. Ա. Թամանյանց	Ն. Ա. Պապյանց, Ե. Ե. Խոսրոս	Պ. Ա. Իզմայիլյանց	Ա. Ս. Տրետյակով	Հ. Գ. Ավշարունյանց, Ե. Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանց	Ա. Գ. Օզերով	Ն. Ն. Շարիբյանց	Մ. Ա. Քոչարյանց, Ս. Ե. Գլխարյանց, Ֆ. Բ. Չիբլախեն, Գ. Ա. Չիկունի, Ն. Հ. Դուրդանյանց	Մ. Ա. Քոչարյանց, Ս. Ե. Գլխարյանց, Ֆ. Բ. Չիբլախեն, Գ. Ա. Չիկունի, Ն. Հ. Դուրդանյանց	Մ. Ա. Քոչարյանց, Ս. Ե. Գլխարյանց, Ֆ. Բ. Չիբլախեն, Լ. Լ. Գալիտով, Պ. Պ. Իզմասև	Ք. Թ. Արվանով	Փ. Ռ. Յիտլիև, Մ. Ն. Շիտկով	Պ. Ն. Բարսեղյանց, գնահատողներ՝ Ս. Բարխուդարյանց, Ա. Հեջուբյանց	Ն. Ն. Շանշյանց, անդամներ՝ Պ. Ն. Բարսեղյանց, Գ. Գ. Խատիսյանց, Մ. Մ. Բունիարյանց		

77. “Кавказский Календарь на 1879 г.”, Тифлис, 1878, էջ 24:

78. “Кавказский Календарь на 1880 г.”, Тифлис, 1879, էջ 28: Տե՛ս նաև “Известия Тифлисской городской Думы”, N 4, էջ 18:

79. “Кавказский Календарь на 1881 г.”, Тифлис, 1880, էջ 28:

1881 ⁸⁰	Ա. Ս. Մատինյանց	Ա. Ա. Թամանջյանց	Ն. Ա. Պապյանց, Ե. Ե. Խոսրոս	Պ. Ա. Իզմայիլյանց	Ա. Ս. Տրետյակով	Հ. Գ. Ավազարմյանց, Ն. Գ. Տեր-Մարգարյանց	Ա. Լ. Սիլյանդեր	Ա. Գ. Օզերով	Հովհ. Հ. Արունակյանց, Ա. Հ. Հեփոբյանց, Ս. Վ. Գավիրով	Ն. Զ. Նազարյանց, օգնականներ՝ Ի. Զ. Գուրբերիձե, Գ. Հ. Դորդանյանց, Ն. Ա. Պարոն-Մարգարյանց	Ի. Հ. Տեր-Սիբեղյանց	Մ. Ա. Քոչարյանց, Ս. Ե. Գիլարյանց, Ֆ. Ի. Չիբլախիձե, Ս. Գ. Կորիմտեի	Գ. Ա. Չիկումի	Վ. Ս. Մոխս	Փ. Ռ. Ֆիտիլ	Պ. Ն. Բարամաթյանց, գահատորներ՝ Գ. Խատիսյանց, Ա. Հեջուբյանց	Ն. Ն. Շանջյանց, անդամներ՝ Պ. Ն. Բարամաթյանց, Գ. Գ. Խատիսյանց, Ե. Ի. Տերունյանց, Պ. Հովհ. Անիրյանց, գործավար՝ Ա. Մ. Շահվերդյանց
--------------------	-----------------	------------------	-----------------------------	-------------------	-----------------	---	-----------------	--------------	--	---	---------------------	---	---------------	------------	-------------	--	--

1880-ական թթ-ից մինչև 1890-ական թթ. սկիզբը քաղաքի ընդլայնումը, որն ըստ էության կազմվել էր վրացագրի իրավասուներից: Վերջիններիս՝ քաղաքի ընդլայնումը նկատելի դիրքեր զբաղեցնելու ուղղությամբ գործադրած ճիգերը մնացել էին անարդյունք քաղաքագլուխներ Ա. Մատինյանցի և Պ. Իզմայիլյանցի պաշտոնավարության շրջանում. «...օպպոզիցիան կազմում էին վրացիք, որոնց մեջ էին վրացոց ականատար գործիչներ՝ Նիկոլաձե, Ջուրաբով, Չելոկասե, Ի. Մաչաբեի և այլք: Եւ ահա Մատինեան-Իզմայլեան արշաւանքի գոհերը, որ պետք է լինէին ընդդիմադրականները առհասարակ, այդ անգամ վրացիք էին լինելու, որովհետև նոքա էին կազմում ընդդիմադիր կուսակցութիւնը մասկիկն խորհրդարանում: Շնորհիւ այդ հանգամանքի՝ կոչիւր ընտրութիւնների ժամանակ ստացել էր կերպարանք հայերի կուի ընդդէմ վրացոց: Բայց դա միայն թում էր: Մատինեան-Իզմայլեան և ընկ. կազմել էին ընտրողական մի ցուցակ այն անձերից, որոնց ահագին մեծամասնութեան վրայ նոքա վստահ էին. և նոցա հետևող մեծամասնութիւնը հայոց դրամատեր կամ տնատեր շրջանն էր, որին և, 1892-ի քաղաքային նոր կանոնադրութեամբ, վճռողական ձայն է տրուած քաղաքային ընտրութիւնների համար»⁸¹:

1880-ական թթ., երբ պաշտոնավարում էր քաղաքագլուխ Ա. Մատինյանցը, քաղաքային ընդլայնումն ունեցել է հետևյալ կազմը.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Վարչության անդամներ	Քաղաքի ինժեներ	Քաղաքի ճարտարապետ
1883 ⁸²	Ա. Ս. Մատինյանց (վերընտրվել է 23.01.1883)	Ա. Ա. Թամանջյանց (փոխքաղաքագլուխ՝ մինչև 04.06.1883), Պ. Ա. Իզմայիլյանց (փոխքաղաքագլուխ՝ 17.10.1883-ից), Ն. Ա. Պապյանց (վերընտրվել է 31.01.1883), Ե. Ե. Խոսրոս (վերընտրվել է 31.01.1883)	Ա. Լ. Սիլյանդեր	Ա. Ե. Օզերով
1884 ⁸³	Ա. Ս. Մատինյանց	Պ. Ա. Իզմայիլյանց (փոխքաղաքագլուխ), Ն. Ա. Պապյանց, Ե. Ե. Խոսրոս	Ա. Լ. Սիլյանդեր	Ա. Ե. Օզերով
1885 ⁸⁴	Ա. Ս. Մատինյանց	Պ. Ա. Իզմայիլյանց (փոխքաղաքագլուխ), Ն. Ա. Պապյանց, Ե. Ե. Խոսրոս		Ա. Պ. Շինկևիչ

80. “Кавказский Календарь на 1882 г.”, Тифлис, 1881, էջ 38:
81. **Արախյանց Ա.**, Քաղաքային ընտրութիւնների առիթով, «Մուրճ», 1897, N 1, էջ 140-141:
82. “Кавказский Календарь на 1884 г.”, Тифлис, 1883, էջ 32: Տե՛ս նաև “Известия Тифлисской городской Думы”, N 4, էջ 18, 19, 20:
83. “Кавказский Календарь на 1885 г.”, Тифлис, 1884, էջ 37:
84. “Кавказский Календарь на 1886 г.”, Тифлис, 1885, էջ 31:

Հետագա տարիներին քաղվարչակազմը ենթարկվելվել է որոշ փոփոխությունների և լրացումների.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Վարչության անդամներ	Քաղաքի ճարտարապետ	Քաղաքային տեխնիկներ	Քաղաքի նորակապի	Քաղաքային վարչ. գործակալներ	Քաղաքային փաստաթուղթ	Գլխավոր հաշվապահ	Գանձապահ	Քաղաք. քարտուղար
1886 ⁸⁵	Ա. Ս. Մատինյանց	Պ. Ա. Իզմայիլյանց (փոխքաղաքագլուխ), Ն. Ա. Պապյանց, Ե. Ե. Խոսրոս		Ն. Շ. Փիրոյանց-Յաղուկյանց, Ն. Ե. Յուրիմով, Պ. Կ. Գոստիարյու		Ն. Գ. Տեր-Սարգսյանց, Հ. Դ. Ալիշարովյանց, Պ. Գ. Գուրյանց		Ն. Սազարյանց	Ի. Հովհ. Տեր-Սրբեյանց	Հ. Թ. Տիգրանյանց
1887 ⁸⁶	Ա. Ս. Մատինյանց (վերընտրվել է՝ 13.01.1891-ին, մինչև 01.03.1891)	Պ. Ա. Իզմայիլյանց (փոխքաղաքագլուխ), Ն. Ա. Պապյանց (վերընտրվել է 12.01.-1887-01.11.1890), Ե. Ե. Խոսրոս (վերընտրվել է 12.01.1887, 21.01.1891, 21.11.1893)	Ա. Պ. Շիմկիչ	Ն. Շ. Փիրոյանց-Յաղուկյանց, Ա. Ա. Մելիք-Բեկարյանց, Պ. Կ. Գոստիարյու	Հ. Ն. Մարկոսյանց	Հ. Ա. Վերմիշյանց, Հ. Դ. Ալիշարովյանց, Պ. Գ. Գուրյանց	Ի. Ս. Տեր-Ստեփանյանց, օգնական՝ Ս. Բ. Իսրայելյանց			

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴՈՒՄ (ԳՈՒՍԱՅՈՒՄ) 1880-ԱԿԱՆ ԹԾ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 1890-ԱԿԱՆ ԹԾ. ՄԿՁԲԻՆ. 1886 թ. վիճակագրական տվյալներով Թիֆլիսի բնակչության միայն 47 %-ը կազմող հայերը Քաղաքային Խորհրդում ունեին ձայների 72 %-ը: Ուշագրավ է, որ բնակչության 28 %-ը կազմող վրացիները քաղխորհրդում ունեին միայն ձայների 4 %-ը, իսկ 21 % կազմող այլ ազգերը (ռուս, գերմանացի, լեհ, հույն և այլն) նույն թվականին ունեին ձայների 24 %-ը⁸⁷:

Հայազգի իրավասուների թվական գերակշռության պայմանը, օրինակ, Կ. Տյուրյանը մեկնաբանել է այսպես. «Ասկե ուղղակի կը հետեւի նաեւ՝ որ քաղաքին դրամական ոյժերն Հայք մեծաւ մասամբ կը կազմեն: Վաճառականութիւնն ինչպէս եւ շահադիտական ամէն ձեռնարկութիւնները գլխատարաբար Հայոց ձեռքն են: Տիֆլիսեցի հայ դրամատեսարք այնպիսիներուն չեն նմանիր, որոնք երբեք կարծես չեն կարող խմբիլ ընդարձակ դրամական ձեռնարկութեան մի շուրջը: Տիֆլիսի դրամատներն (banque) հայոց դրամագլուխներով են հիմնուած: «Տիֆլիսի առետրական բանկն (Тифлисский Комерческий банк), «Փոխադարձ վարկի ընկերութիւնը» (Общество взаимного кредита), «Քաղաքային կրեդիտային ընկերութիւնը (Городское Кредитное Общество), «Քաղաքային հրդեհի դէմ ապահովագրութեան ընկերութիւնը» Հայերն են հիմնած և իրենք են բաժնատեսարք մեծաւ մասամբ: Վերջին ընկերութիւնը դեռ նորերս հիմնուեցաւ. մտածեցին, ինչու՞ ամեն տարի ահագին գումար վճարել զանազան ռուս կամ օտար ընկերութեանց լաւագոյն է, որ այն դրամն ալ իրենց մէջ մնայ...»⁸⁸:

Դեռևս 1890 թ. ոչ միայն քաղաքագլուխն ու իր օգնականը, այլև Քաղաքային Խորհրդի անդամների գերակշիռ մասն ազգությամբ հայեր էին. «Ընտրեալ եւ ընտրող լինելու համար հարկատուր է որոշ գումարի անշարժ կայք ունենալ, կամ ճշտագոյնս՝ որոշ տուրք տալ քաղաքային գանձարանին: Թէև Տիֆլիսի ազգաբնակչութեան կէտը միայն Հայ էր, բայց ընտրեալներու՝ հետեւաբար եւ ընտրողներու, ինչպէս նաեւ քաղաքին մէջ որոշ տուրք վճարողներու ստուարագոյն մասը Հայ է...»⁸⁹:

Հայտնի է, որ նույն թվականին Քաղաքային Խորհրդի համար ընտրված 72 անդամներից հայ էին 38-ը, 22-ը՝ վրացի, 11-ը՝ ռուս և 1-ը՝ գերմանացի⁹⁰:

1890-ական թթ. սկզբին՝ հատկապես 1893 թ. մայիսի 16-ին կայացած ընտրություններից հետո, հայերի և վրաց-ռուսական խմբակցության միջև հարաբերություններն անախտադեպ սրվել էին: Հիմնական պատ-

85. “Кавказский Календарь на 1887 г.”, Тифлис, 1886, էջ 28:

86. “Кавказский Календарь на 1888 г.”, Тифлис, 1887, էջ 67: Տե՛ս նաև “Известия Тифлисской городской Думы”, N 4, նույն տեղում:

87. **Туманов Г. М.**, Заметки о городском самоуправлении на Кавказе, Тифлис, 1902, էջ 3:

88. **Տիրեան Կ.**, Շարք մ'ի Տիֆլիս, «ՀԱ», 1890, էջ 202-203:

89. **Տիրեան Կ.**, նշվ. հոդվածը, էջ 202:

90. «Մուրճ», 1890, էջ 1757:

ճառն այն էր, որ Թիֆլիսի բնակչության 1/3-րդից փոքր-ինչ ավելի մաս կազմող հայերը քաղաքային խորհրդում դարձյալ զբաղեցրել էին 2/3-րդից ավելի ձայներ: Մնացած ազգությունների ներկայացուցիչները միասին խորհրդում ներկայացվել էին միայն ձայների 1/3-րդ մասով: Այս իրողությունը բողոքի ալիք էր առաջ բերել մասնավորապես վրացի և ռուս թեկնածուների և նրանց պաշտպանող կուսակցությունների շրջանում: Բավական է նշել միայն, որ, օրինակ, 1893 թ. մայիսի 16-ին ընտրված 80 իրավասուներից ազգությամբ վրացի ընտրվել էր միայն մեկ անձ՝ իշխան Կոլոբանսկին, ռուս էին 16-ը, գերմանացի՝ 3-ը, հայ՝ 63-ը⁹¹:

Ընտրությունների արդյունքներից դժգոհ վրացագրի տարբեր գործիչներ գտնում էին, որ հայերն անհամեմատ ավելի քիչ ձայներով պետք է ներկայացված լինեին քաղաքային խորհրդում: Այսպես, Յ. Գոգեբավիլին նշել էր, որ հայ իրավասուների թվաքանակը պետք է կազմեր 1/3-րդից փոքր-ինչ ավելի⁹²: Ի. Ճավճավաձեի գլխավորած ռուս-վրացական կուսակցությունը հայ իրավասուների համար նախատեսում էր 22 տեղ, ռուսների համար՝ 23, վրացիներին՝ 28 տեղ⁹³: Ինչ վերաբերում է ազգությամբ ռուս իրավասուների քաղաքային խորհրդարանում փոքր թիվ կազմելուն, ապա խնդրո առթիվ իր տեսակետը հայտնած «Կավկազ» ռուսերեն թերթի խմբագիր մոլի ազգայնական Վելիչկոն մի առիթով նշել էր. «Ռուս տարրի քիչ մասնակցութեան մասին այդ գործում խօսմ ասելն ատելորդ է. դա ուղղակի հրեշաուր երևոյթ է ինքն ըստ ինքեան... բոլորը, ինչ այստեղ քաղաքակրթութեան դրոշմ է կրում, ստեղծած է ռուսաց փողերով, նախաձեռնութեամբ կամ հովանաւորութեամբ ռուսաց կառուարութեան, ռուսաց սիինի պաշտպանութեան ներքոյ. և յանկարծ, շատ տարիների ընթացքում, Թիֆլիսի ինքնավարութեան մէջ ռուսաց տարրը կազմում է այնքան տարօրինակ, այնքան անբացատրելի փոքրամասնութիւն: Դա ծաղր է...»⁹⁴: Ավելորդ չէ ցույց տալ նաև, թե ինչ տրամաբանությամբ էր «Կավկազ»-ի պրն. խմբագիրը հիմնավորում վրացիների և ռուսների ավելի մեծ թվով ընտրվելու անհրաժեշտությունը. «...հայերը, ասում է նա, չպէտք է մոռանան, որ Թիֆլիսը նախկին վրաց թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր... ռուսներին պէտք է ընտրել, որովհետև Ռուսիայի հովանաւորութեամբ է մեր երկրում լուսաւորութիւն մտել...»⁹⁵:

Ինչ վերաբերում է Քաղաքային Խորհրդի ընտրությունների ժամանակ վրացագրի իրավասուների նկատելի փոքրամասնության հանգամանքին, ապա ժամանակին այդ երևույթը մեկնաբանվել է հետևյալ կերպ. «Վրացիները՝ քարթլեցի և կախեթցի, ամենից քիչն էին քաղաքացի: Նրանք նախ և առաջ հողագործ էին, հետո՝ ռազմիկ: Գյուղատնտեսությունը և զինվորական ծառայությունը ի սկզբանե Արևելյան Վրաստանի բնակիչների սիրված զբաղմունքն էր: Ժամանակը շատ բան է փոխում. աստիճանաբար վրացիների տարբեր դասակարգերից գատվում է բուրժուազիան ձևավորող տարրը: Հանդիպում են վրացի-գործարարներ, ազատ մասնագիտությունների տեր անձինք: Բայց այդպիսիները դեռևս քիչ են: Նրանցից շատերն անգամ Թիֆլիսում չունեն ընտրության իրավունք»⁹⁶:

Ինչևէ, 1893 թ. մայիսի 16-ի ընտրությունները բեկանվել էին⁹⁷: Վերընտրությունը կայացել էր մայիսի 30-ին. «...մայիսի 30-ին ընտրելու ցանկութիւն յայտնեցին միմիայն 92 հոգի, մինչդեռ մայիսի 16-ին նոցա թիւն էր 175 հոգի: Դորա գլխատր պատճառը այն է, որ երկրորդ ընտրութիւններին, երկու հոգու (Գ. Յերետելիի և պ. Կոլոբանսկիի) բացառութեամբ բոլոր վրացի թեկնածուները, հասնախոհ վճռով՝ յետ վերցրին իրանց քետուփերը, իբր թէ նեղացած այն բանից, որ մայիսի 16-ին նոցանից ընտրել էին միայն 6 հոգի և իբր թէ նոյնը պէտք է պատահէր նաև մայիսի 30-ին: Յետ կանգնեցին նաև ռուսներից ոմանք և հայ երիտասարդական ցուցակից բոլոր նոքա, որոնք մայիսի 16-ին բաւականաչափ քեւներ չատացան ընտրած լինելու համար: Ուզենալով հիացնել ամենքին վրացիք, սակայն, միայն պախարակեցին հանրային կարծիքից, քանի որ նոցա արարքը հաւասար էր կուի դաշտից փախչելուն...»⁹⁸:

Ն. Նիկոլաձեն, անդրադառնալով 1893 թ. ընտրությունների արդյունքներին, որին մասնակցել էր 120 վրացի և 80 ռուս ընտրող (ընդամենը՝ 200), հայտարարել էր, թե իբր «ողջ հայ հասարակությունը, ինչպես մեկ մարդ» իրենց ձայները տվել էին ազգությամբ հայ իրավասուներին, մինչդեռ իրականում միայն 7 վրա-

91. Արախանճանց Ա., Քաղաքային ընտրութիւնների աղիթով, «Մուրճ», 1897, N 1, էջ 145, N 5, էջ 699:

92. Гогешавили Я., Правда о Тифлисе, Тифлис, 1897: Տե՛ս նաև «Մուրճ», 1897, N 5, նույն տեղում:

93. «Մուրճ», 1897, նույն տեղում:

94. Արախանճանց Ա., Քաղաքային ընտրութիւնների աղիթով, «Մուրճ», 1897, N 1, էջ 146:

95. Նշվ. հոդվածը, էջ 147:

96. Туманов Г. М., Заметки по городском самоуправлении на Кавказе, Тифлис, 1902, էջ 5 (բնագրում՝ «Грузины-карталинцы и кахетинцы-меньше всего горожане. Они прежде всего люди земли, затемъ люди оружия. Сельское хозяйство и военная служба искони были любимыми занятиями жителей восточной Грузии. Время многое измѣняетъ; понемногу изъ разныхъ классовъ грузинскаго населения выдѣляется извѣстный элементъ въ буржуазію. Встрѣчаются грузины-коммерсанты, лица свободныхъ профессій. Но ихъ пока мало. Большинство ихъ не имѣетъ даже избирательнаго ценза въ Тифлисе»):

97. «Մուրճ», 1893, էջ 820-823: Տե՛ս նաև «Մուրճ», 1897, N 5, էջ 688-689:

98. «Մուրճ», 1893, էջ 823:

ցազգի թեկնածուներ ստացել էին 400-ից ավելի ընտրողական քվե (հետևում է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը ստացել էր 200-ից ոչ պակաս հայ ընտրողի քվե), 12 վրացի թեկնածուներ էլ 325-ից ավելի քվե (հետևաբար, նրանցից յուրաքանչյուրը ևս ստացել էր ոչ պակաս, քան 125 հայ ընտրողի ձայն)⁹⁹:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. Մինչ գնալով ավելի ու ավելի սուր բնույթ էր ստանում ընտրվող իրավասուների և մանավանդ քաղաքագլխի՝ որ ազգին պատկանելու խնդիրը, քաղաքային վարչությունը, ժամանակի պահանջների համեմատ ենթարկվելով հաստիքային հերթական համալրումների և փոփոխությունների, շարունակում էր աշխատել առօրեական բուռն ընթացքով, և 1892 թ. հաստատվում է քաղաքային նոր կանոնադրությունը¹⁰⁰, որով նահանգային իշխանությունների կողմից ուժեղացվում էր քաղաքային ինքնակառավարման վրա գոյություն ունեցող հսկողությունն ու սահմանափակում վերջինիս իրավունքները¹⁰¹: Ըստ այդմ քաղվարչությունը 1896 թ. ունեցել է աշխատակիցների հետևյալ կազմը.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Վարչության անդամներ	Քաղաքի ճարտարապետ	Քաղաքային տեխնիկներ	Քաղաքի ետրաչափ	Քաղաքային վարչության գործակալներ	Քաղաքային փաստաբան	Գլխավոր հաշվապահ	Գանձապահ
1896 ¹⁰²	Ն. Բ. Արդուբյան-Երկայնաբազուկ (2 5 . 0 3 . 1 8 9 1 - 10.07.1893, վերընտրվել՝ 24.04.1895-05.11.1896)	Ա. Ա. Իվանենկո (անդամ՝ 03.06.1891, վերընտրվել է՝ 21.11.1893, 16.10.1895, փոխքաղաքագլուխ՝ 21.02.1894-ից), Ե. Ե. Խոսրոս, Պ. Մ. Արդուբյան-Երկայնաբազուկ (21.11.1893, վերընտրվել՝ 16.10.1895-07.10.1896), Ա. Մ. Արդուբյան-Երկայնաբազուկ (11.11.1896-ից մինչև 24.03.1901, վերընտրվել՝ 03.12.1907), Է. Ա. Վերմիշյանց (07.10.1896-ից)				Գ. Գ. Դուլյանց, Ֆ. Ի. Բեկ, Վ. Լ. Վեյման	Ի. Մ. Տեր-Ստեփանյանց	Ն. Զ. Նազարյանց, օգնական՝ Ս. Գ. Արամյանց	Ի. Հովհ. Տեր-Միքելյանց

1897 թ. մայիսի 18-ին կայացած քաղաքային իրավասուների ընտրություններին մասնակցել էր 177 թեկնածու: Նրանցից ընտրվել էր 57-ը (37 հայ, 8 վրացի, 10 ռուս, 2 գերմանացի)¹⁰³: Նույն թվականի հունիսի 1-ին կայացած լրացուցիչ ընտրությունների արդյունքում ընտրվել էր ևս 29 իրավասու (18 հայ, 9 ռուս, 2 վրացի)¹⁰⁴, ընդամենը՝ 86 անձ, որոնցից 55-ն ազգությամբ հայ էին, 19-ը՝ ռուս, 10-ը՝ վրացի և 2-ը՝ գերմանացի:

Ժամանակի մամուլի էջերում տեղ գտած բազմաթիվ հրապարակումները վկայում են, որ հերթական քառամյա ժամանակաշրջանի համար քաղաքային խորհրդարանի՝ վերը նշված հարաբերակցությամբ ազգային կազմ ունենալու փաստն առաջվանից ավելի էր բորբոքել ընդդիմության որոշ շրջանակների կրքերը¹⁰⁵: Նույն Ն. Նիկոլաձենն այս անգամ արդեն նշել էր, թե մեծ թվով իրավասուներ ձայների մեծամասնությամբ հաստատվեցին միայն այն պատճառով, որ ազգությամբ հայ էին՝ անտեսելով այն հանգամանքը, որ առավելագույն ձայն ստացած Կ. Ն. Ռեյտերը, այնուհետև Մալինինը, Օպոչինինը, Բուրիարտը և Իվանենկոն, որոնք բնավ էլ հայեր չէին, անցան ձայների ճնշող մեծամասնությամբ¹⁰⁶:

1890-ական թթ. վերջերին և 1900-ական թթ. սկզբին Քաղաքային Խորհրդի վարչակազմն ունեցել է հետևյալ պատկերը.

99. Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 14-16:

100. Արախանեանց Ա., Քաղաքային ընտրությունների առիթով, «Մուրճ», 1897, N 1, էջ 141:

101. Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 32:

102. “Кавказский Календарь на 1897 г.”, Тифлис, 1896, էջ 120-121:

103. «Մուրճ», 1897, N 5, էջ 683, 701:

104. Նշվ. հոդվածը, էջ 702:

105. Մարգուսեան Լ., Ներքին տեսութիւն, «Մուրճ», 1901, N 4, էջ 220-227:

106. Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 16:

Տարեթիվ	Քաղաքագրուի	Վարչության անդամներ						
		Փոխքաղաքագրուի	Անդամներ	Քաղ. (նախնի) քարտուղար	Քաղաքային գործակալներ	Գլխավոր հաշվապահ	Գանձապահ	Քաղաքային փաստաբան
1897 ¹⁰⁷	Գ. Գ. Եվանգուլյանց (06.11.1897-ից)	Ա. Ա. Իվանենկո (մինչև 02.11.1898)	Ե. Ե. Խոսրոն (վերընտրվել է 22.12.1897), Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ, Բ. Ա. Վերմիշյանց	Ս. Ֆ. Չրեկան	Ֆ. Բ. Բեկ, Վ. Լ. Վեյման, Գ. Գ. Դուլյանց	Ն. Չ. Նազարյանց, օգնական Ս. Գ. Արամյանց	Բ. Բ. Տեր-Սիբեյանց	Բ. Ս. Տեր-Ստեփանյանց
1899 ¹⁰⁸	Գ. Գ. Եվանգուլյանց	Մ. Ս. Շեստակով (22.03.1899-ից)	Ե. Ե. Խոսրոն, Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ, Վ. Ն. Չերքեզով	Ս. Ֆ. Չրեկան	Ֆ. Բ. Բեկ, Վ. Լ. Վեյման, Գ. Գ. Դուլյանց	Ն. Չ. Նազարյանց, օգնական Ս. Գ. Երմիշյանց	Ս. Ս. Տեր-Ստեփանյանց	Բ. Ս. Տեր-Ստեփանյանց, օգնական Քանանյանց
1900 ¹⁰⁹	Գ. Գ. Եվանգուլյանց (մինչև 16.09.1901)	Մ. Ս. Շեստակով (մ ւ չ և 21.02.1900), Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ (24.02.1901-ից)	Մ. Ս. Շեստակով, Ե. Ե. Խոսրոն, Վ. Ն. Չերքեզով	Ս. Ֆ. Չրեկան	Բ. Հ. Սաստազով, Վ. Լ. Վեյման, Գ. Գ. Դուլյանց	Ս. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Ա. Գ. Խաբաթյանց	Ս. Ս. Տեր-Ստեփանյանց	Բ. Ս. Տեր-Ստեփանյանց, օգնական՝ Գ. Չ. Քանանյանց
1902 ¹¹⁰		Մ. Ս. Շեստակով (16.09.1901-ից)	Ե. Ե. Խոսրոն (վերընտրվել է 07.01-28.03.1902), Ս. Հ. Էնֆիաջյանց, Վ. Ն. Չերքեզով, Ն. Պ. Կոկչան (22.04.1902-ից, վերընտրվել է 23.01.1906)	Վ. Լ. Վեյման	Ն. Ֆ. Արվանդտալի, Բ. Հ. Սաստազով, Պ. Մ. Յակիմով, Ա. Բ. Արվանդյանց	Ս. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Ա. Գ. Խաբաթյանց	Ս. Գ. Արամյանց	Բ. Ս. Տեր-Ստեփանյանց, օգնական՝ Գ. Չ. Քանանյանց

Մինչև Առաջին աշխարհամարտը Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհուրդն ընդհանուր առմամբ շարունակում էր պահպանել իրավասուների ազգային կազմի այն հարաբերակցությունը, որը ձևավորվել էր 1880-ական թթ. ի վեր: Այդ են փաստում 1902, 1907, 1911, 1917 թթ. տեղի ունեցած քաղաքային իրավասուների ընտրությունների արդյունքները:

1902 թ. Քաղաքային Խորհրդի ընտրություններում հաղթանակած 80 իրավասուներից հայ էին 51-ը (63,75 %), վրացի՝ 15-ը (18,75 %), ռուս՝ 9-ը (11,25 %), գերմանացի՝ 2-ը, լեհ՝ 2-ը և մահմեդական՝ 1-ը¹¹¹:

1907 թ. 60 անդամից բաղկացած Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհուրդն ըստ ազգությունների ներկայացված էր հետևյալ կերպ՝ 41 հայ (68,33 %), 7 վրացի (11,66 %), 5 ռուս (8,33 %), 3 հրեա, 2 գերմանացի, 1 հույն և 1 օս¹¹²:

1911-1915 թթ. քառամյակի համար՝ Քաղաքային խորհրդի ընտրությունների ընթացքում ընտրվել էր 75 իրավասու և 22 թեկնածու, որոնցից 53-ը հայ էին (54,63 %), 19-ը՝ վրացի (19,58 %) և 25-ը՝ ռուս և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ¹¹³:

1917 թ. Քաղաքային Խորհրդի ընտրված 120 իրավասուներն ըստ ազգությունների բաշխվում էին հետևյալ կերպ՝ 48 հայ (40,0 %), 39 վրացի (32,5 %), 27 ռուս (22,5 %), 4 մահմեդական և 2 հրեա¹¹⁴:

107. “Кавказский Календарь на 1898 г.”, Тифлис, 1897, էջ 125: Տե՛ս նաև “Известия Тифлисской городской Думы”, N 4, էջ 18, 19, 20:

108. “Кавказский Календарь на 1900 г.”, Тифлис, 1899, էջ 138-139:

109. “Кавказский Календарь на 1901 г.”, Тифлис, 1900, էջ 149-150:

110. “Кавказский Календарь на 1903 г.”, Тифлис, 1902, էջ 149-150:

111. «Մուրճ», 1902, N 11, էջ 189:

112. “Закавказье”, 1907, 14 июля:

113. “Известия Тифлисской Городской Думы”, Тифлис, 1911, N 12, էջ 22:

114. «Համրաշարեր», 1917, N 30, էջ 607:

Հարմար ենք գտնում ստորև ներկայացնել նաև նշված ժամանակաշրջանում մի շարք տարիների կտրվածքով Քաղաքային վարչության աշխատակազմի պատկերն ամբողջացնող հետևյալ աղյուսակը.

Տարեթիվ	Քաղաքագլուխ	Վարչության անդամներ						
		Փոխարարագլուխ	Անդամներ	Քաղ. (նախ) Գ ու մ ա յ ի ք արտոլար	Քաղաքային գործակալներ	Գ լ խ ա վ ո Ր Խ աշվարհան	Գ անձնակազմ	Քաղաքային փաստաթուղթ
1903 ¹¹⁵	Ն. Բ. Արղության-Երկայնաբազուկ (վերընտրվել է՝ 24.02.1903)	Մ. Ս. Շետա կ ո վ - (մ ի ն չ և 13.10.1903)	Նախագահ՝ Ն. Վ. Արղության-Երկայնաբազուկ, անդամներ՝ Տ. Հ. Էնֆիաջյանց, Վ. Ն. Չերքեզով, Ն. Պ. Կոկչան	Վ. Լ. Վ ե յ - ման	Ն. Ֆ. Արվանիտակի, Ի. Հ. Սաատսազով, Պ. Մ. Յակիմով, Ա. Բ. Արվանյանց	Տ. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Ա. Ղ. Խարազյանց	Ս. Գ. Արամյանց	Ի. Ս. Տեր-Ստեփանյանց, օգնական՝ Գ. Ջ. Ք ա ն ա ն - յանց
1904 ¹¹⁶	Ն. Բ. Արղության-Երկայնաբազուկ (մինչև՝ 03.05.1904), Բ. Ա. Վերմիշյանց (11.10.1904-ից)	Վ. Ն. Չերքեզ ո վ (22.03.1904-ից)	Նախագահ՝ Վ. Ն. Չերքեզով, անդամներ՝ Տ. Հ. Էնֆիաջյանց, Վ. Ն. Չերքեզով, Ն. Պ. Կոկչան, Ն. Ե. Արղության-Երկայնաբազուկ (03.02.1904-ից)		Ղ. Ա. Տեր-Սիմասյանց, Ի. Հ. Սաատսազով, Պ. Մ. Յակիմով, Ա. Բ. Արվանյանց	Տ. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Ա. Ղ. Խարազյանց	Ս. Գ. Արամյանց	Ի. Ս. Տեր-Ստեփանյանց, օգնական՝ Գ. Ջ. Ք ա ն ա ն - յանց
1905 ¹¹⁷	Բ. Ա. Վերմիշյանց (մինչև՝ 14.09.1905)	Վ. Ն. Չերքեզ ո վ (մ ի ն չ և 29.10.1907)	Տ. Հ. Էնֆիաջյանց, Ն. Պ. Կոկչան, Ն. Ե. Արղության-Երկայնաբազուկ	Ֆ. Ի. Բեկ	Ղ. Ա. Տեր-Սիմասյանց, Ի. Հ. Սաատսազով, Պ. Մ. Յակիմով, Ա. Բ. Արվանյանց	Տ. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Ա. Ղ. Խարազյանց	Ս. Գ. Արամյանց	
1908 ¹¹⁸	Վ. Ն. Չերքեզով (29.10.1907-ից)	Ա. Հ. Խատիսյանց (07.01.1908-ից)	Ն. Պ. Կոկչան, Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ, Ն. Ե. Արղության-Երկայնաբազուկ (վերընտրվել է՝ 10.03.1908)	Ֆ. Ի. Բեկ		Տ. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Գ. Մ. Օտյանց	Ս. Գ. Արամյանց	
1909 ¹¹⁹	Վ. Ն. Չերքեզով (մինչև՝ 14.07.1910)	Ա. Հ. Խատիսյանց (մ ի ն չ և 15.11.1910)	Ն. Պ. Կոկչան (վերընտրվել է՝ 21.12.1909), Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ, Ն. Ե. Արղության-Երկայնաբազուկ	Ս. Ա. Գ ա ն - դ ո Ր - յանց		Տ. Գ. Երմիշյանց, օգնական՝ Գ. Մ. Օտյանց	Ս. Գ. Արամյանց	
1912 ¹²⁰	Ա. Հ. Խատիսյանց (20.09.1910)		Մ. Ն. Աթաբեկյանց, Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ, Ն. Ե. Արղության-Երկայնաբազուկ, Գ. Դ. Ժուրուլի (31.01.1911-ից)	Ս. Ա. Գ ա ն - դ ո Ր - յանց		Ա. Մ. Բոցշիկ, օգնական՝ Գ. Մ. Օտյանց, Գ. Ի. Կարև	Ս. Գ. Արամյանց	
1915 ¹²¹	Ա. Հ. Խատիսյանց		Ա. Մ. Արղության-Երկայնաբազուկ, Մ. Ն. Աթաբեկյանց, Գ. Դ. Ժուրուլի, Մ. Ա. Ջաբար	Ս. Ա. Գ ա ն - դ ո Ր - յանց		Ա. Մ. Բոցշիկ, օգնական՝ Գ. Մ. Օտյանց, Յ. Ֆ. Ջանադով	Ս. Գ. Արամյանց	

115. “Кавказский Календарь на 1904 г.”, Тифлис, 1903, էջ 153-154:

116. “Кавказский Календарь на 1905 г.”, Тифлис, 1904, էջ 153-154: Տե՛ս նաև “Известия Тифлисской городской Думы”, N 4, նույն տեղում:

117. “Кавказский Календарь на 1906 г.”, Тифлис, 1905, էջ 111:

118. “Кавказский Календарь на 1909 г.”, Тифлис, 1908, էջ 60:

119. “Кавказский Календарь на 1910 г.”, Тифлис, 1909, էջ 62:

120. “Кавказский Календарь на 1913 г.”, Тифлис, 1912, էջ 97:

121. “Кавказский Календарь на 1916 г.”, Тифлис, 1915, էջ 127-128:

Ինչպես վկայում են Թիֆլիսի զարգացման պատմությանն առնչվող բազմահազար վավերագրերը, Քաղաքային Վարչությունը, թե՛ հասարակական կառավարման (1840) և թե՛ ինքնակառավարման (1875) կանոնադրությունների հաստատումից ի վեր, հակառակ այն հանգամանքին, որ համարված է եղել մերթ ճնշող, մերթ հարաբերական մեծամասնություն կազմող ազգությամբ հայ իրավասուներով և գրեթե մշտապես կառավարվել է հայազգի քաղաքագլխի նախագահությամբ, մշտապես ու աներկբայորեն հետապնդել է քաղաքի զարգացման ու բարգավաճման խնդիրը (այդ են փաստում նաև մի շարք քաղաքագլուխների և իրավասուների Քաղաքային Խորհրդին կտակած խոշոր չափի նյութական ավանդները): Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նույն այդ գործիչների ճնշող մեծամասնությունը, անմնացորդ նվիրվելով քաղաքի հոգսերին, անտարբեր և հեռու է մնացել ազգային խնդիրներից՝ իրեն դրսևորելով իբրև գուտ վարչական պաշտոնյա: Այս իրողությունը նկատի առնելով է, որ «Հովիտ»-ի թղթակիցը, 1914 թ. անդրադառնալով Չերքեզովի պաշտոնավարության շրջանին, միանգամայն դիպուկ կերպով նշել է. «Ի՞նչ վնաս կրեց հայությունը Չերքեզովի քաղաքագլուխ լինելու ժամանակ: Ոչինչ: Վերջապես ի՞նչ կապ կարող է ունենալ քաղաքային վարչությունը ազգի հետ, ազգային շահերը և քաղաքայինը միանգամայն տարբեր են: Ամենայն ընկած փոքր հայկական գիւղում մի դպրոց ու բաղանիք չեն փոխիլ Թիֆլիզի քաղաքային վարչության բոլոր հայ անդամների հետ՝ իրենց իրաւասուներով»¹²²:

Այո, ազգային դպրոցից, հետևաբար ինքնաճանաչողության հնարավորությունից հեռու մնալու և պետական (ռուսական) դպրոցներում ու գիմնազիաներում կրթություն ստանալու հետևանքով ապագայինացած և ի վերջո օտարացած հայ քաղաքագլուխներն ու իրավասուները նույնիսկ մեծ ցանկության դեպքում ի վիճակի չէին նեցուկ և օգտակար լինել հարազատ ժողովրդին: Այդպիսիները, ինչպես դիպուկ կերպով նշել է ժամանակի հայ մամուլը, վեր էին ածվել ոչ թե «ազգության, այլ մարդկության» անդամի:

Ինչ վերաբերում է Քաղաքային Վարչության տնտեսական կացությանը, ապա այն գրեթե երբեք (սկսած 1840 թ-ից) չի կարողացել ինքնաբավ լինել: Նյութական վիճակի առումով խիստ մտահոգիչ 1907 թ-ին, օրինակ, տիրող կացությունը հետևյալն էր. «Ներկայումս քաղաքը ծանր պարտքերի մեջ է ընկած, քաղաքային գանձարանումը տիրում է տօրիչելեան դատարկությունը. բազմաթիւ ծառայողներ դորանց թում և քաղաքային ուսումնարանների ուսուցչուհիներ և ուսուցիչներ, որոնք ամառնային արձակուրդներին մտադիր են քաղաքից դուրս գնալու օդափոխութեան և հանգստութեան՝ իրանց ծանր աշխատանքներից յետոյ օրերով և շաբաթներով մաշում են քաղաքային վարչութեան շէնքը իրանց հասանելի ոճիկները ստանալու, սակայն միշտ վերադառնում են ձեռնունայն և առանց գոյութիւն ստանալու, որովհետև քաղաքի դրամարկը դատարկ է...»¹²³:

Հայտնի է նաև, որ ոչ բոլոր քաղաքային իրավասուներն (ձայնավորներ) էին բարեխիղճ իրենց պարտավորությունների մեջ. «...քաղաքիս 80 իրաւասուներից մինչև անգամ 40 հոգի դժուարանում են հաւաքուել նիստ կայացնելու, որի հետևանքը այն է լինում, որ հերթական նիստերը յետաձգում էին ամիսներով և հերթական խնդիրներն էլ մնում էին առանց քննութեան և վճիռների...»¹²⁴:

1917 թ. Թիֆլիսի բազմադարյան պատմության ընթացքում վերջին հայազգի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանի հրաժարականից և մասնավորապես Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության ձեռքբերումից հետո (1918) Թիֆլիսի քաղաքագլուխների և Քաղխորհրդի իրավասուների պատմությունը թևակոխեց բոլորովին նոր շրջան: Դիշտ է, դեռևս 1919 թ., օրինակ, քաղաքագլխի պաշտոնակատարի պարտականությունը վատահաված էր ազգությամբ հայ Մ. Աթաբեկյանին¹²⁵, և խորհրդային տարիներին էլ՝ մինչև իսկ 1960-ական թթ., քաղաքապետի տեղակալը հաճախ հայազգի էր, այնուամենայնիվ, արդեն 1921 թ-ից ի վեր և առ այսօր Թիֆլիս-Թբիլիսին կառավարվում է բացառապես վրացագազի քաղաքագլուխներով:

1960 թ. քաղաք այցելած Հայր Վահան Հովհաննիսյանը խորհրդային շուրջ քառասունամյա ժամանակահատվածում որոշ փոփոխություններ կրած Թբիլիսիի վերաբերյալ նշել է. «...Շինարարական նորութիւնները շատ քիչ էին. արդէն Կովկասի փոխարքայական քաղաք՝ ուներ իր շքեղ պալատները, պողոտաները եւ ծառազարդ պուրակները: Վրացիները լաւ գիտեն թէ Թիֆլիզն Հայերը շինած են: Երբ 1801-ին Ռուսիոյ ձեռքն անցաւ՝ հսկայ գիւղ մ'էր. շնորհիւ գաղթող հայերու, Միւնիքի մելիքներու, Մանթաշեանի մը, Արամեանցի մը եւ այլ հայ հարուստներու՝ Վրաստան ունեցաւ իր գեղեցիկ Թիֆլիզը. իսկ վրացիները գայն զարդարեցին համակրելի կինտոներով»¹²⁶:

122. «Հովիտ», 1914, N 18, էջ 284:

123. «Հովիտ», 1907, N 20, էջ 309:

124. «Հովիտ», 1907, N 23, էջ 355:

125. «Տարագ», 1919, N 7, էջ 50:

126. Վահան Հ. Յովհաննեսեան, Ինչպէս տեսայ Հայաստանը, «Բազմավէպ», 1961, էջ 217-218:

ԺԱՍՆԱԿԱԿԻՑ ՎՐԱՑ ՄԱՍՈՒԸ ԹԻՖԼԻՍ-ԹԲԻԼԻՍԻ ԶԱՂԱԶԱԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Հատկապես վերջին տարիներին մերօրյա վրաց մամուլը սկսել է հաճախակի անդրադառնալ Թիֆլիս-Թբիլիսիի քաղաքագլուխների պատմությանն առնչվող խնդիրներին և տպագրել տարբեր հոդվածներ ու արխիվային տեղեկանքներ¹²⁷: Դրանց հեղինակները՝ լրագրող թե պատմաբան, ակնհայտորեն իրազեկ չլինելով արծարծված նյութին, փաստորեն հրապարակել են արտառոց հորինումներով ու սխալներով լեցուն հոդվածներ: Մասնավորապես պատմաբան Ջ. Ամիրանաշվիլին, ձեռքի տակ ունենալով միայն 1849-1917 թթ. պաշտոնավարած քաղաքագլուխների խիստ թերի և ըստ այդմ պատահական մի ցանկ, առանց մասնագիտական քննության այն ներկայացրել է իբրև «պերճախոս արխիվային տեղեկանք»: Մինչդեռ, եթե հեղինակը ցուցաբերեր մասնագիտական բարեխղճություն և «տեղեկանքը» հրապարակելուց առաջ համադրեր խնդրո առարկա թեկուզև մի քանի այլ վավերագրերի հետ, ապա անշուշտ կպարզեր, որ մինչև 1849 թ. (սկսած 1840 թ-ից) Թիֆլիսն արդեն իսկ ուներ 4 քաղաքագլուխ (Հ. Իզմիրյանց, Ս. Խատիսյանց, Մ. Տեր-Գրիգորյանց և Հ. Շադինյանց), և փոխանակ ցանկից բաց թողնելու ևս 8 քաղաքագլուխների անունները (Ս. Սարաջև, Ս. Աբխտղունյանց, Ե. Փրիդունյանց, Գ. Շերմազանյանց, Յ. Թումանյանց, Ա. Ղորղանյանց, Ա. Արղության-Երկայնաբազուկ, Զ. Վերմիշյանց), ստիպված չէր լինի «քաղաքագլուխ դարձնել» ոմն Միխեյլ Մերգոյի Շեստակովին և Տիգրան Ամբարցումի Էնկիցիանցին (Էնֆիաջյանց ազգանվան ամիրանաշվիլյան ընկալում¹²⁸), որոնք երբևէ քաղաքագլուխ չեն ընտրվել:

Հարկ է նշել, որ ույն ժամանակաշրջանի համար (1849-1917 թթ.) քաղաքագլուխների անհամեմատ ավելի թերի մի ցանկ էլ հրապարակել է ոմն Գլորգի Ջինճարածն¹²⁸, որի մեկնաբանությունը ավելորդ ենք գտնում:

Ի դեպ, Ջ. Ամիրանաշվիլին, հանիրավի «հրաժարվելով» վրացի քաղաքագլուխ Վասիլի Չերքեզովից, ափսոսանք է հայտնում այն բանի համար, թե Թիֆլիսի քաղաքագլուխների պատմության մեջ (մինչև 1917 թ.) իբր եղել է ազգությամբ միայն մեկ վրացի քաղաքագլուխ, որն էր՝ Դմիտրի Դիփիանին:

Ինչ վերաբերում է առանձին հրճվանքով ներկայացված 1921-1998 թթ. ընկած ժամանակահատվածում պաշտոնավարած քաղաքագլուխների ցանկին¹²⁹, որոնք այլևս բացառապես վրացազգի էին, ապա պատմաբան Ջ. Ամիրանաշվիլու գնահատմամբ դրանում վրացիները պարտական էին փրկարար Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը¹³⁰:

127. Տե՛ս **Ջոն Ջորջ Գիորջո**, ռամ ճաճաճաճ յարտաճաճ, “Մանո”, 2000, N 1 (**Ջինճարածն Գ.**, Ի՞նչը քայքայեց Վրաստանը, «Շանսի», 2000, N 1): **ձմորանաճիջիջ ճիջաճ**, մրաճիջիջիջ յարտաճիջ յարտաճ, “ձաճաճ ճաճաճաճ”, 2000, N 36, 13-19. (**Ամիրանաշվիլի Ջ.**, Պերճախոս արխիվային տեղեկանք», «Ասավալ Դասավալի», 2000, N 36, 13-19 դեկտեմբերի): “ձաճաճ ճաճաճաճ”, 2001, N 10, 5-11 մարտի («Ասավալ Դասավալի», 2001, N 10, 5-11 մարտի):

128. **Ջոն Ջորջ Գիորջո**, նշվ. հոդվածը, նույն տեղում:

129. Ըստ Ջ. Ամիրանաշվիլու 1921-1988 թթ. ընթացքում Թիֆլիս-Թբիլիսիի քաղաքագլուխի պաշտոնը հաջորդաբար վարել են հետևյալ անձերը. «1921 թ. Թողրիա Միլիբիատրո Էսի, 1921 թ. Գեգենկորի Ալեքսանդր Ալեքսանդրի, 1921 թ. Գողթերիձե Լևան Դավթի, 1922 թ. Դումբաձե Վաղիմեր Էլիզբարի, 1923 թ. Սուխիշվիլի Վաղիմեր Պավլեի, 1928 թ. Բուքվաձե Իվան Բեժանի, 1930 թ. Մելաձե Պավլե Գլորգիի, 1931 թ. Մաչախիձե Բագրատ Տիմոթեի, 1934 թ. Բաքրաձե Վալերիան Միմասի, 1934 թ. Ջուրեյի Միմոն Պիլատի, 1935 թ. Նիորաձե Միխեյլ Տրիփունի, 1937 թ. Բուջիաշվիլի Կոստ Դիմիտրիի, 1937 թ. Գվիլիանի Միխեյլ Միխեյլի, 1938 թ. Կոնստանդաշվիլի Իոսեբ Դիմիտրիի, 1943 թ. Գուշաշվիլի Գլորգի Ալեքսանդրի, 1949 թ. Լելաշվիլի Միխեյլ Միխեյլի, 1951 թ. Ջամբախիձե Գլորգի Նիկոլայի, 1952 թ. Ջավախիշվիլի Գիլի Դիմիտրի, 1953 թ. Գեգեշիձե Գլորգի Անդրեասի, 1953 թ. Մաղրաձե Միխեյլ Կոնդրատի, 1956 թ. Մելաձե Ալեքսանդր Էրաստի, 1965 թ. Բուխրաշվիլի Շոթա Էփրեմի, 1973 թ. Ջանեյիձե Թամազի Բեսարիոնի, 1973 թ. Լոբժանիձե Բախվա Թեդորեի, 1979 թ. Գաբունիա Գուրամ Դիմիտրիի, 1982 թ. Սարալիձե Բորիս Էրաստի, 1984 թ. Մեսիաշվիլի Ջաուր Շիոյի, 1987 թ. Անդրիանե Իրակլի Օնիսիմի, 1991 թ. Վաչաձե Թամազ Միխեյլի, 1992 թ. Լիբանիշվիլի Օթար Անտոնի, 1993 թ. Գաբաշվիլի Կոստանտինե Վաղիմերի, 1993 թ. Լեկիշվիլի Նիկոլոզ Միխեյլի, 1995 թ. Շոչիբախիշվիլի Բալդի Շավակի, 1998 թ. Ջողեկավա Իվան Իվանեի» (**ձմորանաճիջիջ ճիջաճ**, նշվ. հոդվածը, նույն տեղում):

130. **ձմորանաճիջիջ ճիջաճ**, նույն տեղում:

ՏՓՂԻՍԻ (ԹԻՖԼԻՍԻ) ԶԱՂԱԶԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՎԱՍԱԿ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Վրաց Դեմետրե թագավորի (1125-1156) և նրան հաջորդած Դավթի օրոք (1156) Տփղիսի քաղաքագլուխն էր (շահապ, ամիրա) Մահկանաբերդի Արծրունյաց իշխանական տոհմից սերած Վահրամի որդի Վասակ իշխանը: Սա վայելել է Դավթի թագավորի համակրանքը: Հանգամանք, որը նախանձի տեղիք է տվել վրաց իշխանների շրջանում, որոնք, չարությունից կուրացած, թունավորել էին թագավորին: «Իսկ իբրև մեռալ թագաւորն Վրաց Դեմետրե՝ թագաւորեաց փոխանակ նորա Դաւիթ որդի նորա, այր բարեմիտ՝ մանաւանդ առ իշխանսն Հայոց, որք էին ընդ ձեռամբ նորա. և զի յոյժ մեծարէր պատուով զշահապ քաղաքին Տըվիխեաց՝ զՎասակ որդի Վահրամայ իշխանի և զեղբարս նորա զՔուրդն կոչեցեալ և զՍարգիս, և այնքան բարեսրտութիւն ցուցանէր՝ մինչ զի առաքէր և կոչէր զթագաւորն Կիւրիկէ որդի Դաւթի թագաւորի Բագրատունոյ, և խոստանայր նմա դարձուցանել ի նա զԺառանգութիւն նորա, զոր նախնեացն իւրոց հանեալ էր ի նոցանէ, և այնպէս պարգեւօք յղարկէր զնա, Ժամադիր եղեալ նմա: Կամէր և ժողովս առնել և յաղագս հաւատոյ զճշմարիտն զիտել, և այնպէս պատուել զուղղափառութիւն: Չայսպիսի կամս իբրև զիտացին իշխանքն Վրաց՝ յոյժ նախանձարեկ եղեն, մանաւանդ Որբելեանքն կոչեցեալ ազգ, և դեղ մահու արքուցեալ սպանին զթագաւորն Դաւիթ, և սուգ մեծ և բազմաժամանակեայ արարեալ աշխարհին Վրաց և Հայոց, և թագաւորեցուցին զԳիորգի եղբայր նորա ընդ նորա»¹³¹:

131. Հայաստանում. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի Հ. Անտոնեաց Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901, էջ 389: Տե՛ս նաև Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ե, Երևան, 1962, էջ 51 («Վասակ որդի Վահրամ իշխանի, եղբայր Մարգսի և Քուրդի. շահապ կամ քաղաքապետն էր Տփղիսի. սրան շատ էր սիրում վրաց Դավթի թագավորը. Վրաց իշխանները նախանձելով, չարախոսեցին Գիորգի թագավորի մոտ. Վասակն իր եղբայրների հետ փախավ Կարին, ուր Սալտուխ ամիրան սիրով ընդունեց, որովհետև ինքն էլ բարերարված էր Վասակից, երբ գերի էր ընկած Վրաց ձեռքը՝ Տփղիս: Վասակը ստացավ Սալտուխից Կարնո բազմաթիվ գյուղերի իշխանությունը, որ մի քանի տարի վարելուց հետո մեռավ»): Նաև՝ Մարգարյան Հ. Գ., Մահկանաբերդիցիների (Մաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԳ դարերում, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», հատոր ԺԸ, Պեյրուք, 1998, էջ 19-20:

Յավոք, Դավթին հաջորդած Գիորգի թագավորը (1156-1184), ականջալուր բամբասանքներին, ավելի է խորացնում անվստահության մթնոլորտը և պատճառ դառնում Վասակի՝ Տփիսիսից հեռանալուն: «Իբր թագաւորեաց Գիորգի կամեցաւ ըմբռնել զիշխանն Վասակ, զի մախանս ունէր ընդ նմա, զի մինչ քաղաքապետն էր՝ ոչ մեծարէր զնա իբրև զեղբայր իւր զԴաւիթ, և ոչ ծառայէր նմա սպաս տանելով. չարախօսելով և այլոց իշխանացն Վրաց, յաղագս այտորիկ փախստական եղեալ Վասակայ իւրովք եղբարքն հանդերձ, և երթեալ ի Թիոդուպօլիս, որ այժմ ասի Կարնոյ քաղաք: Եւ ամիրային որ կոչէր Սալտուխ՝ խնդութեամբ և մեծարանօք ընկալեալ զնոսա. զի յորժամ ըմբռնեցաւ Սալտուխն ի զօրացն Վրաց, մինչ պաշարեալ էր զքաղաքն Անի և ածաւ առ թագաւորն Դեմետրե ի Տփիսիս, բազում սպասակալութիւն արարեալ էր նմա Վասակ. յա-

Կարին (երզրում). Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որի բակում թաղվել է Տփղիսի ամիրա Վասակ Արծրունին

ղագս այտորիկ պատուեալ զնոսա պարգեւօք և շնորհեաց իշխանութիւն զիւղօրէից բազմաց: Եւ անդ լինելով ամս ինչ մեռաւ Վասակ, և թաղեցաւ յեկեղեցուցն որ կոչի Աստուածածին՝ ի քաղաքին»¹³²:

ՔՈՒՐԴ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Հաջորդել է եղբորը՝ Վասակ Արծրունուն. «...Վասակն ու Քուրդն ամենասերտ կապեր ունեին

132. Հ. Անտոն Վ. Մ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 389-390:

վրացական արքունիքի հետ և հաջորդաբար վարեցին Տփիսիսի քաղաքապետի պաշտոնը»¹³³:

Քուրդ ամիրայի անվան՝ մեզ հայտնի առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1176 թ.: Այն պահպանվել է Սևանա կղզու վանքի փայտե դռան վրա¹³⁴:

Քուրդ Արծրունու գործունեությունը քաղաքագլխի պարտավորություններից զատ ներառել է նաև պետական նշանակության խնդիրներ, ընդհուպ երկրի պաշտպանությունը: Հայտնի է, օրինակ, որ 1178 թ. «մեծ շահաստանն Տփիսիս»¹³⁵-ի տերը վրաց թագավորի հրամանով հետապնդել էր կենտրոնախույս Օրբելի իշխանների գորախմբին ու իր իսկ հայրենական գավառի՝ Մահկանաբերդի տարածքում հալածել վերջիններիս. «...ամիրայետն Տփիսեաց Քուրդն անուանեալ, հասանէ ի կիրճս՝ ճանապարհի նոցա՝ իւր սեփհականն գաւառն Մահկանաբերդն կոչեցեալ...»¹³⁶:

1181 թ. «...յամիրութե(ան) Քրդին...» վերաշինվել էր Սանահինի Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցու ժամատունը¹³⁷:

Մինչև 1184 թ-ին վերաբերող Մորո-Չորո վանքի մի անթվակիր արձանագրության մեջ դարձյալ հիշվում է «...ամիր Քուրդս...», որը բարեխոսելով վրաց Գիորգի Գ թագավորի մոտ՝ վանքն ազատել էր հարկերից¹³⁸:

Տփղիսի ամիրա Քուրդ Արծրունու տապանաբարդ Գաղպատի Սր. Նշան եկեղեցու գավթում

133. **Շահնագարյան Ա.**, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990, էջ 41:

134. Եռաստղ արձանագրությունն է. Ի Բվ(ին) հայոց ՌԲԵ(1176) նորոգեցավ դռան ս(ուր)ք / եկեղեցոյս հրամանաւ իշխանաց իշխան Քրդին եւ / ձեռամբ Յոհաննիսի հիսանն, որք ընթեռնոյք յիշեսցիք («Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ», աշխատակրթությամբ **Եվզինն Մուշեղյանի**, Երևան, 1964, էջ 60):

135. «Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1988, էջ 224:

136. Նույն տեղում: Այդ մասին նաև՝ «Գիորգիի հրամանով Թբիլիսի քաղաքապետ Ամիր-Քուրդ Արծրունին հետապնդեց Լիպարիտի ջոկատին, Մահկանաբերդի գավառում հասավ և կիրճում փակելով ապստամբների ճանապարհը, փախուստի մատնեց նրանց» (**Մարգարյան Հ.**, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երեւան, 1980, էջ 187: Տե՛ս նաև «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: Նաև՝ «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 472):

137. **Ղաֆադարյան Կ.**, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 104 («ՈԼ թիւ: Ի ժամանակս յաղբող թագաւորին Գեորգա եւ յամիրիսպասալարութեն Մարգսի եւ որոց իւրոց Չարարէի եւ Բանէի եւ յամիրութե **Քրդին**, եւ՝ Յվ., առաջնորդ սր. ուխտիս շինեցի գերբենն լեալ գեկեղեցիս ազնութք **Ամիր Քրդին** եւ վարդապետի մեծի Գրիգորի եւ Քի Այ...»):

138. «Գիվան Հայ Վիմագրության», պրակ 6, Երևան, 1977, էջ 139: Վիմագրերի ժամանակագրության ճշտումը կատարել է Ս. Ավագյանը (տես՝ Վիմագրական պրպտումներ, Երևան, 1986, էջ 81-82): Առաջին արձանագրությունը փորագրված է եկեղեցու հյուսիսային խաչաքելի արևմտյան մասում. *Կաման Այ և որորմութք թագաւորին Գիարդէ եւ՝ **Ամիր Քուրդս** առի զիր ազաւութե. ի թագաւորէ՛ սր. Ածածնիս Մորո ձորն՝ հարն Յովանիսի... իսկ երկրորդը՝ նույն թաղի արևելյան մասում. Անուանք ամենակալին Այ, եւ՝ Գիարդի թագաւորաց թագաւոր յետու զՄորո ձորո վանքս հարն Յովանիսի և արարի ազատ յանենայն հարկէ, **Ամիր Քրդին** հոգոցորու[եամ]ր...:*

1197 թ. Քուրդ ամիրան հիշվում է Նոր Գետիկ (Գոշավանք) վանքի Սր. Աստվածածին եկեղեցու օծման մասին պատմող արձանագրության մեջ, որից հայտնի է դառնում, որ ի պատիվ Արզուխաթունի հայր Քրդի՝ երկու ժամ պատարագ էր մատուցվել. «...Բ: (2) հայր Արզուխաթունի՝ Քրդին բարեպաշտին, անխափան...»¹³⁹:

Քուրդ ամիրայի անվան հիշատակությանը հանդիպում ենք նաև 1214 թ. նրա դստեր՝ Արզուխաթունի կառուցած Դաղի վանքի կաթողիկե եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ. «...իշխանաց իշխան Քրդին...»¹⁴⁰:

Քուրդ ամիրան, որը փաստորեն վախճանված պետք է լիներ 1180-ական թթ. վերջերին կամ 1190-ականների սկզբին, թաղվել է Հաղբատի վանքում: Նրա հիշատակին զետեղված ուղղանկյունաձև, պարզ ու հասարակ սալատապանը գտնվում է Հաղբատավանքի Սր. Նշան եկեղեցուն արևմուտքից կից գավթի ներսում և կրում հետևյալ անթվակիր արձանագրությունը՝ «Քուրդ ամիրա»¹⁴¹:

Քուրդ Արծրունուց են սերել պատմական այնպիսի հայտնի դեմքեր, ինչպիսիք են՝ որդին՝ Մադուն

139. Նշվ. աշխ., էջ 65:

140. **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 108:

141. **Ղաֆադարյան Կ.**, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 188:

Ա-ն, սրա որդին՝ Շերբարոբը, վերջինիս որդին՝ Սարուն Բ-ն¹⁴², դուստրը՝ Խաչենի իշխան Վախտանգ Բ-ի կին Արզու-խաթունը և ուրիշներ¹⁴³:

ՇԱԴԻՆ (ԲԱԴԻՆ)

Վրաստանում մոնղոլների դեմ ծայր առած ապստամբության շրջանում (1259-1260), երբ թա-

գավորում էին Գիորգի Լաշայի որդի Դավիթ Է. Ուլուն (1247-1270) և Ռուսուդանի որդի Դավիթ Չ. Նարինը (1230-1293), Տփղիսի կառավարիչ է հիշվում ազգությամբ հայ ոմն Շադին կամ Բադին. «...[Երբ Արդունը] մտավ Տփղիս, նրան ընդառաջ գնացին Վրաստանի բոլոր իշխանավորներն ու իշխաններն և ոմն Բադին, որը հայ էր ծագումով...»¹⁴⁴:

142. **Հովսեփյան Գ.**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Բ, Երևան, 1987, էջ 69:

143. Մահկանաբերոցիների (Մահկանաբերոյի Արծրունիներ) տոհմաժառը տես՝ **Մարգարյան Հ. Գ.**, Մահկանաբերոցիների (Մարդունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «ՀՀՀ», հատոր ԺԸ, Պէյրոս, 1998, էջ 33:

144. **Մելիքսեթ-բեկ Լ.Մ.**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 59: Հմնտ. «...Մտան Թփղիս և անդ դիմավորեցին Վրաստանի բոլոր իշխաններն ու էրիսթավները ազգությամբ հայ ոմն Շադին, որի ապավինությանը թողեց Թփղիսը, ինչպես և բուն թագավորությունը» («Վրաց ժամանակագրություն», թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Պարույր Մուրադյանի**, Երևան, 1971, էջ 117):

ՏՓՂԻՍԻ (ԹԻՖԼԻՍԻ) ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ԺԷ-ԺԸ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՄԵԼԻՔ ԷՆԱԼ

Քաղաքի կալվածական, առևտրային գործերին առնչվող մի շարք վավերագրերում Էնալը՝ որպես քաղաքի մելիք, հիշվում է սկսած 1646 թ-ից մինչև 1673 թ.¹⁴⁵, բայց պաշտոնավարության այդ ժամանակահատվածն ընթացել է ընդհատումներով: Մասնավորապես հայտնի է, որ 1650 թ. քաղաքի

բացակայությունը հնարավորություն չի ընձեռում հաստատել կամ ժխտել այդ հանգամանքը:

Մելիք Էնալի տոհմագրության առումով ուշագրավ է նրա թոռների միջև 1717-1719 թթ. ծագած վեճի (կապված հայրենական կալվածքի՝ մի բաղնիքի և նրա ջրի հետ) մասին պատմող վավերագիրը, որտեղ հիշվում են մելիք Էնալի որդիները՝ Ռոս-

Տիֆլիսը մելիք Էնալի պաշտոնավարության տարիներին (նկ. Ժ. Շարդենի, 1673 թ.)

մելիքությունը ստանձնել էր մելիք Բայանդուրը, իսկ, օրինակ, 1662 թ. վախճանվել էր այդ պաշտոնում գտնված խոջա մելիք Բեհրուտը:

Մելիք Էնալի պաշտոնավարության ընթացքում տանուտերն (մամասախլիս) էր Ասլամազը, իսկ վերջինիս օգնականներն էին (նացվալ) Շերմագանը (1646-1658) և Դավիթը (1666-1678)¹⁴⁶:

Հարկ է նշել, որ մելիք Էնալի՝ Բեհրուդյան տոհմից սերված լինելու վերաբերյալ վկայությունների

տոմն ու Քայխուսրոն (վերջինս տանուտիրոջ օգնականն էր 1701-1714 թթ.), առաջինի որդի Դանիելը և երկրորդի որդիներ Կարապետը, Բաղին, Հովսեփն ու Գևորգը¹⁴⁷:

ՄԵԼԻՔ ԲԱՅԱՆԴՈՒՐ

Զաքարիա Քանաքեռցու մի վկայության համաձայն 1650 թ-ից Տիֆլիսի մելիքն էր Բայանդուրը: Քաղաքապետ է նշանակվել պարսից Շահ-Աբաս Փոքրի (1642-1666) կողմից. «Լուսա զայս թագաւորն Սանի-Աբաս, այսինքն փոքր Շահ-Աբաս, և կոչեաց զԲայանդուրն, և ետ մնա իշխանութիւն մեծ Տիֆլիս քաղաքին. եղև այս ի Ռ-ՂԹ թուին»¹⁴⁸: Բայանդուրի՝

145. Թվակիր վավերագրերը վերաբերում են 1646, 1648, 1658, 1659, 1666, 1672, 1673 թթ. (ճեղքվածքներ տոնոլոգիական օբյեկտների (XVI-XIX սს.), Գրգոր Յուրյան, «Մեջլիսներ: Նոյն շրջանի մասին», Երևան, 1962, էջ 12-13, 14, 19, 21, 22, 25, 28, 29, 30, 31, 32):

146. Ի դեպ, մի վկայության համաձայն վրաց թագավոր Վախթանգ Ե Շահնավազը (1658-1675) հրամանագրով 1667 թ. Թիֆլիսի մելիքի կոչում էր շնորհել Շերմագան Եվանգուլյանցին («Вечерний Тбилиси», 1958, N 135, 22 октября):

147. Նշվ. աշխ., էջ 112-113:

148. **Զաքարիայ սարկավազի** Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 98:

քաղաքի մելիք կարգվելու տարին (1650), ինչպես տեսնում ենք, համընկնում է Մելիք Էնալի պաշտոնավարության մեզ հայտնի շրջանին (1646-1673): Այս հանգամանքը հուշում է, որ մելիք Էնալի պաշտոնավարությունն ընթացել է ընդմիջաբար:

Աղբյուրների սակավությունը հնարավորություն չի ընձեռում նաև պնդելու կամ ժխտելու մելիք Բայանդուրի՝ Բեհբուդյան տոհմից սերված լինելը, սակայն այն փաստը, որ նրա հաջորդները Բեհբուդյան իշխանական տան ներկայացուցիչներ էին, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մելիք Բայանդուրը ևս Բեհբուդյան էր:

տոհմական գերեզմանոցում եկեղեցի կառուցելու, դրանից վեր այգի տնկելու և Մախաթ լեռան լանջով ջրանցք կառուցելու վերաբերյալ¹⁵⁰:

1655 թ. Խոջա-Բեհբուդը կառուցել է Ծիրանավոր Սբ. Աստվածածնի եկեղեցին¹⁵¹, որը հետագայում հիմնադրի անունով կոչվել է Խոջիվանք:

Խոջա-Բեհբուդի մի նվիրատվության շնորհիվ Սբ. Էջմիածինը Թիֆլիսում իբրև սեփականություն ձեռք էր բերել 3 կրպակ («...խօջայ Բեհբուդի տված Գ. դուքան կեր Սուրբ Էջմիածնայ, վախմիաք տված...»)¹⁵²:

Տիդիս. Խոջիվանքի տեսքը հարավ-արևմուտքից, վանքի Սբ. Աստվածածնի եկեղեցին քանդման նախօրեին՝ 1935 թ., եկեղեցուն արևմուտքից կից սրահ-տապանատունը և Բեհբուդյան ազգատոհմին պատկանող շիրմաքարեր, Խոջիվանքի եկեղեցու շինարարության մասին պատմող արձանագրությունը (1655 թ.)

ՄԵԼԻՔ ԽՈՋԱ-ԲԵՀԲՈՒԴ

Եղբայրն էր Խատին, կինը՝ Լալին, որդիները՝ Ասլանն ու Աշխարիբեկը:

Խոջա-Բեհբուդի մասին առաջին վկայություններից մեկը վերաբերում է 1651 թ. «Յուլիս ԺԸ(18)-ումն ես Չաքարիայ որ եկի Թվլիս, գառախանեն Թվլիս Ըռստամխան էր: Չառաբին էր խօջայ Բեհբուդ»¹⁴⁹:

1654 թ. Քարթլիի քագավոր Ռոստոմը (1638-1658) բավարարել էր Խոջա-Բեհբուդի խնդրանքը՝ արդեն իսկ գոյություն ունեցող Բեհբուդյանների

Ինչպես նկատելի է, խոջա Բեհբուդի՝ Թիֆլիսի մելիք եղած լինելու մասին վերոհիշյալ վկայություններում որևէ տեղեկություն չկա, և Թիֆլիսի քաղաքագլուխների կարգին նրան դասելու միակ հիմքն է մահվան առնչությամբ տրված հետևյալ հաղորդումը. «1662-350. Խոջա-Մելիք Բեբուքը (Բեբուդա) վախճանվեց հուլիսի 7-ին...»¹⁵³: Ո՞ր թվականին և

150. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შესავალი: **ნოკო ბერძენიშვილი** და **მამისა ბერძენიშვილი**, თბილისი, 1962, էջ 17:

151. Վիմագրի վերծանությունը տես՝ **Мурадян П. М.**, Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, 1988, էջ 96:

152. «Կավվածագրեր», կազմեց՝ **Աբրահամյան Հ.**, Երևան, 1941, էջ 130:

153. **Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ.**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 169:

149. **Չաքարիա Ազուլեցու** օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 37:

ումի՞ց էր խոջան մելիքության իրավունք ստացել, հայտնի չէ, բայց պարզ է, որ դա տեղի է ունեցել նրա կյանքի վերջին տարիներին:

ՄԵԼԻՔ ԱՇԽԱՐՀԲԵԿ

Մելիք Աշխարհբեկը մելիք Խոջա-Բեհբուդի որդին էր և Ասլանի եղբայրը: Հայտնի է, որ 1664 թ. մելիքի եղբայր Ասլանը Թիֆլիսում գտնվող երեք խանութ մվիրել էր Սբ. Էջմիածնի վանքին: Նույնպիսի մվիրատվությանը հանդես էր եկել նաև ինքը՝ մելիք Աշխարհբեկը: Այդ մասին վկայում է Սիմեոն կաթողիկոսը (1763-1780). «...Չայս երեք խանութս խոջա-Բեհբուդի որդի Ասլանն տայ սրբոյ Աթոռոյս ի ձեռն Ջուղայեցի Յակովբ Կաթողիկոսին¹⁵⁴ ի Ռ-ՃԳ քուռն մերում: Գիտ զվախնամայն Վրացերեն: Աստի ի վեր ընթացեալ դէպ ի Նորաշէն յաշպագ-խանի փողոցումն խանութ մի ևս գոյ սրբոյ Աթոռոյս, որոյ աջ կողմն Ղարանին խանութն է, և ձախն Ապովենց, զայս խանութս ևս մելիք Աշխարհբեկն է տուեալ յիշատակ սրբոյ Աթոռոյս, որ եղբայր է նոյն Ասլանին...»¹⁵⁵:

Հավանական է, որ Մելիք Աշխարհբեկը Թիֆլիսի մելիքությունը ստանձնել է 1662 թ.՝ հոր՝ մելիք Խոջա-Բեհբուդի մահվանից հետո: Նրա պաշտոնավարման վերջնաժամկետն անհայտ է: Իր հաջորդը մելիք Ամիրն էր, որը պաշտոնավարել է ԺԷ դարի վերջերին:

ՄԵԼԻՔ ԱՎԹԱՆԴԻԼ

Գրավոր աղբյուրներում մելիք Ավթանդիլի վերաբերյալ վկայություններ կան սկսած 1678 թ-ից: Քաղաքի կալվածական, առևտրային գործերին առնչվող մի շարք վավերագրերում մելիք Ավթանդիլը հիշվում է մինչև 1698 թ.¹⁵⁶: Չի բացառվում, որ Ավթանդիլը մելիք Էնալի որդիներից մեկը լիներ: Ավթանդիլի պաշտոնավարության շրջանում տանուտերեր են հիշվում Նազարը (1678), Գիորգին (1683-1694) և Պապը (1696, 1698), իսկ վերջիններիս օգնականներ՝ Դավիթն (1678) ու Գասպարը (1683):

ՄԵԼԻՔ ԱՄԻՐ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՅ

Տանուտեր-մելիք Ամիր Բեհբուդյանցի կենսագրության մասին ձեռքի տակ եղած տվյալները կցկը-

տուր են: Հայտնի է, որ ապրել է ԺԷ դարի երկրորդ կեսին և գլխավորել Սբ. Նշան եկեղեցու կառուցումը. «Այս եկեղեցին կառուցված է քաղաքացի (մոքալաք) Ամիր Մամասախլիսի ծախքով, որի տոհմից այժմ կենդանի է Ջուրաբ Մելիքովը»¹⁵⁷: Վերոհիշյալ եկեղեցու շինարարությանը մասնակցել է նաև Ամիրի որդին՝ Ասլամազը. «Տանուտեր Ամիր և որդի տանուտեր Ասլամազն շինեցին ս. Նշանիս ս. Նիկողայոսի եկեղեցին իւր ժամատնով և շրջապատով...»¹⁵⁸:

1677 թ. մի հրովարտակում հիշատակություն կա Բեհբուդյաններին պատկանող մի բաղնիքի մա-

Տփղիս. հայր և որդի մելիք Ամիր և Ասլամազ Բեհբուդյանների կառուցած Սբ. Նշան եկեղեցին (նկ. 1989 թ.)

սին¹⁵⁹: Այդ բաղնիքն այն կալվածքներից էր, որին ժառանգաբար տիրել էին Բեհբուդյան տան շառավիղները. «...Բեհբուտի բաղնիքը (ևս Մելիքի) պատկանում էր վերջին թագավորի օրոք քաղաքագլուխ Դարչի Բեհբուտովին»¹⁶⁰:

ԱՍԼԱՍԱԶ ԱՄԻՐՅԱՆ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՅ

Տանուտեր Ասլամազն ապրել է ԺԷ-ԺԸ դարերում: Նա հոր հետ միասին մասնակցել է Սբ. Նշան եկեղեցու նախնական վերաշինության գործին¹⁶¹: Հետագայում կնոջ հետ իրականացրել է նույն եկեղեցու վերանորոգումը. «Տանուտեր Ասլամազը և կողակից Շահրուբանը վերստին նորոգեցին եկեղեցին...»¹⁶²:

154. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1655-1680 թթ.:

155. Չամբո համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի **Սիմեոն կաթողիկոս երեսնացոյ**, Վաղարշապատ, 1873, էջ 207-208:

156. Թվակիր վավերագրերը վերաբերում են 1678, 1683, 1684, 1686, 1694, 1696 թթ. ճոշմոցն շրջանի տնօրենի օճոցի (XVI-XIX սს.), Գրքի թղթերի, Մեջմուրեցի: **Ճոշմոցն շրջանի տնօրենի օճոցի և թղթերի**, տնօրենի, 1962, էջ 32, 38, 41, 42, 44, 53, 57), 1698 թ. (**Մարտիրոսյան Վ. Մ.**, Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին, «ԼՀԳ», 1991, N 5, էջ 158-159):

157. **Մելիքե-Բեկ Լ. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 267:

158. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102, թ. 8:

159. **Բակրաձե Ը., Բերզեճոճ Ը.**, Թիփլիս և իստորիկոսիկ և էթնոգրափիկոսիկ յոնոշիւնիկ, ՏՊԲ, 1870, էջ 117:

160. Նշվ. աշխ., էջ 118 (բնագրում՝ «...баны Бебута (Мелика — то же, ибо позднейший владетель ея кн. Дарчи Бебутов, при последнем царе был городским меликом»):

161. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102, թ. 8:

162. Նույն տեղում:

Տփղիսը մելիք Գիորգիի պաշտոնավարության տարիներին (նկ. Ժ. Տուրնեֆորի, 1701 թ.)

Սբ. Նշան եկեղեցու հարավային մուտքի արձանագրությունը, որտեղ հիշվում է մելիք Ջուրաբը

ԳԻՈՐԳԻ ԱՍԼԱՄԱԶՅԱՆ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Քաղաքի մելիքության պաշտոնում հիշվում է սկսած 1699 թ-ից մինչև 1711 թ.¹⁶³: Գիորգիի մելիքության պաշտոնը վարելու ընթացքում տանուտերեր են հիշվում Պասալը (1696-1706, 1712) և Փարսադանը (1705-1712, 1714), իսկ վերջիններիս օգնական՝ Քայխուսրոն (1701-1714):

1703 թ. վերակառուցել է հոր և պապի կողմից կառուցված Սբ. Նշան եկեղեցին, որի օծման տարում էլ (1711) վախճանվել է. «Մելիք Գիորգին վերստին շինեց և նորոգեց ս. Նշանը հիմքից, մեծացրեց կամարածև և գեղեցիկ յօրինուածքով ՌՈՒՐ թովին. ՌՈՒՐին¹⁶⁴ օրհնեցին և պատարագ մատուցին և այդ տարի մեռա մելիք Գիորգին»¹⁶⁵: Մելիք Գիորգի նախածեռնությամբ փոփոխության էր ենթարկվել նաև Սբ. Նշան եկեղեցու շրջապատը. «Տանուտեր Գիորգին եկեղեցու պարիսպը յետ քաշեց»¹⁶⁶:

1709 թ. Թիֆլիսում գտնվող Էջմիածնապատկան 3 կրպակների հետզնման առթիվ կազմված պայմանագրի ներքո վկայություն տված անձանց թվում առաջինն էր քաղաքի մելիքը. «Ես՝ Մելիք Գիորգիս վկայ եմ (կնիքը)»¹⁶⁷:

Մելիքի կողակիցն էր Խամփերվանը, որդիներն էին Ջուրաբն ու Պասալը¹⁶⁸:

ՉՈՒՐԱԲ ԳԻՈՐԳՅԱՆ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՑ

Մելիք Ջուրաբը շառավիղն էր դեռևս ԺԷ դարի առաջին կեսից Տփղիսի տանուտեր-մելիքներ Ամիրի, Ասլանազի և Գիորգիի: Սրա կենսագրությունն ու գործունեությունը լուսաբանող տվյալները նույնպես խիստ կցկտուր են: Քաղաքի մելիքության պաշտոնը ստանձնել է հոր մահից (1711) հետո՝ 1712 թ.¹⁶⁹: Հայտնի է, որ 1713 թ-ից հետո (1715¹⁷⁰-1732) մելիք Ջուրաբը քաղաքի կառավարման գործում հանդես է եկել տանուտիրոջ պաշտոնով, բացառությամբ 1735 թ. վերաբերող մի տեղեկության, երբ նա վերստին հիշվում է որպես մելիք:

Մասնավորապես Կարսի և Թավրիզի ուղղությամբ թուրքական բանակների առաջխաղացման մասին պատմող 1735 թ. մի վկայագրում, ի թիվս այլոց, հիշվում է նաև մելիք Ջուրաբը. «...Թիֆլիսի մելիքն է Վրաստանի հայ Ջուրաբ Գիորգիկը...»¹⁷¹: Ջուրաբ Բեհբուդյանը վախճանվել է 1742 թ.¹⁷²: Այդ մասին է վկայում վրաց անանուն ժամանակագիրը. «1742-430 Իմամ-ղուլի-խանը... առանց որևէ հանցանքի փայտի հարվածներով մահացրեց մելիք Ջուրաբին ու նրա որդի Ավթանդիլին»¹⁷³:

1833 թ., երբ Հովհաննես ավագ քին. Ջառափյանը նորոգել էր Սբ. Նշան եկեղեցու հարավային դուռը, նույն մուտքի ճակատին թողած արձանա-

163. ճոգճմենթեթո տծոցոսոս օսթորոոսոտջոս (XVI-XIX ՆՆ), Մոցնո թորջեցո, Մեջճոցոնեց: Նոցո ՆերթեթնոՄջոցոցո ճո Մոթոսո ՆերթեթնոՄջոցոցո, տծոցոսո, 1962, էջ 59-62, 65, 67, 70-72, 75, 77, 80, 85, 86, 88:

164. 1703 թ. վերակառուցված եկեղեցին անհնար է, որ օծված լիներ 1741 թ., բացի այդ, մինչև 1741 թ. Տփղիսի մելիք են հիշվում Գիորգիի որդի Ջուրաբը, Աշխարիբեկ Բ-ն և Աղան, որոնք այդ պաշտոնը ստանձնել էին հաջորդաբար, ուստի բնագրում «ՌՈՒՐ» (1741) ակնհայտ վրիպում է: Հարկ է ուղղել՝ ՌՈՒՐ (1711):

165. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102, թ. 8:

166. Նույն տեղում:

167. «Վավթածագրեր», կազմեց՝ Արրահանյան Հ., Երևան, 1941, էջ 131:

168. Նույն տեղում:

169. ճոգճմենթեթո տծոցոսոս օսթորոոսոտջոս (XVI-XIX ՆՆ), Մոցնո թորջեցո, Մեջճոցոնեց: Նոցո ՆերթեթնոՄջոցոցո ճո Մոթոսո ՆերթեթնոՄջոցոցո, տծոցոսո, 1962, էջ 89:

170. 1715 թ., ի թիվս այլ վկաների, Ջուրաբը հիշվում է նույնների 10-ին կազմված մի դատավճում. «Աստծո առջև մենք սույնի վկաներն ենք. ...տանուտեր Ջուրաբ (կնիք՝ վրացերեն, տանուտեր Ջուրաբ)» (Մարտիրոսյան Վ. Մ., Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայտության մասին, «ԼՀԳ», 1991, N 5, էջ 160):

171. “Армяно-Русские Отношения во втором тридцатилетии XVIII века”, сборник документов, том III, Ереван, 1978, էջ 46 (բնագրում՝ “...в Тифлисе меликом грузинский армянин Зураб Гиоргиев...”):

172. Думин Станислав, Князь Чиковани Юрий, Князь Царства Грузинского, том IV, Москва, 1998, էջ 132:

173. Մելիքսեբ-Բեկ Լ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 169:

գրության մեջ, ի թիվս այլոց, մաղթել է հիշել նաև մե-
լիք Ջուրաբին¹⁷⁴:

ԱՇԽԱՐՀԲԵԿ Բ. ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՑ

Տփղիսի մելիք Աշխարհբեկը Խոջա Բեհբուդի
թոռն էր: Հավանական է, որ մելիք Աշխարհբեկը մե-
լիք Ջուրաբի որդին էր կամ էլ եղբայրը:

1712 թ. Վախթանգ Ջ-ն և կինը՝ Ռուստոյանը, Աշ-
խարհբեկին էին վերադարձրել Բեհբուդյանների
այն ապարանքը, որը նրանցից վերցրել էր Գիորգի
թագավորն ու տվել էլ է Բուդղա բեկին¹⁷⁵:

1712-1713 թթ., երբ քաղաքի մելիքն էր Ջուրաբը,
տանուտեր է հիշվում Աշխարհբեկը¹⁷⁶: Սկսած 1714
թ-ից մինչև ողբերգական վախճանը՝ 1734 թ., Աշ-
խարհբեկը հանդես է եկել որպես Տփղիսի մելիք¹⁷⁷:
Պաշտոնավարման ընթացքում Աշխարհբեկը հա-
ճախ համատեղել է նաև տանուտիրոջ պաշտոնը
(1724-1728, 1733)¹⁷⁸:

Մելիք Աշխարհբեկը հիշվում է նաև 1714 թ. Նո-
րաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն առնչվող մի
պայմանագրի վավերացման կապակցությամբ. «Ի
թուին Ռ-ՂԹ-ին շինեալ է խօջայ Նազարն և զկնի
շինութեանն եկեղեցոյ բոլոր իշխանութիւնն յանձ-
նեալ է ի ձեռս հանգուցեալ մելիք Աշխարբեկին Բե-
բուտեան հաստատուն գրով, որոյ տյն գրով թիվն է
1714»¹⁷⁹: 1715 թ., ի թիվս այլ վկաների, նա հիշվում
է նոյեմբերի 10-ին կազմված մի դատավճռում.
«Աստծո առջև մենք սույնի վկաներն ենք. մելիք Աշ-
խարհբեկ (կնիք՝ վրացերեն, մելիք Աշխարհբեկ),
տանուտեր Ջուրաբ (կնիք՝ վրացերեն, տանուտեր
Ջուրաբ)»¹⁸⁰:

1717 թ. մելիք Աշխարհբեկն իրենց պալատին
կից սկսում է Տփղիսի Կուսանաց վանքի շինարա-
րությունը. «Իշխան Բե[հ]բուդովների պալատին
կից, անմիջապես ժայռի վրա կառուցված են վա-
նական եկեղեցի, տներ և խցեր կույս վանականնե-
րի բնակության համար, որը քարուկրով շինել է իշ-
խան Աշխար[հ]բեկ Բե[հ]բուդովը 1717 թվին, հա-
նուն առաքելապատիվ նախավկա և սարկավագա-
պետ սուրբ Ստեփանոսի...»¹⁸¹, բայց այն ավարտել

Մելիք Աշխարհբեկի հիմնած Կուսանաց Սբ. Ստեփանոս
եկեղեցին

չի հասցնում. «Իշխան Մելիք Աշխարհբեկը չէ կա-
րողանում իրագործել իր այդ միտքը: Իբրև զինու-
րական խիստ զբաղում էր վրաց, պարսից և տաճ-
կաց կռիւներով: 1724 թուին տաճիկների արշաւան-
քի ժամանակ սպանում է այս իշխան Բեհբութեան-
ցը և անկատար մնում նրա փափագը»¹⁸²:

1722 թ. սեպտեմբերի 6-ին Վախտանգ Ջ-ի՝
Տփղիսի բնակչությանը ուղղված հրովարտական
առանց անունը նշելու հիշվում է. «մեր քաղաքի կա-
ռավարիչ և մելիք-տանուտեր...»-ը¹⁸³, որն անկաս-
կած նույն Աշխարհբեկն էր, քանի որ, օրինակ, 1724
թ. ապրիլին այլ վավերագրում հիշվում է. «...քաղա-
քի մելիք-տանուտեր Աշխարհբեկը...»¹⁸⁴:

Մելիք Աշխարհբեկ Բեհբուդյանցի գործունեու-
թյան մասին մի որոշակի լույս է սփռել նրա թոռը՝
Հովսեփ Բեհբուդյանցը, երբ մի առիթով կաթողիկո-
սին գրել է. «Գուցե լուեալ և ձեր՝ թէ հաւն (պապ) իմ
Մելիք Աշխարհ-բեկն որպիսի ջատագովութիւն ու-
նեցեալ է առ ազգն մեր առ ժամանակս Օսմանցոց
զխարդ սպրեցուցեալ ի յուրացութենէ զքրիստո-
նեայ հայս, յորում ժամանակի քանի վրացի թագա-
ւորք ուրացեալ են զՔրիստոսն, նաև քանի զեկեղե-
ցիս ազատեալ է ի կամելն սոցա առնել մզկիթ, ապա
ըստ հաւատարիմ վկայից և զանձն իր իղեալ մեռա-
նի դառն մահուամբ»¹⁸⁵: Մելիք Աշխարհբեկի «դառն
մահվան» մանրամասները գտնում ենք ինչպես
վրաց ժամանակագրության մեջ. («...Իսաղ-փա-
շան կախադանի հանեց Տփիսիսի Մելիք Աշխար-
բեկին սեպտեմբերի 10-ին») ¹⁸⁶, այնպես էլ Կրետա-
ցու պատմության մեջ, որտեղ նշված է նաև կա-
տարվածի տարեթիվը (1734). «...Իսակ փաշայն,

174. Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, Ереван, 1988, էջ 70:

175. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შეადგინეს: ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა, თბილისი, 1962, էջ 93-94:

176. Նշվ. աշխ., էջ 95, 97, 98, 100, 101:

177. Նշվ. աշխ., էջ 104, 106, 110, 114, 117, 119, 121, 123, 126, 128, 158, 166:

178. Նշվ. աշխ., էջ 131, 132, 133, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150-151, 154, 161, 162, 164: Տես նաև Մարտիրոսյան Վ. Մ., նշվ. հոդվածը, էջ 162:

179. ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102, ք. 4:

180. Մարտիրոսյան Վ. Մ., նշվ. հոդվածը, էջ 160:

181. Մելիքսե-Բեկ Լ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 269:

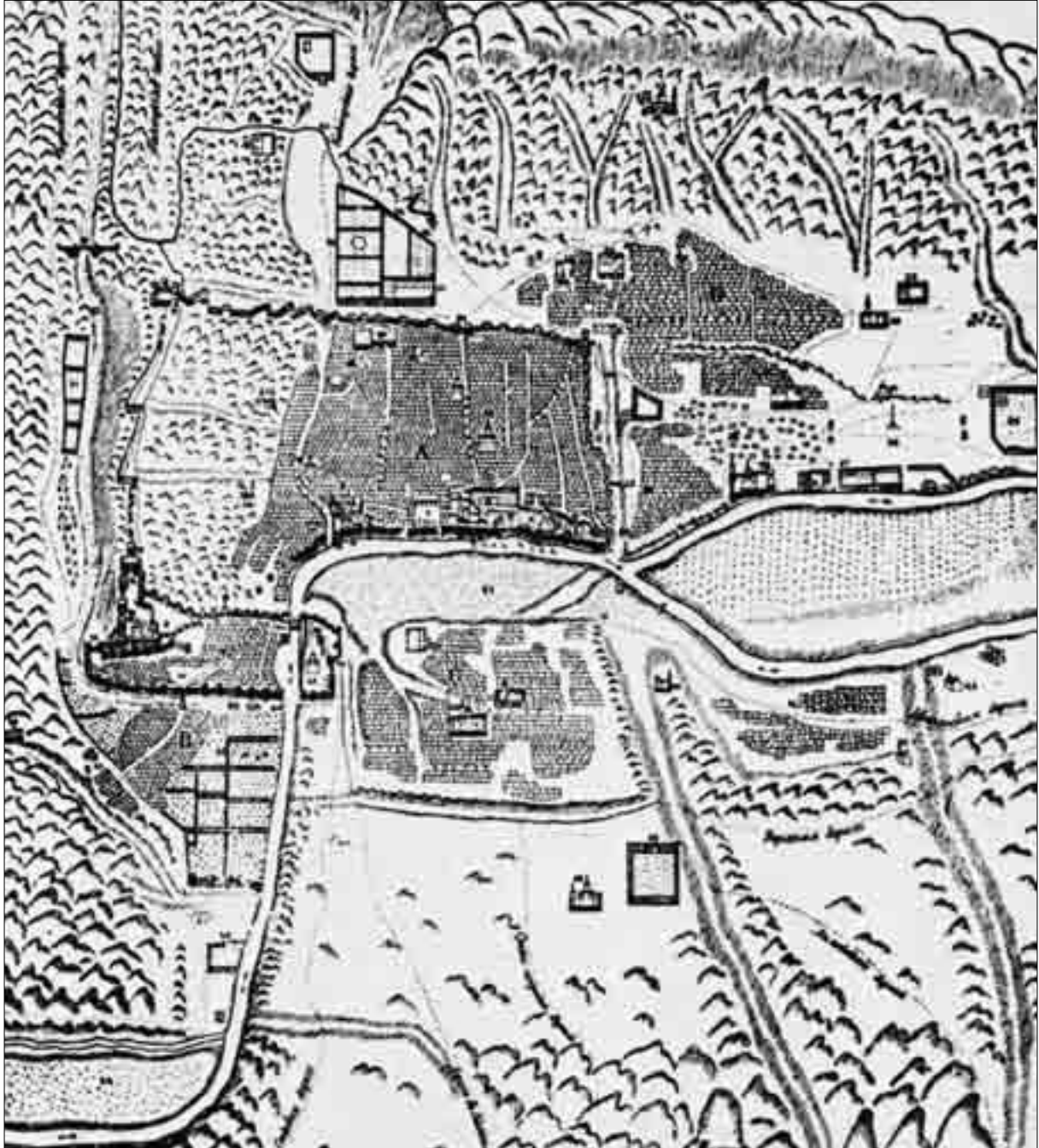
182. Խուցեան Խորեն քհն., Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատի պատմությունը, Թիֆլիս, 1914, էջ 15: Ի դեպ, 1724 թ-ը՝ իբրև մելիք Աշխարհբեկի սպանվելու տարեթիվ, չի հաստատվում ժամանակի աղբյուրագիտական այլ տվյալներով: Մելիք Աշխարհբեկի մահվան ստույգ տարեթիվն է 1734 թ.:

183. Նշվ. հոդվածը, էջ 161:

184. Նշվ. հոդվածը, էջ 162:

185. Գեղամանց Եղիշտ ա. ք., Պատմական քաղաքներ, «Հո-
վիտ», 1910, N 12, էջ 182:

186. Մելիքսե-Բեկ Լ. Մ., նույն տեղում:

Տփղիսի հատակագիծը մելիք Աղա Բեհրուդյանցի պաշտոնավարության շրջանում (գծանկարը՝ Վախուշտիի, 1735 թ.)

զԱշխալ բեկն որ էր մելիք Թիֆլիզոյ՝ ի մեր ազգի, վասն ոչ ինչ պատճառի ետ խեղդել գնա և առաջին դռանն արկանել՝ մինչև էառ ԾՌ (50000) դուրուշ, և ապա ետ հրամանն թաղել»¹⁸⁷:

Աշխարհբեկի որդիներից հիշվում են Աղան, Բեհրուդը, Ստեփանը, Խատին և Խոջա-գաղան, որոնցից առաջինը ժառանգաբար ստանձնել է քաղաքի մելիքությունը:

ԱՂԱ ԱՇԽԱՐՀԲԵԿՅԱՆ ԲԵՀԲՈՒՂՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Առկա գրավոր աղբյուրները ցույց են տալիս, որ Աղան քաղաքի մելիք է հռչակվել հոր՝ Աշխարհբեկի եղերական սպանությունից հետո (1734) և ընդհատումներով (1746 թ-ից մինչև 1751 թ. քաղաքի մելիք է հիշվում Անտոնը¹⁸⁸, իսկ 1751-1760 թվականներին՝ Սահակ Շեր-

187. Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Դորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 36:

188. Լոգոթեթեր թեոլոգիկոս օրթոդոքսոս (XVI-XIX ս.), Վոջնի թորջեո, Մեդզոնե: Նոյո ՆերթեոնիՄեոլոթե ճո Մոնոնո ՆերթեոնիՄեոլոթե, թեոլոգիկո, 1962, էջ 204, 207, 216, 218, 221, 223, 229:

գիլյանը¹⁸⁹) կառավարել մինչև իր մահը՝ 1768 թ.: Աղա Բեհբուդյանցի անվան բազմաթիվ հիշատակությունների հանդիպում ենք կալվածառևտրային բովանդակություն ունեցող մի շարք վավերագրերում¹⁹⁰:

Անչափահաս արքայազն Հերակլին (Թեյմուրազ Բ-ի որդուն) ուղեկցել է պարսից Նադիր Շահի արքունիքը¹⁹¹:

1736 թ. կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին, նկարագրելով Մուղանում իր հանդիպումը պարսից շահի հետ, ներկաների թվում հիշատակում է նաև Տփղիսի քաղաքագլուխ մելիք Աղային. «Թսկ գիս առեալ Թիֆլիզու Աշխալ բեկի որդին Աղայ անուն, որ էր քալանթար և մելիք Թիֆլիզու՝ ի նոյն տեղեաց, և տարաւ ի վրանն իւր պատիւ...»¹⁹²:

1737-1739 թթ. մասնակցել է Նադիր Շահի հնդկական արշավանքին և քաջության համար շահից պարգև ստացել ադամանդակիր թուր, նաև միակարբաշու պատվավոր աստիճան¹⁹³:

Համաձայն վրաց ժամանակագիր Պապունա Օրբելիանու վկայության՝ 1744 թ. մելիք Աղան գլխավորել է Կարսի ամրացման աշխատանքները. «[Պարսից] արքան ապսպրել էր քաղաք [Տփղիս]ից չորս հարյուր հոգի աշխատավոր, որոնց առաջնորդեց քաղաք [Տփղիս]ի Մելիք աղան, և հասան Դարս, մի ամիս աշխատեցին ու ետ վերադարձրին...»¹⁹⁴:

1753 թ. հուլիսի 16-ին վրաց թագավորներ Թեյմուրազ Բ-ն և Հերակլ Բ-ն հաստատել էին Աղա Բեհբուդյանցի ճորտերի ցուցակը¹⁹⁵:

Հայտնի է, որ 1758 թ. փետրվարին Աղան Թիֆլիսում Մանգոյանց Օհանեսի Պետրոս, Հովսեփ, Ստեփան և Մովսես որդիներից իր համար գնել էր վերջիններիս պատկանած հողամասերը¹⁹⁶, իսկ 1766 մարտի 22-ին Պապունաշվիլի Սամադավլե, Դավիթ և նրանց ազգական Ջազայից՝ Օբրոդանայից մինչև Թիֆլիս ընկած հատվածում գտնվող այգիների մի մասը¹⁹⁷:

1760-ական թթ. մինչև իր մահը Աղա Բեհբուդյանցը քաղաքի մելիքության պաշտոնը վարել է որդու՝ Ավետիքի հետ մեկտեղ: Այդ տարիներին Աղան

համատեղել է մելիքի և տանուտիրոջ պաշտոնները¹⁹⁸:

Մելիք Աղայի հետ նամակագրական սերտ կապերի մեջ է եղել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոնը: Հայտնի են մելիքին հղված մի քանի նամակները՝ գրված 1764 («...ի Թիֆլիզ գրեալ առ Միրշքետար բաշի Մելիք Աղայն...»)¹⁹⁹, 1766 («Թուրք և՛ առ Միրշքետարբաշի պարոն Աղա Մելիքն»)՝²⁰⁰ թվականներին: 1766 թ. շարադրված մեկ այլ նամակում Սիմեոն կաթողիկոսը մելիք Աղային և նրա որդուն՝ Ավետիքին, հորդորում էր հավատարիմ մնալ հայոց եկեղեցուն ու անասան պահել հավատքը. «Առ միրշքետարբաշի Մելիք Աղայն յանձնարարութիւն վասն Ջաքարիա վարդապետին»²⁰¹ և պատուէր որդւոյն նորին Աւետիքին, մնալ միշտ հարազատ սրբոյ Աթոռոյս»²⁰²: Ջանց առնելով բազմաթիվ այլ փաստեր՝ հարկ է նշել, որ ինչպես մելիք Աղան, այնպես էլ նրա ժառանգները (նաև նախնիները) թաղվել են Խոջիվանքի իրենց տոհմական գերեզմանատանը: Հանգամանք, որն ուղղակի փաստում է հանգուցյալների Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ լինելը, ու թեև վերջին նամակը, իրոք, վկայում է, որ մելիքը, տեղի տալով վրաց Հերակլ արքայի ճնշումներին, հայտնվել էր անելանելի վիճակում, այնուամենայնիվ, հավատարիմ է մնացել իր դավանանքին և կամ շատ կարճ ժամանակից կրկին վերադարձել մայր եկեղեցու գիրկը: Այլապես մահվանից հետո կամփոփվեր ուղղափառների (հունադավանների) գերեզմանոցում²⁰³:

Աղա Բեհբուդյանցի կինը՝ Մարիամը, Կուսանաց մատուռի տեղում կառուցել է եկեղեցի²⁰⁴:

Աղա Բեհբուդյանցի եղբայրներն էին Բեհբուդն ու Ստեփանը: Ունեցել է 3 որդի՝ Ավետիք, Հովհաննես և Հովսեփ: Վերջինս հոր մասին մի առիթով կաթողիկոսին գրել է. «...հայրն իր Մելիք Աղայն լեալ է միշտ սիրող ազգին իւրոյ և պատուադիր նմին...»²⁰⁵:

Վախճանվել է 1768 թ. սեպտեմբերի 18-ին²⁰⁶ և թաղվել Խոջիվանքի գերեզմանոցում:

189. Նշվ. աշխ., էջ 231, 232, 234, 235, 237, 238, 244, 246, 249, 250, 252-255, 258, 261, 263, 265, 266, 267, 269, 273, 274, 276, 278, 279, 281-282, 285-286:

190. Նշվ. աշխ., էջ 169, 170, 172, 174, 176, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 199, 201, 208, 210, 293, 298, 301, 304, 306, 308, 309, 311, 314, 316, 317, 320, 322:

191. **Աբրահամ Կրետացի**, նշվ. աշխ., էջ 36:

192. Նշվ. աշխ., էջ 110:

193. Նույն տեղում:

194. **Մելիքսեբ-Բեկ Լ. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 119:

195. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შუადგონებს: **ნოკო ბერძენიშვილმა** და **მაშისა ბერძენიშვილმა**, თბილისი, 1962, էջ 256-257:

196. Նշվ. աշխ., էջ 278-280:

197. Նշվ. աշխ., էջ 296-297:

198. Նշվ. աշխ., էջ 293, 301, 304, 306, 308, 309, 311, 314, 316, 317, 320:

199. «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Գ, Սիմեոն Կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատ. **Գիւտ քահանա Աղանեանց**, Թիֆլիս, 1894, էջ 97:

200. Նշվ. աշխ., էջ 419:

201. Ջաքարիա վարդապետը Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ էր:

202. «Գիւան Հայոց Պատմութեան», նշվ. հատորը, էջ 534:

203. Կարծում ենք, միտումնավոր և ոչ ճշմարիտ է մելիքի կենսագրության հակիրճ շարադրանքում տեղ գտած հետևյալ ձևակերպումը. «Աղա (Մելիք-Աղա) (?-1768), Վասիլի անվամբ անցել է ուղղափառության» («Ага (Мелик-Ага) (?-1768), перешел в православие с именем Василий...»). տես՝ **Думин Станислав, Князь Чиковани Юрий**, նշվ. աշխ., էջ 131:

204. **Խոջեան Խորեն քին.**, նշվ. աշխ., էջ 16:

205. **Գեղամեանց Եղիշե ա. ք.**, նշվ. հոդվածը, էջ 182:

206. **Մելիքսեբ-Բեկ Լ. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 170:

ԱՆՏՈՆ

Մելիք Անտոնի մասին տոհմագրական, կենսագրական տվյալներ հայտնի չեն: Կալվածական և առևտրային մի շարք վավերագրերում Անտոնը քաղաքի մելիքության պաշտոնում հիշվում է սկսած 1746 թ-ից մինչև 1751-ը: Նրա պաշտոնավարության շրջանում տանուտերն էր Պապը²⁰⁷:

ՍԱՀԱԿ ՇԵՐԳԻԼՅԱՆՑ

Մելիք Սահակի մասին ևս կենսագրական տվյալներ հայտնի չեն: Համաձայն տոհմագրական համառոտ տվյալների՝ նրա հոր անունն էր Մելքո, երկու եղբայրների՝ Խատի և Էստատ, իսկ որդիներին՝ Շաքար, Գևորգ, Դավիթ, Շերմագան²⁰⁸:

Կալվածական և առևտրային մի շարք վավերագրերում Սահակ Շերգիլյանցը քաղաքի մելիքության պաշտոնում է հիշվում 1751-1760 թթ.: Նրա պաշտոնավարության շրջանում տանուտիրոջ պարտականությունը շարունակել է կատարել Պապը²⁰⁹:

Հարկ է նշել, որ մելիք Սահակից են սերել 1859 թ. հունիսի 7-ին տոհմական առաջին կարգի քաղաքացու կարգավիճակում հաստատված Մելիք-Սահակյանները²¹⁰:

ԱՎԵՏԻՔ ԱՂԱՅԱՆ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Ավետիքը, որը 1749 թ. պետք է մամուկ հասակում լիներ, հիշվում է Բեհրուդյանց գերդաստանին պատկանած գույքի ներքին վերաբաշխմանը վերաբերող մի վավերագրում, որի համաձայն Ավետիքն ամուսնության առիթով պետք է հորից ստանար մի շարք բնակելի տներ²¹¹:

Տվյալի մելիքի պաշտոնը ստանձնել է հոր մահից (1768) հետո:

Մելիք Ավետիքը, նույնիսկ առավել քան իր հայրը, սերտ հարաբերություն ուներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ: Մելիքին հղված նամակների բո-

վանդակությունից պարզվում է, որ կաթողիկոսը ճանաչում էր մելիքի ընտանիքի անդամներին, ուրախանում նրանց հաջողություններով և ցավակցում դժբախտությունների ժամանակ: Մեզ հասած նամակներն ունեն 1769²¹², 1770²¹³, 1774²¹⁴, 1775 («Թուղթ ևս առ Մելիք Աւետիքն և նորին եղբայր Միրիշկեար Իւանէն») ²¹⁵, 1777 («Թուղթ ևս առ Մելիք Աւետիքն մխիթարութիւն վասն մահուան կնոջն...») ²¹⁶ 1778²¹⁷ և այլ քվագրումներ:

Որպես քաղաքի առաջին դեմք՝ 1771 թ. մելիք (պոլիցմեյստեր) Ավետիքն իր տանը հյուրընկալել էր Վրաստանում ռուսական ջոկատի հրամանատար գեներալ-մայոր Ա. Սուխոտինին²¹⁸:

1772 թ. դեկտեմբերի 15-ին կազմված «դատավճիռ պայտար Գևորգի և Հովսեփի գույքաբաժանման գործի մասին» վավերագիրը հաստատողների շարքը գլխավորել է նաև մելիք Ավետիքը²¹⁹:

1774 թ. մելիք Ավետիքը հիշվում է առևտրական մի գործարքի առիթով (մելիքից տուն էր գնել Իեսե Բարաթաշվիլին)²²⁰:

1780 թ. մի վավերագրից պարզվում է, որ մելիք Ավետիքը, իր նախնիների նման մինչ այդ թվականը վարելով Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների երեցվոխի պաշտոնը, հրաժարվել է²²¹:

1781 թ. մելիք Ավետիքը հիշվում է տպագրիչ Պողոս Արապյանին աջակցելու վերաբերյալ վրաց Հերակլ թագավորից ստացած մի գրության առնչությամբ²²²:

1782 թ. օգոստոսի 2-ին «Թուղթ ի Թիֆլիզ առ մելիք Աւետիքն» օրհնության կոնդակ էր հղել Ղուկաս կաթողիկոսը: Առիթը մելիքի ջանքերով Հավաքարի դաշտում գտնվող Ծիրանավոր Սբ. Աստվածածին անապատի (Խոջիվանք) նորոգումն էր. «...անապատին Ծիրանատր կոչեցելոյ, որ ի լուսահոգին նախնեացն ձերոց ի դաշտին Հալուաբարու կառուցեալ է յանուն սրբուհոյ, Աստուածածին և ի

207. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შეადგინეს: ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა, თბილისი, 1962, էջ 204, 207, 216, 218, 221, 223, 229:

208. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შეადგინეს: ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა, თბილისი, 1962, էջ 250:

209. Նշվ. աշխ., էջ 231, 232, 234, 235, 237, 238, 244, 246, 249, 250, 252-254, 255, 258, 261, 263, 265, 266, 267, 269, 273, 274, 276, 278, 279, 281-282, 285-286: Տես նաև Մարտիրոսյան Վ. Մ., նշվ. հոդվածը, էջ 162-163:

210. "Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею", том XII, Тифлис, 1904, էջ 226-227:

211. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შეადგინეს: ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა, თბილისი, 1962, էջ 339:

212. «Գլխան Հայոց Պատմութեան», գիրք Ը, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, 1767-1776, հրատ. Աղանեանց Գլխա քահանայ, Թիֆլիս, 1908, էջ 97, 105: Ի դեպ, 1869 թ. սեպտեմբերի 24-ին կազմված «Դատավճիռ վիճելի ճանապարհների մասին» վավերագրում ևս հիշվում է մելիք-տանուտեր Ավետիքը (Մարտիրոսյան Վ. Մ., նշվ. հոդվածը, էջ 166):

213. Նշվ. աշխ., էջ 131-132, 138:

214. Նշվ. աշխ., էջ 266:

215. Նշվ. աշխ., էջ 322, 390:

216. «Գլխան Հայոց Պատմութեան», գիրք ԺԱ, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, մասն III, 1777-79, հրատ, Աղանեանց Գ. ա. ք., Թիֆլիս, 1913, էջ 14:

217. Նշվ. աշխ., էջ 275. 280:

218. "Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии", том 1 (с 1768 по 1774 годы), под редакцией Цагарели А. А., СПб, 1891, էջ 480:

219. Մարտիրոսյան Վ. Մ., նշվ. հոդվածը, էջ 167:

220. Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 165:

221. «Գլխան Հայոց Պատմութեան. Ղուկաս Կարնեցի», նոր շարք, հատոր Ա, աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 97, 126-127:

222. Դեմենյան Հ. Սահակ. Նամակնի Պողոս Արապեան տպագրիչի, «Բազմավեպ», 1982, էջ 28:

Տփղիսը ժԸ դարում (գործ՝ Սերգեևի)

Խոջիվանք. ընդհանուր տեսքն արևմուտքից

բազում ամաց հետև անմարդաբնակ եղեալ, այժմոյս շինացեալ է նորապէս...»²²³:

Տակավին մելիք Աղայի կենդանության օրոք ծայր առած կրոնական ճնշումները նոր դրսևորում էին ստացել նաև մելիք Ավետիքի պաշտոնավարության օրոք: Հայահոծ Թիֆլիսի բնակչությանը դավանափոխության ճանապարհով յուրացնելու նպատակով վրաց արքան ժամանակ առ ժամանակ աստկացնում էր կրոնական ճնշումները: Անշուշտ, պարտադրանքի ծանրությունը նախ և առաջ ծառանում էր ազգի աշխարհիկ և հոգևոր պատասխանատուների վրա, քանի որ, ինքնին հասկանալի է, առաջնորդներին դավանափոխելուց հետո նրանց հետևող ժողովրդական զանգվածները լուրջ դիմադրություն ցույց տալ չէին կարող: Բարեբախտաբար, մելիք Ավետիքն իր ազգասիրական մղումներով բնավ չի զիջում իր նախնիներին և հանդես է գալիս որպես նրանց արժանի հաջորդ ու պատվով դիմագրավում է փորձությանը: Դեպքերի ընթացքին հետևած Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Դուկաս Կարնեցին, տեսնելով մելիք Ավետիքի բռնած դիրքը, 1782 թ. հայտնում է իր գոհունակությունն ու շնորհակալությունը. «Թուղթ ի Թիֆլիզ առ Մելիք Աւետիքն, շնորհակալութիւն վասն հարազատութեանց, մանաւանդ՝ վասն ջանիցն՝ որ հանդերձ բազմութեամբ քաղաքին ջանայր ընդդէմ Ախթարմայից՝ առ ի դարձուցանել զնոսա, եւ կամ նկուն առնել: Որում եւ Արքայն լինէր ջատագով, տալով զաստիկ թուղթ՝ եւ զվերակացուս՝ ի դարձուցանել զնոսա...»²²⁴, նաև «Թուղթ ի Թիֆլիզ առ մելիք Աւետիքն, շնորհակալութիւն վասն սիրոյն և հարազատութեանն՝ գոր ցուցեալ էր գրով ի ձեռն տէր Աբրահամին, եւ վասն նորին գրեալ էր զյանձնարարութիւնս, զի յուխտ էր եկեալ աստ: Եւ վասն մեր ճորտիցն որք անդ՝ գրեցաւ սմա յանձնարարութիւն»²²⁵:

223. «Դիվան Հայոց Պատմության. Դուկաս Կարնեցի», նոր շարք, հատոր Ա, էջ 336:

224. «Դիվան Հայոց Պատմության», գիրք Դ, էջ 376:

225. Նշվ. աշխ., էջ 380:

1783 թ. մելիք Ավետիքը հիշվում է առևտրատրնտեսական հարաբերությունների առնչությամբ²²⁶: 1784 թ-ին Դուկաս կաթողիկոսը մելիք Ավետիքին մխիթարական հեռագիր է հղում եղբոր՝ միրիշքար Հովհաննեսի (Իվանե) մահվան առիթով²²⁷:

Մելիք Ավետիքը վախճանվել է 1795 թ.: Համեմայն դեպս, նույն թվականին վերաշինված Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության մեջ նշված է, որ. «Ի ՌՄԽԴ թուին հանգուցեալ տէր-Գրիգորին Նորաշենու սկզբին է արարեալ նորոգ շինութեանն հրամանաւ հանգուցեալ մելիք Աւետիքին Բէհրուղեան»²²⁸:

Հանգուցյալի անվան հիշատակմանը հանդիպում ենք նաև արքայազն Գեորգիի 1796 թ. մայիսի 10-ին Շահամիր Շահամիրյանին հղված նամակում. «...սակայն խղճալի մելիք Աւետիքն, նախ քան զպատահմունս այս վաղճանեալ էր...»²²⁹:

ԴԱՐՉԻ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՑ

Ծնվել է 1764 թ.²³⁰: Մինչև 1795 թ., երբ վախճանվել էր հայրը՝ մելիք Ավետիքը, Դարչիի կենսագրական մանրամասներն անհայտ են: Հոր մահվանից հետո, նախնյաց սովորության համաձայն, Թիֆլիսի մելիքության պաշտոնը ստանձնել է որդին՝ 31-ամյա մելիք Դարչին: Այդ պաշտոնում նրա անվան առաջին հիշատակություններից մեկը (1799) վերաբերում է

226. Մատենադարան, ձեռ. 2803, ք. 193ա: Տե՛ս նաև Մարտիրոսեան Վ., Հայերը Վրաստանի առևտրատնտեսական կենտրոնում, «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Երևան, 1996, էջ 148:

227. «Դիվան Հայոց Պատմության», նշվ. հատորը, էջ 404:

228. Мурадян П. М., նշվ., աշխ., էջ 75:

229. Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., сборник документов, том IV, Ереван, 1990, էջ 428:

230. Ծննդյան տարեթիվը ճշտվում է համաձայն բեկորված տապանաքարի երկլեզվյան (ռուսերեն, վրացերեն) արձանագրության, որտեղ նշված է, որ 1832 թ. վախճանված մելիք Դարչին 68 տարեկան էր, ուստի ծնվել էր 1764 թ. (ակնհայտ է, որ՝ 1761 թ. իբրև մելիքի ծննդյան տարեթիվ ընդունողները (տես՝ Думин Станислав, Князь Чиковани Юрий, նշվ. աշխ., էջ 131) սխալվում են:

Տփղիսի հատակագիծը 1785 թ. (հեղ. Ա. Պիշչևիչ)

Տփղիսը ժԸ դարի վերջին

Մեյդանի Սբ. Գևորգ եկեղեցու նորոգության խնդրին: Հերակլ արքայից ստացված հրովարտակի մեջ մասնավորապես հիշված էին. «Բարձր Սրբազան Տեր Յովսեփ Արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ-Արղուրեան: Այլա՛ մեր դասաւորքն, քաղաքի մէլիք Դարչին և չորս Հաղբատայ ժողովուրդք քեթխտոյայք...»²³¹:

Ամենայն հավանականությամբ, քաղաքական անկայուն իրավիճակի բերումով (Աղա-Մահմատ խանի արշավանքը և այլն) Ամենայն Հայոց Դուկաս կաթողիկոսը միայն 1798 թ. էր հղել այն գրությունը, որտեղ ցավակցում էր Դարչին հոր մահվան կապակցությամբ և շնորհավորում մելիքության պաշտոնը ստանձնելու առիթով. «...Գիտութիւն լիցի ազնուականութեան քում: Ձի յամի թուականութեան մերոյ ՌՄԽԴ. յորում փոխեցեալ էր ի կենաց աստի գերագնի սիրելին մեր իմաստնախոհ և բարեհամբաւ Մէլիք Աւետիք Աղայն որոյ զհոգին Տեր լուսաորեսցէ, և ընդ նախնեաց բարեպաշտ իշխանացն դասակարգեցէ ...իսկ և իսկ գրել ետուք զթուղթ մի առ սիրելիդ ի մխիթարութիւն յաղագս վախճանի հօր քոյ բարեպաշտի, և ի շնորհատրութիւն քոյդ յաջողութեան մելիքութեան, և թուղթ մի առ միրիշքարքաշի Պարոն Հովսեփն և Պարոն Արսէնիոսն...»²³²:

Մելիք Դարչին վիճակվել էր Թիֆլիսի կառավարման դժվարին մի ժամանակահատված, քանի որ տակավին 1798 թ. Թիֆլիսն ավերակ էր. «...Մայրաքաղաք Թիֆլիսը ներկայացնում էր մի ավերակույտ...»²³³: Ի դեպ, Հերակլի որդի Գիորգին, ժառանգելով Վրաստանի գահը (1798), Թիֆլիսում բնակություն հաստատեց մելիք Դարչիի տանը. «Գիորգի թագավորը այցելելով ավերված մայրաքաղաքը, պետք է բնակություն հաստատեր քաղաքի միակ կանգուն տանը, որն էր իշխան Բեհրուդ-

վի տունը: Այդտեղ էլ երկու փոքրիկ սենյակներում ապրեց մինչև իր վախճանը»²³⁴:

Քաղաքացիների շրջանում մելիք Դարչին վայելում էր վստահություն և ժողովրդականություն: Հանգամանք, որ նկատել և այդ մասին մասնավորապես նշել են (1800) ռուս իշխանավորները. «...ժողովրդին դա հայտարարվել է մելիք իշխան Դարչիի միջոցով և ընդունվել մեծ երախտապարտությամբ...»²³⁵: Ներկայացնելով Վրաստանի քաղաքացիական կառավարման գործերը՝ 1801 թ. գեներալ-մայոր Լազարևը իր «Վրաստանի նկարագրություն» ուսումնասիրության մեջ նշել է. «...առուծախի փաստաթղթերը վավերացվել էին թագավորի կողմից, բացառությամբ Թիֆլիսի բնակիչների, որոնց մոտ դեռևս տեղի մամասախլիս կամ ոստիկանապետ մելիք Դարչին էր դնում իր կնիքը...»²³⁶: Հիացած մելիք Դարչիի կազմակերպչական և քաղաքացիական գործերի ղեկավարման արդյունավետությամբ՝ նույն թվականին գեներալ-լեյտենանտ Կնորինգին հղած գրության մեջ նշել է. «...Թիֆլիսի մելիք իշխան Դարչի Բեհրուդվը և նրա հորեղբայր Ավետ Բեհրուդվը, որոնք վայելում են տեղի բնակիչների համակրանքն ու վստահությունը, հավաստիացնելով, որ իսկական փոփոխություններից ավելի գորեղին անցնելը նրանց իսկ օգտին է, տեղաբնիկներին պահում էին պարիսկների և անդորրության մեջ: Դեռ ավելին, մելիք Դարչին, չհամբերելով քաղաքը շուտավույթ

231. «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Թ, Հովսեփ կաթողիկոս Արղուրեան, մասն առաջին, 1778-1800, հրատ. Աղանանց Գ. ք., Թիֆլիս, 1911, էջ 215-217:

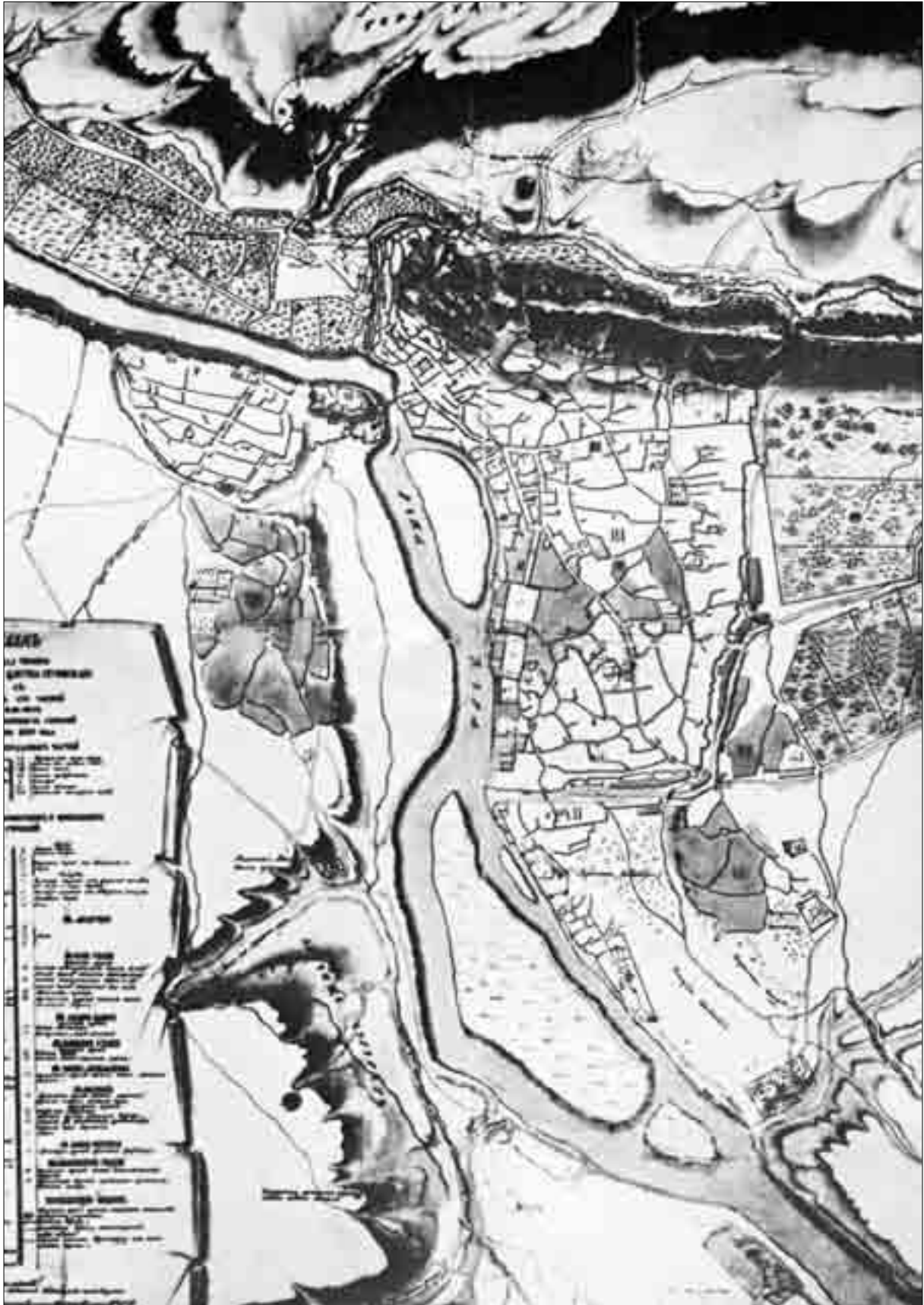
232. «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Դ, էջ 669:

233. Էջով Գ. Ա., Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ CVIII (բնագրում «...Столичный город Тифлис представлял груды развалин...»):

234. Дубровин Н., Ист. войны и владыч. русск. на Кавказе, том III, гл. XI, էջ 231 (բնագրում «Царь Георгий, поселившись в разоренной столице, должен был поместиться в единственно уцелевшем доме кн. Бебутова, где и прожил до самой своей смерти в двух весьма маленьких комнатах»): Նաև՝ Էջով, նշվ. աշխ., էջ CVIII-CIX: Նաև՝ Ա. Կ., Что говорит истирия, «Тифлисский листок», 1910, N187, էջ 2:

235. «Акты...», том I, Тифлис, 1866, էջ 191 (բնագրում՝ «...народу же оно объявлено чрез их мелика князя Дарчи и принято с большою благодарностию...»):

236. Նշվ. աշխ., էջ 193 (բնագրում՝ «...купчия же скреплялись царем самим, исключая Тифлисских жителей, у коих еще и здешний мамасахлис или род полицеймейстера мелик Дарчи прикладывает свою печать...»):

Տիֆլիսի հատակագիծը 1800 թ. (կազմող՝ պորտուգիլ Կ. Չուլկո)

տեսնել գործող կարգ ու կանոնի մեջ, անդադար ինձանից պահանջում էր նրա նշույլը, որը և իրագործվում է գահաժառանգի հրամանով. քաղաքը բաժանվում է մի քանի մասերի, յուրաքանչյուրը՝ 10-ական, նշանակված են տասնապետներ և մասնավորականներ, որոնք վերահսկում են մաքրությանը, և տեղաբնիկների կողմից դա կատարվում է այնպիսի հաճույքով, որը դժվար էր և սպասել Ասիական կուպիտ խառնվածքից...»²³⁷: Նույն թվականի մայիսի 31-ին գեմ. Կնորինգի՝ գեմ. Լազարևին հղած փոխադարձ գրության մեջ դարձյալ շեշտվում էին մեկը Դարչի վարչարարական արժանիքները. «...Ոստիկանական կարգ ու կանոնի պետ տեղի մեկը իշխան Դարչի Բեհրուքովի և նրա օգնական մացվալ Սյրտում Սուրդունովի պաշտոնավարման վերաբերմամբ, համաձայն են, հիմք ընդունելով Ձեր գնահատականը, քանի որ նրանց վարքագիծը, մասնավոր կանոնները և հասարակության շահերի նկատմամբ եռանդը Ձեզ հայտնի են...»²³⁸:

Մեկը Դարչին նամակագրական սերտ կապի մեջ էր նաև Դուկասի հաջորդ՝ Դավիթ կաթողիկոսի հետ: 1802 թ. գրված մի նամակում կաթողիկոսը մե-

Տիֆլիսի հատակագիծը 1809 թ.

237. Նշվ. աշխ., էջ 325 (բնագրում՝ "...Князь Дарчи Бебутов, Тифлиссский мелик, и дядя его князь Авет Бебутов, кои пользуясь привязанностию и доверенностию здешних обывателей, внушили им всю их пользу, от настоящей перемены могущую произойти для них, и удержали здешних обывателей в повиновении и тишине; сверх того мелик Дарчи, имея нетерпение поскорее видеть в городе существующий порядок, неперестанно требует от меня завести хотя тень онаго, что по приказанию наследнаго царевича и выполняется: город разделен на несколько частей, каждая на десятки, определены десятские и частные, кои наблюдают чистоту и порядок, и оне делается с таким удовольствием от обывателей, что я никак ожидать не мог грубому Азиатскому нраву..."):

238. Նշվ. աշխ., էջ 422 (բնագրում՝ "...Касательно определения к управлению должности начальника полицейского порядка, мелика здешняго князя Дарчи Бебутова и под ним в помощники ему нацвала Микиртума Сургунова, я согласен, полагаясь на удостоверение ваше, поколику их поведение, частныя правила и ревность к пользам общественным вам больше известны..."): Յույց տալու համար, թե ինչպիսին էր Թիֆլիսի ներքին կյանքում և հատկապես հայ հոգևորականության վրա մեկը Դարչի ունեցած ազդեցությունը, տեղին ենք համարում մեջբերել հետևյալ քաղվածքը. «Նա տեր էր համարում իր պապերից շինած Թիֆլիսի Կուսանաց Վանքի, Նորաշեն, Մողնի և քանի մի այլ եկեղեցիների թե՛ քաղաքում և թե՛ գիւղերում: Նրանից է կախված այդ եկեղեցիներում քահանայ նշանակելը, և աւազութին տալը: Նա հրամայում է առաջնորդին այս ինչ տիրացուին քահանայ ձեռնադրել և իշխանի այդ հրամանը անմիջապես պիտի գործադրուի: Քահանաների վրայ բարկանալիս՝ իշխան Դարչին նրանց ապաակում էր. երբեմն էլ չիբուխը (ծխամորձ) նրանց վրայ կոտրատում: Երբ քահանաները գործով նրա մօտն էին գնում ժամանակ առ ժամանակ՝ ժամերով նա նրանց սպասեցնել էր տալիս իր դռանը և ապա կամ կանչում էր ներս կամ, որ աւելի յաճախ էր պատահում, ծառայի միջոցան էր յայտնում նրանց իր հրամանները: Եթե առաջնորդի հետ տեսնուէլ էր ուզում, ծառայ էր ուղարկում և նրան իր մօտ կանչում: Եւ Վրաստանի հայոց առաջնորդ արքեպիսկոպոսը իշխան Դարչիին ներկայանալիս՝ դեռ փողոցում փիլուն կամ շուրջառ էր ձգում վրան և բառականի ժամանակ

լիքին դիմել է այսպես. «...տերամբ քրիստոսիս զօրացեալ բարեշուք և փառազարդ ազատագնեայ և մեծատոհմ Մեկը Դարչին աղայիդ»²³⁹:

Դեռևս 1801 թ. գեմ. Լազարևը, պետական պարզևատրման արժանի անձանց վերաբերյալ իր կարծիքը հայտնելով գեմ. Կնորինգին, նշել էր. «...ինչ վերաբերում է խաչերին, ապա իմ կարծիքով, այդ պարզևատրմանն առավել արժանի են իշխաններ Իզնատ Թումանովը, Դարչի Բեհրուքովը և Սողունոն Արդուքյան-Երկայնաբազուկը...»²⁴⁰:

Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միավորվելուց (1801) և ռուսական օրենքների՝ Վրաստանում տարածվելուց հետո ժառանգական իրավունքներով

դռանը սպասելուց յետո՝ ներս էր մտնում խոնարհ ողջոյն տալիս չիբուխ քաշող իշխանին և չէր համարձակում նստել, մինչև որ իշխանը չհրամայէր: Նա սեփականացրել էր իրան առաջնորդի հոգևոր իրատնօքները և ինքն էր որոշում հաս ու չհաս պահկները, ամուսնալուծութեան վճիռներ էր կայացնում. վճռում էր կտակների, հոգեբաժինների և կողոպտների գործերը. իրատնօք էր տալիս ննջեցեալներին եկեղեցիների գաղթներում քաղելու, վերցնում էր մի քահանայի ծովսը և տալիս ուրիշին: Երբ իշխանը ցանկութիւն էր յայտնում ժամ գնալու, քահանաները իրատնօք չունէին ժամասացութիւնը սկսել մինչև նրա գալը, և այլև: Եկեղեցիները երեցփոխաններ չունէին, ուստի նրանց եկամտները ամբողջապես իշխան Դարչիի ձեռքն էին անցնում: Եւ նա ծախսում է գործադրում էր ըստ իր հաճոյքին, առանց երբէք հաշիւ տալու առաջնորդին, քահանաներին կամ ժողովրդին» (**Պեղանեան Եղիշէ ա. ք.**, Ռատնական քաղվածներ, «Հովիտ», 1910, N8, էջ 120):

239. «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք 2, Դաւիթ կաթողիկոս, մասն առաջին, 1801-2, հրատ, Գիւտ աւագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1904, էջ 295:

240. «Акты...», том I, Тифлис, 1866, էջ 529-532: Նաև՝ **Օջոբ**, նշվ. աշխ., էջ СХІІ (բնագրում՝ "...что касается до крестов, то по моему мнению, князя Игнатий Туманов, Дарчи Бебутов и Соломон Аргутинский Долгоруков более всех заслуживают этой награды..."):

Բեհբուդյանների իջևանատունը (քարավանատունը) Կուրի աջ ափին (լուս. ժԹ դարի վերջ)

Մելիք Դարչի Բեհբուդյանցի եղբորորդի գեներալ Բարսեղ Հովսեփյան Բեհբուդյանցը (1791-1858)

Թիֆլիսը կառավարող քաղաքապետ մելիք Դարչին իր իրավունքները վայր է դնում: Արդեն 1802-ին նա հիշվում է իբրև «Թիֆլիսի ժամանակավոր ավագ ոստիկանապետ...»²⁴¹: Մելիքի հնարավոր դժգոհությունները կարծես մեղմելու միտումով նույն թվականի օգոստոսի 25-ի հրամանագրով, ի թիվս այլոց, մելիք Դարչին պարզևատրվում է Սբ. Աննայի 2-րդ կարգի արծաթե մեդալով. «Պետական խորհրդականների թվում է Թիֆլիսի նախկին մելիք կամ քաղաքապետ իշխան Դարչի Բեհբուդյանը...»²⁴²: Կառավարական այլ վավերագրում նշվել է, որ մելիք Դարչին, որը Թիֆլիսի (որն այդ ժամանակ գրեթե զուտ հայաբնակ էր) ողջ հայ ժողովրդի ղեկավարն էր («Իշխան Բեբուդյան Դարչին մելիք էր և մամասախլիս, այսինքն՝ Թիֆլիսում բնակվող բոլոր հայերի գլխավոր դատավորն ու կառավարիչը»)՝²⁴³ մեծապես նպաստել է Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու գործին²⁴⁴:

1803 թ. որոշվում է մելիք Դարչիի տարեկան աշխատավարձի չափը. «Մելիք իշխան Դարչի Բեհբուդյանը...: Քանի որ նա վաղուց էր օգտվում Թիֆլիսի վաճառականության եկամտաբեր կառավարումից, իմ կարծիքով չպետք է ծառայի, չպետք է ստանա 600 ռուբլուց ավելի և ինչպես ինձ թվում է, կարելի է պարզևատրել պետական ծառայողի կոչումով՝ 600 ռուբլով...»²⁴⁵:

Չնայած ռուսաց տերության կողմից մելիք Դարչիին ցուցաբերված պատիվներին, շքանշաններին ու կոչումներին՝ այնուամենայնիվ, վերջինս դժգոհ էր, իսկ պատճառը նախ և առաջ նախկին եկամուտներից զրկվելն էր. «վրացոց թագաորութեան ժամանակ՝ որ ժառանգաբար վարում էր Թիֆլիսի մելիքի կամ նահանգապետի, ևս և մամասախլիսի կամ տանուտիրոջ պաշտօններն էր վարում և առաջնակարգ դեր խաղում ամբողջ քաղաքում ամենքին հրամայելով և ամենքի վրայ իշխելով: Դարչին՝ ի շնորհս իր կրկին պաշտօններին՝ շատ մեծ եկամուտ ուներ ժողովրդից մինչև ռուսաց Վրաստան գալը: Այնուհետև մելիքութեան պաշտօնը հանդերձ իր եկամուտներովը՝ վերացաւ, և Դարչին թէև ռուս կառավարութիւնից ստացաւ աստի-

241. “Акты...”, նշվ. հատորը, էջ 686 (բնագրում՝ “...Тифлиским временным обер-полицеймейстером...”):

242. “Акты...”, նշվ. հատորը, էջ 763 (բնագրում՝ “В статские советники: бывший Тифлиский мелик или градоначальник княз Дарчи Бебутов...”):

243. Նշվ., աշխ., էջ 401 (բնագրում՝ “Князь Бебутов Дарчи, был мелик и мамасхлис, то есть главный судья и правитель всего Армянского народа, живущаго в Тифлисе”):

244. Նույն տեղում:

245. “Акты...”, том II, Тифлис, 1868, էջ 43 (բնագրում՝ “Мелик Кн. Дарчи Бебутов... Послику оный давно пользовался выгодным управлением Тифлисскаго купечества, по мнению моему не имеет нести службы, не следует ему иметь более 600 руб; чином же, как мне кажется, можно наградить к. с. ... 600”):

ճան, չին, թոշակ, շքանշաններ, նոյնիսկ ատենի ա-
լագ անդամ էլ կարգուեցաւ, բայց նիւթական շատ
կորուստ ունեցաւ և դժուարութեամբ էր կարողա-
նում իր օջախի նախկին շուքը պահպանել»²⁴⁶:

Գործն այնտեղ էր հասել, որ 1805 թ. մելիք Դար-
չին, իր համար ստեղծված կացութիւնից դժգոհ, մի-
առժամանակ հարել էր Վրաստանում ծայր առած
հակառուս շարժմանը, որի համար ռուսական իշ-
խանութիւնները կարևոր էին համարել նրան որոշ
ժամանակով հեռացնել Թիֆլիսից՝ փոխադրելով
«պատվավոր» արտոբազայր՝ Ռուսաստան. «Պե-
տական ծառայող, Թիֆլիսի նախկին մելիք իշխան
Դարչի Բեհբուդով: Չհիշատակելով կասկածանքի
պատճառները, Վրաստանի հանգստութեան համար
հարկ է նրան ետ կանչել Ռուսաստան:

Կարծիք. Հավատարիմ էր, ինչը որ հաստատվեց
անցյալ տարվա վերջին խառնաշփոթին, երբ լինե-
լով Վրաստանի ղեկավար, գերազանցապես մաս-
նակցել է բոլոր գաղտնի հաղորդակցութիւննե-
րին»²⁴⁷:

1807 թ. Դարչի Բեհբուդյանցը հիշվում է ոմն Ալ-
խազյանցի հետ մի այգու պատճառով ծագած վեճի
կապակցութեամբ²⁴⁸:

1814 թ-ից ի վեր, այսինքն՝ սկսած այն պահից,
երբ Վրաստանի Հայոց թեմական առաջնորդ է
նշանակվում Ներսէս Աշտարակեցին, մելիք Դար-
չիի առջև ծառանում են նոր խնդիրներ: Սովորույթի
ուժով դեռևս զգալի ազդեցություն ու արտոնութիւն-
ներ ունեցող Դարչիի և թեմական առաջնորդի միջև
ծայր առած հակամարտութիւնը գնալով ավելի ու
ավելի է խորանում. «...Ներսէս Աշտարակեցին
Թիֆլիզ առաջնորդ գալու օրիցը՝ իշխան Դարչիի
մտցրած սովորութիւններին բոլորովին հակառակ
ընթացք բռնեց: Ի մեծ զարմանս իշխանին՝ Ներսէսը
հենց առաջին անգամ այցելած միջոցին՝ ներկայա-
ցաւ նրան առանց փիլոնի և առանց ստրկական խո-
նարհութեան: Այնուհետև գործ պատահած ժամա-
նակ՝ առաջնորդը ինքն էր պահանջում իշխանին իր
մօտ և ոչ թէ ինքը գնում նրա տունը: Եւ իշխանի ե-
կած միջոցին՝ առաջնորդը նրան ընդունում էր նոյն
ձևով, ինչպէս և միւս այցելուներին և չէր ճանա-
պարհ ձգում մինչև դուռը: Ներսէսը վճռաբար յայտ-
նեց իշխանին, որ ինքը չէ կարող նախորդ առաջ-
նորդների ժամանակ մտցրած սովորութիւններն ըն-
դունել և նրանց հպատակել...»²⁴⁹: Հայտնի մի շարք

Մելիք Դարչի Բեհբուդյանցի տապանաքարի (1832 թ.)
բեկորները (լուս. Ս. Դարչինյանի)

246. **Գեղամեանց Եղիշէ ա. ք.**, Պատմական քաղաքագրութիւն, «Հն-
վիտ», 1910, N 8, էջ 119:

247. “Акты...”, том II, էջ 178 (ընդգրկում էր “К. с., бывший Тиф-
лисский мелик кн. Дарчи Бебутов. Не упоминая о при-
чинах подозрения, считает нужным для спокойствия
Грузии вызвать его в Россию. Мнение: Верностью исполнен и доказал то в последнее замешательство прошло-
го года, будучи бывшим правителем Грузии преимущественно употребляем во все тайные сношения”):

248. “Акты...”, том III, Тифлис, 1869, էջ 16:

249. Նշվ. հոդվածը, N 9, էջ 134:

դիպվածներն ու մանրամասները ցույց են տալիս,
որ անցնող տարիների հետ մելիք Դարչին, շարու-
նակելով հակադրվել թեմական առաջնորդ Ներսէս
Աշտարակեցուն, անընդհատ կորցնում էր իր երբեմ-
նի ազդեցությունը՝ ավելի ու ավելի հայտնվելով ոչ

Թիֆլիսը 1830-ական թթ. (գործ՝ Ն. Չերնեցովի)

թե կարգադրողի, այլ խնդրողի կամ բողոքողի դերում²⁵⁰:

Վերջին անգամ իշխան Դարչին իր իրավունքների չափը ստիպված ճանաչել տվեց նաև կուսակալ Ռտիչևը՝ բացատրելով, որ «... թե՛ յետ այսու նրա յամառութիւնը և ընդդիմութիւնը կը համարուի ոչ միայն իբրև արհամարհանքի առ հայոց եկեղեցին և նրա պետը, այլև որպէս անհնազանդութիւն բարձրագոյն կամաց Ն.Կ.Մ. և ընդդիմութիւն ռուսաց տէրութեան»²⁵¹:

Դարչի Ավետիքյան Բեհրուդյանը վախճանվել է 1832 թ., 68 տարեկան հասակում և թաղվել Խոջիվանքում գտնվող Բեհրուդյանների տոհմական գերեզմանոցում: 1937-38 թվականներին, երբ Թբիլիսիի քաղաքային իշխանությունների կարգադրությամբ ոչնչացվեց այդ գերեզմանոցը, Դարչի Բեհրուդյանցի երկկեզվյալ արձանագրությամբ շիրմաքարը, թեև երկու մասի ջարդվեց, այնուամենայնիվ, գտնե այդ վիճակում պահպանվեց:

Տապանաքարի 7 տող ռուսերեն և 10 տող վրացերեն արձանագրությունը, որ ներկայացնում ենք ստորև, հրատարակվում է առաջին անգամ.

П раху покоющагося здесь коллежскаго советника Тифлискаго мелика князя Дарчия Бебутова, скончавшагося [29]-го февраля, 18[32] года на 68 году от рождения.

Թարգմ. Աստ հանգչի շիրիմ կոլեգիական խորհրդական, Թիֆլիսի մելիք, իշխան Դարչի Բեհրուդի, ի 1832 ամի, 68 ամաց հասակի:

Այս խոջիվանքում գտնվող Բեհրուդյանների տոհմական գերեզմանոցում գտնվող Բեհրուդյանների տոհմական գերեզմանոցում: 1937-38 թվականներին, երբ Թբիլիսիի քաղաքային իշխանությունների կարգադրությամբ ոչնչացվեց այդ գերեզմանոցը, Դարչի Բեհրուդյանցի երկկեզվյալ արձանագրությամբ շիրմաքարը, թեև երկու մասի ջարդվեց, այնուամենայնիվ, գտնե այդ վիճակում պահպանվեց:

Թարգմ. Աստ, տապանի ներքո հանգչում է Տիֆլիսի մելիք, կոլեգիական խորհրդական, իշխան մելիք Ավետիքի որդու՝ Դարչի Բեհրուդի մարմինը, վախճանված 1832-ի փետրվարի ...ին, ծննդից 68 տարեկան, թողնելով սուգ...:

Ծանոթ. Տապանագրի վրացերեն հատվածի վերծանության հեղինակն է Պավել Չոբանյանը:

250. Նշվ. հոդվածը, էջ 134-136:

251. **Գեղամեանց Նիկիտե ա. ք.**, մշվ. հոդվածը, 1910, N 13, էջ 199:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԶԱՂԱԶԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1840-1875 ԹԹ.)

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (ԻՎԱՆ) ԻԶՄԻՐՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Սերուն է Տփղիսի հայոց բնիկ տոհմից, որն ուներ առաջին կարգի քաղաքացիության տիտղոս²⁵²: Հ. Իզմիրյանցն առաջինն էր, որ քաղաքագլուխ ընտրվեց Թիֆլիսի կառավարման հասարակական կանոնադրության հաստատումից (1840) հետո: Քաղաքագլխի պաշտոնը ստանձնել է 1840-1843 թթ.:

Պաշտոնավարության սկզբնական շրջանի մի դրվագը, որը լուսաբանել է քաղաքային քարտուղար Ստ. Ֆյոդր. Չրելակը, հետևյալն է. «Թիֆլիսում առաջին քաղաքագլուխ ընտրվեց Իվան Իզմիրովը, որը պաշտոնը ստանձնելով անմիջապես հարց բարձրացրեց զինվորական բնակարանային ծառայությունը դրամականով փոխարինելու վերաբերյալ: Առաջարկը հիմնավորեց այն ըմբռնումով, թե բնիկները չեն սիրում, որ իրենց մոտ բնակվող կողմնակի անձինք իրենց ընտանեկան կյանքի վրան լինեն: Երկրամասի բարձրագույն իշխանությունը հարգում է այդ միջոցառությունը և թույլատրում, անցկացնել անշարժ կայքի գնահատում, կարգավորելու համար տնատերերի բնակարանային բավարարման հարցերը զինվորական և քաղաքացիական աստիճանավորների հետ»²⁵³:

Հ. Իզմիրյանցի վարչական գործունեությունից հայտնի է, որ նա մեկն էր իր ժամանակի այն մտավորականներից, ով ելնելով հասարակության շահերից՝ ձգտել էր օրենքի ուժով սահմանափակել համքարների միահեծան ինչ-ինչ իրավունքները, որ հենված էին սովորույթի ուժի վրա: Այդ կապակցու-

թյամբ նա մի նախագիծ էր հեղինակել և իբրև առաջարկ՝ այն հղել Կովկասի փոխարքա Վորոնցովին²⁵⁴:

ՍՏԵՓԱՆ ԳԱՐԻԻԵԼՅԱՆ ԽԱՏԻՍՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Սերուն է Տփղիսի բնիկ հայոց տոհմական առաջին կարգի քաղաքացիության շնորհում ունեցող Խատիսյանց (Խատիսով) գերդաստանից²⁵⁵: 1820-ական թթ. նպաստել է «Ներսիսյան» հոգևոր դպրոցի կայացման գործին²⁵⁶:

Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը վարել է 1843-1844 թթ.: 1845 թ. Ս. Խատիսյանցը հիշվում է այն 9 անձանց թվում, ովքեր ստանձնել էին արքունի նորահիմն թատրոնի շինարարական աշխատանքների ղեկավարման գործը²⁵⁷:

ՄՈՎՍԵՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆՑ (ՏԵՐ-ԳՐԻԿՈՒՐՈՎ)

Ծննդյան տարեթիվն ու կենսագրությանն առընչվող մանրամասները մնում են անհայտության մեջ: Քաղաքագլխի պաշտոնը վարել է 1845-1846 թթ.: Մ. Տեր-Գրիգորյանցի պաշտոնավարման ժամանակ 1845 թ. հուլիսի 2-ին հրի ճարակ են դարձել Թիֆլիսի առևտրական շարքերը²⁵⁸:

1845 թ. սեպտեմբերի 20-ին բացվում է ռուսական առաջին թատրոնը²⁵⁹:

Նրա օրոք՝ 1846 թ. մարտին, Թիֆլիսում բացվում է ձիարշավարան, իսկ սեպտեմբերի 3-ից սկսում է գործել դպրոցը²⁶⁰:

252. “Акты ...”, том XII, Тифлис, 1904, էջ 227:

253. **Чрелаев С.**, Тифлис в XIX столетии, “Тифлисский листок”, 1901, N 291 (ընթացում “Первым городским головой в Тифлисе был избран Иван Измиров, который сейчас же по вступлении в должность возбудил вопрос о замене натуральной военной квартирной повинности денежною, мотивируя свое предложение тем соображением, что туземцы не любят, чтобы посторония лица, квартирующие у них, были свидетелями их семейной жизни. Ходатайство это было уважено высшей властью в крае, тогда же было разрешено произвести оценку недвижимых имуществ для раскладки между домовладельцами сбора на квартирное довольствие военных и гражданских чинов“):

254. “Тифлисские Амкары, из записок **Юрия Федоровича Ахвердова**”, Тифлис, 1883, էջ 30-31:

255. “Акты ...”, том XII, Тифлис, 1904, էջ 227:

256. **Երիցեանց Աղեքսանդր Գ.**, Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ, հ. Ա, Թիֆլիս, 1898, էջ 56:

257. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 880:

258. “Акты ...”, том X, Тифлис, 1885, էջ 830:

259. “Кавказский Календарь на 1892 г.”, Тифлис, 1891, էջ 27:

260. “Акты ...”, том X, Тифлис, 1885, նույն տեղում:

1846 թ. արքունի թատրոնի կառուցման վերաբերյալ պատրաստված փաստաթղթի տակ, ի թիվս ճարտ. Սկուդիերիի, Բելոյի, աշխղեկ ինժեներ-գնդապետ Սոնինի, կա նաև Մ. Տեր-Գրիգորյանցի ստորագրությունը²⁶¹:

1846 թ-ից հայերեն և ռուսերեն լեզուներով սկսում է հրատարակվել «Կովկաս» թերթը²⁶²: Նույն թվականի մայիսի 5-ին Կանացի բարեգործական ընկերության կողմից բացվում է Սբ. Նինայի անվան ուսումնական հաստատությունը²⁶³, իսկ սեպտեմբերի 3-ին հիմնադրվում է Կովկասյան Հողաչափական դպրոցը²⁶⁴:

Թիֆլիս. Արքունի (պետական) թատրոնի շենքը

Հետքաղաքագլխյան տարիներին Մ. Տեր-Գրիգորյանցի հիմնական գործունեության առարկան եղել է «Միքայելյան» կամրջի շինարարությունը: 1848 թ. հունվարի 17-ին Կովկասի փոխարքա Մ. Վորոնցովի համաձայնությամբ Մ. Տեր-Գրիգորյանցը Իվան Խուրովի և պարսկահպատակ ուստա Մեթի-Աղա-Հյուսեին օղլու հետ՝ իբրև կապալառու, պայմանագրով ստանձնում է կամրջի շինարարությունը. «...մենք ստանձնում ենք Թիֆլիս քաղաքում, Կուր գետի երկու բազուկներին կառուցել քարե երկու կամուրջ, որոնցից մեկը՝ եռաթռիչք, գետի ձախափին, իսկ մյուսը՝ միաթռիչք, աջ ափին...»²⁶⁵:

Գործերի ընթացքը, սակայն, հանգեցրել էր նրան, որ արդեն 1849 թ. Մ. Տեր-Գրիգորյանցը կապալառուի պաշտոնում մնացել էր միայնակ. «Այնինչ կապալառուների միջև շարունակվող տարաձայնությունները չէին կարող իրենց ազդեցությունը

չթողնել գործի հաջողության վրա: 1849 թ. հուլիսին կամրջի շինարարության ժամանակ պայմանադիր կողմերը Շրջանային VIII վարչությանը ներկայացրել են մի խնդրագիր, ըստ որի՝ ներքին համաձայնությամբ կամրջի շինարարությունը հանձնում են իրենցից մեկին՝ Թիֆլիսի քաղաքացի Մովսես Տեր-Գրիգորովին, որը պարտավոր է ավարտել կառուցման համար իրենց վերցրած կապալա: Դրան հետևում էր ղեկավարության համաձայնությունը, և այդպիսով, 1849 թ. սեպտեմբերի 9-ին կապալի միակ պատասխանատուն մնում էր միայն Մովսես Տեր-Գրիգորովը...»²⁶⁶: 1850 թ., սակայն, Մ. Տեր-

Թիֆլիս. Միքայելյան կամուրջը

Գրիգորյանցը վախճանվում է՝ անավարտ թողնելով ոչ միայն կամրջի շինարարությունը, այլև կառույցի նյութական հաշիվները բավականին խճողված վիճակում (պարտք ունեղ)²⁶⁷:

Թաղվել է Բեթղեհեմի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև՝ Տեր-Գրիգորյանցների տոհմական գերեզմանոցում:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՄՈՆՅԱՆ ՇԱԳԻՆՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը վարել է 1847-1848 թթ.: 1855 թ. հունվարի 10-ին ընտրվել է քաղաքային ավագանու անդամ²⁶⁸:

1856 թ. Հ. Շաղինյանցը պայմանագրով ստանձնում է Թիֆլիսի ռուսական թատերախմբի հովանա-

261. “Акты ...”, том XII, Тифлис, 1904, էջ 885: Ի դեպ, այդ փաստաթուղթը փոխարքա Վորոնցովը հաստատել էր 1846 թ. նոյեմբերի 4-ին: Թատրոնի շենքը հիմնադրվեց 1847 թ. ապրիլի 15-ին (ճարտ. Սկուդիերիի) և կառուցվեց Գաբրիել Թամամյանցի ծախսով (նույն տեղում):

262. “Кавказский календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849, էջ 27: Տե՛ս նաև նույն տեղում:

263. Նույն տեղում:

264. Նույն տեղում:

265. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 822 (բնագրում՝ “... мы принимаем на себя построить в гор. Тифлисе чрез два рукава р. Куры два каменные мосты, из коих один к левому берегу о трех арках, а другой к правому берегу об одной арке...”):

266. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 824 (բնագրում՝ “Между-тем несогласия между подрядчиками продолжались, что не могло не отразиться на успешности самого дела. В июле 1849 года контрагенты по постройке моста подали в правление VIII Округа прошение, в котором заявили, что, по состоявшемуся между собою соглашению, они постройку моста передают одному из них, Тифлисскому гражданину Моисею Тер-Грикурову, который и обязывается кончить взятый ими подряд. На это последовало согласие начальства и, таким образом, с 9-го сентября 1849 года ответственным лицом по подряду остался один Моисей Тер-Грикуров...”):

267. Նշված աշխ., էջ 825:

268. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 968:

Թիֆլիսի հատակագիշը ժԹ դարի կեսերին

վորությունն ու տնօրինությունը. «...Մայիսի 7-ի պայմանագրի համաձայն Թիֆլիսի թատրոնը դրվել է նահանգային քարտուղար Իվան Շադինովի անմիջական տնօրինության ներքո, որն ամբողջական պատասխանատվությամբ երկու տարվա համար ստանձնել է ռուսական թատերախմբի

խնամատարությունն ու պետական ունեցվածքը»²⁶⁹:

Ավելի ուշ Հ. Շադինյանցի անվանը հանդիպում ենք հայ թատրոնի գործիչների շարքում: Մասնա-

²⁶⁹ “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 935 (բնագրում՝

վորապետ 1862 թ. նա ընդգրկված էր Հակոբ վարժապետ Կարինյանցի հիմնած թատերական խմբակի կազմում²⁷⁰:

ԹՈՎԱՍ ԴԱՎԹՅԱՆ ՓՐԻԴՈՆՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Կենսագրական բնույթի տվյալներ նույնպես չունենք: Քաղաքագլուխ է ընտրվել 1848 թ. և պաշտոնավարել մինչև 1849 թ.²⁷¹:

ՋԱԲԱՐԻԱ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԱՄԻՐԱՂՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Անհայտության մեջ են նաև կենսագրությանն առնչվող մանրամասները: Քաղաքագլխի պաշտոնը վարել է 1850-1851 թթ.²⁷²:

1850 թ. մարտի 6-ին Թիֆլիսում բացվել է Անդրուկովկասյան առաջին ցուցահանդեսը՝ նվիրված բնամթերքներին, արհեստագործական և արդյունաբերական իրերին²⁷³:

Չ. Ամիրադյանցի պաշտոնավարության տարիներին՝ 1850-1851 թթ., Թիֆլիսում հրատարակվել է «Արարատ» շաբաթաթերթը (խմբ. Գաբրիել Պատկանյան)²⁷⁴:

Չ. Ամիրադյանցի վարչաքաղաքական վարկանիշը բարձր է եղել նաև հետքաղաքագլխյան տարիներին: Մասնավորապես 1855 թ. ապրիլի 5-ին թուրքական զորքերի հնարավոր ներխուժմանը դիմագրավելու նպատակով գեներ. Մուրավյովի առաջարկությամբ թիֆլիսաբնակներից կազմավորված թվով 6 աշխարհագորային ջոկատներից (դրուժինա) 5-րդի հրամանատար է նշանակվել նախկին քաղաքագլուխ Չ. Ամիրադյանցը. «Ջոկատի հրամանատարն է Թիֆլիսի մոքալաք Չաքարիա Ամիրադովը...»²⁷⁵:

“...Тифлисский театр, по контракту 7-го мая сего года, отдан уже в непосредственное распоряжение губ. секр. Ивана Шадинова, обязавшагося содержать Русскую труппу в течении двух лет, с полною его ответственностью за все казенное имущество...”):

270. **Պառչեանց Պ.**, Հայոց քաղաքային սկզբնաւորութիւնը Թիֆլիսում, «Թատրոն», N 1, Թիֆլիս, 1893, էջ 56: Տես նաև՝ **Նրեմեան Ա.**, Ռուսահայ քաղաքային պատմութիւն, «Բազմավէպ», N 9-10, 1934, էջ 372:

271. “Кавказский Календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849, отделение четвертое, էջ 11:

272. “Кавказский Календарь на 1851 г.”, Тифлис, 1850, отделение пятое, էջ 13:

273. “Кавказский Календарь на 1892 г.”, Тифлис, 1891, էջ 28:

274. Հայ պարբերական մամուլը. մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց՝ **Քարոյան Մ. Ա.**, Երևան, 1986, էջ 27:

275. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 207 (բնագրում՝ “Начальник дружины, Тифлисский мокалак Закарий Амирагов...”): Արդյո՞ք Գորոք քաղաքագլուխ (հիշ. 1803 թ.) Եսայի Ամիրադյանցն ու Չաքարիա Ամիրադյանցը տոհմակիցներ են, դժվարանում ենք պնդել (“Акты ...”, том 2, էջ 71-72):

ՀՈՎՍԵՓ ԱՖԱՆԱՍՅԱՆ ՍԻՐԻՍԱՆՅԱՆՑ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Սերուն է առաջին կարգի քաղաքացիության տիտղոս կրող Տփղիսի հայոց բնիկ տոհմից²⁷⁶: 1840-ական թթ. վերջերին գործել է ձկնարդյունաբերության ոլորտում²⁷⁷: Քաղաքագլխի պաշտոնը ստանձնել է 1851 թ.: Պաշտոնավարել է նաև 1852-ին²⁷⁸:

Հ. Միրիմանյանցի պաշտոնավարության շրջանում՝ 1851 թ. հունվարի 1-ին, առաջին անգամ թատերական ներկայացումները բեմականացվել են վրացերեն լեզվով²⁷⁹: Նույն թվականի նոյեմբերի 9-ին Թիֆլիսի թատրոնում տեղի է ունեցել իտալական օպերային առաջին բեմադրությունը²⁸⁰:

Ուներ պատվավոր քաղաքացու կոչում²⁸¹: Վերջինիս վերաբերյալ ունենք 1854 թ. վկայությունը. «...տոհմական պատվավոր քաղաքացի Հովսեփ Միրիմանով...»²⁸²:

ԱՎԵՏԻԸ ԱՍՏՎԱԾԱՏՐՅԱՆ (ԲՈԳՂԱՆԻ) ՍՎԵՉՆԻԿՈՎ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Կրում էր պատվավոր քաղաքացու տիտղոս: Քաղաքագլուխ է ընտրվել 1853 թ.²⁸³: Նույն թվականի աշնանը, երբ սկսված ռուս-թուրքական պատերազմի թատերաբեմ մեկնելու համար Թիֆլիս էին ժամանել բանակային կազմավորումները, քաղաքագլուխ Ա. Սվեչնիկովը կազմակերպում է բանակի սպասարկման և հյուրասիրման գործը. «1853 թ. սեպտեմբերի 27: Քաղաքագլուխ Սվեչնիկովը Ալեքսանդրովյան հրապարակում կազմակերպել է Չերոկ մեծություն իշխան Մ. Ս. Վորոնցովի անվան 3-րդ գումարտակի, իսկ Կարլ Մորիզի թիֆլիսյան լավագույն հյուրանոցում՝ գումարտակի սպաների, ինչպես նաև զինվորական և քաղաքացիական որոշ ղեկավարների հյուրասիրությունը»²⁸⁴:

Նրա օրոք՝ 1853 թ. նոյեմբերի 8-ին, տեղի է ունեցել Կովկասի փոխարքա Միքայել Սեմյոնովիչ Վորոնցովի պատվին կառուցված և նրա անունը կրող հնգաթռիչք կամրջի բացումը²⁸⁵:

276. “Кавказский Календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851, էջ 561:

277. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 638-639:

278. “Кавказский Календарь на 1853 г.”, Тифлис, 1852, էջ 511:

279. “Кавказский календарь на 1892 г.”, Тифлис, 1891, էջ 28:

280. Նույն տեղում:

281. “Кавказский Календарь на 1853 г.”, նույն տեղում:
282. Նշվ. աշխ., էջ 638 (բնագրում՝ “...потомственный почетный гражданин Иосиф Мириманов...”):

283. “Кавказский Календарь на 1854 г.”, Тифлис, 1853, էջ 592:

284. “Акты ...”, том XI, Тифлис, 1888, էջ 874 (բնագրում՝ “27-го сентября 1853 года. Городской голова Свечников угощал 3-й батальон имени е. св. кн. М. С. Воронцова полка, на Александровской площади, а офицеры батальона и также некоторые из Тифлиских военных и гражданских начальников были приглашены им на обед в лучшую Тифлискую гостиницу Карла Мориджи”):

285. “Кавказский календарь на 1857 г.”, Тифлис, 1856, էջ 512:

1853 թ. մայիսի 13-ին հաստատվել է քաղաքի Առևտրական դատարանի կանոնադրությունը²⁸⁶:

1855 թ. հունվարի 10-ի քաղաքային իրավասուների ընտրության ժամանակ Ա. Սվեչնիկովը կրկին հաղթել է ու վերընտրվել քաղաքագլուխ. «Հունվարի 10-ի նիստի ընթացքում տեղի ունեցավ առաջին ավագների ընտրությունը: Ընտրվեց պատվավոր ավագ՝ քաղաքագլուխ Ավետ Բոգդանի Սվեչնիկովը...»²⁸⁷:

1855 թ. ապրիլի 14-ին հաստատվել է Թիֆլիսի քաղաքային հասարակական վարչությանը կից որբերի հարցերով զբաղվող գործող դատարանի վերաբերյալ կանոնադրությունը²⁸⁸:

Շարունակվող պատերազմով պայմանավորված և անսպառնակ գեներալ Մուրավյովի առաջարկությամբ՝ 1855 թ. ապրիլի 5-ին Ա. Սվեչնիկովը կազմակերպում է աշխարհագրային կամավորներից բաղկացած վեց ջոկատ (դրուժինաներ): Դրանցից 3-րդի հրամանատարությունն էլ ստանձնում է անձամբ. «Չոկատի հրամանատարն էր Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, պատվավոր քաղաքացի Ավետիք Սվեչնիկովը...»²⁸⁹:

Քաղաքագլխի պաշտոնավարության շրջանում և, հավանաբար նաև մինչ այդ, Ա. Սվեչնիկովը մեկն էր այն սակավաթիվ հայերից, որը երկրի տնտեսության մեջ ուներ իր նշանակալից տեղն ու դերը. «Հայ վաճառականների թվում հատուկ ուշադրության են արժանի այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք են օրինակ՝ Սալիանում թե իրենց, թե կառավարության համար շահավետ եկամտուով ձկնագործության վարձակալումը իրենց ձեռքում կենտրոնացրած պատվավոր քաղաքացիներ Արշակունին և Միրիմանովը, տեղի քաղաքագլուխ Սվեչնիկովը և ...»²⁹⁰:

Ա. Սվեչնիկովը քաղաքագլխի պաշտոնը վարել է մինչև 1856 թ. նոր ընտրությունները: Ի դեպ, նույն թվականին, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով մթերքների գները Թիֆլիսում նկատելի աճել էին, և առանց այն էլ աղքատ դասակարգը հայտնվել էր ծանր կացության մեջ Թիֆլիսի պատվավոր քաղաքացիներից թվով 87 անձ, այդ թվում և Ա. Սվեչնիկովը (300 ռուբ.) հոգուտ թշվառների կազմակերպել էր դրամական հանգանակություն²⁹¹:

Խաղաղ տարիներին Ա. Սվեչնիկովն իրեն դրսևորել է մշակույթի ոլորտում: 1863 թ. սկզբին նա եղել է հայոց թատրոնի հոգաբարձության կազմում²⁹²:

ՍՈՂՈՄՈՆ ԴԱՎԹՅԱՆ ՍԱՐԱՋԵՎ

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Մերում է Տիֆլիսի տոհմական պատվավոր քաղաքացու կոչում ունեցող գերդաստանից: Նախքան քաղաքագլուխ ընտրվելը՝ 1850-ական թթ. սկզբին, Ս. Սարաջևը գործել է ձկնարդյունաբերության ոլորտում²⁹³, իսկ 1855 թ., երբ ընթանում էր ռուս-թուրքական պատերազմը, Ս. Սարաջևին վստահվել էր հնարավոր վտանգի դեպքում Թիֆլիսի պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով կազմակերպված աշխարհագրայինների վեց ջոկատներից առաջինի հրամանատարությունը. «Չոկատի հրամանատարն էր Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնակատար, տոհմական պատվավոր քաղաքացի Սողոմոն Սարաջևը...»²⁹⁴:

Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար 1856 թ. Ս. Սարաջևը պարգևատրվել է Սբ. Ստանիսլավի անվ. 3-րդ աստիճանի շքանշանով. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, տոհմական պատվավոր քաղաքացի Սարաջևը պարգևատրվել է Սբ. Ստանիսլավի անվան 3-րդ աստիճանի շքանշանով»²⁹⁵:

Քաղաքագլխի պաշտոնը վարել է 1856-ից²⁹⁶ մինչև 1857 թ. նոր ընտրությունները:

ԱՆԴՐԵՅ ԴԱՎԹՅԱՆ ՄԱՆԱՆՈՎ

Ծննդյան տարեթիվն ու կենսագրական մանրամասներ հայտնի չեն: Մերում է բնիկ տիֆլիսեցի հայոց տոհմից²⁹⁷, որն ուներ առաջին կարգի քաղաքացիության պատվանուն²⁹⁸: 1855 թ. հունվարի 10-ին ընդգրկվել է քաղաքային ավագանու կազմում²⁹⁹: Քաղաքագլուխ է ընտրվել 1857 թ.³⁰⁰ և պաշտոնավարել մինչև 1858 թ. հերթական ընտրությունները:

286. «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 28:

287. «Акты ...», Նշվ. աշխ., էջ 968 (ընթացում՝ «Января 10-го. В собрании происходило избрание первых старшин. Избраны: почетным старшиною - городской голова Авет Богданович Свечников...»):

288. «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 29:

289. «Акты ...», նշվ. աշխ., 1888, էջ 207 (ընթացում՝ «Начальник дружины, Тифлисский городской голова, почетный гражданин Аветик Свечников...»):

290. «Акты ...», том X, Тифлис, 1885, էջ 97 (ընթացում՝ «Между Армянами-торговцами есть лица, которые заслуживают особенного внимания, как-то: почетные граждане Аршакуни и Мириманов, содержащие с выгодою и для себя и для правительства огромный рыбный откуп в Сальянах; здешний голова Свечников и...»):

291. «Акты ...», том XI, Тифлис, 1888, էջ 697:

292. **Պռոշեանց Պ.**, Հայոց թատրոնի սկզբնադրությունը Թիֆլիսում, «Թատրոն», 1893, N 1, էջ 48:

293. «Акты...», том XI, Тифлис, 1888, էջ 693:

294. Նշվ. աշխ., էջ 206 (ընթացում՝ «Начальник дружины, и.д. Тифлисского городского головы, потомственный почетный гражданин Соломон Сараджев...»):

295. «Акты...», том XI, Тифлис, 1888, էջ 715 (ընթացում՝ «Тифлисский городской голова, потомств. почетн. гражд. Сараджев; получил орд. св. Станислава 3-ей степ.»):

296. «Кавказский Календарь на 1857 г.», Тифлис, 1856, էջ 522:

297. Ի դեպ, 1805 թ. Մանանով ազգանունով հիշվում է փիլիսոփայի նմն հայ վաճառական, որը, անշուշտ, քաղաքագլուխ Մանանովի ազգակիցն էր, գուցե և՛ հայրը (տե՛ս «Акты ...», том II, էջ 216-217):

298. «Акты ...», том XII, էջ 227:

299. «Акты ...», том XI, էջ 968:

300. «Кавказский Календарь на 1858 г.», Тифлис, 1857, էջ 426:

Ծննդյան տարեթիվն անհայտ է: Ուներ տոհմական պատվավոր քաղաքացու տիտղոս: Գործել է տնտեսության, վարչական և կառուցապատման ոլորտներում: Մասնավորապես ձկնարդյունաբերության ասպարեզում հանդես է եկել դեռևս 1840-ական թթ. վերջերից³⁰¹: Նրա գլխավորած ընկերությունը Սալիանի ձկնորսատեղիի բաժնետեր էր³⁰²: Արտադրանքը Շամախու զինվորական նահանգապետին ներկայացնելուց հետո («Սալիանի արդյունաբերության կառավարիչը 1853 թ. Շամախիի զինվորական նահանգապետ գեներալ-մայոր Չիլյակին է ներկայացրել «Божьяго-Промысла»-ի կողմից արտադրած ձկնկիթի հերմետիկ փակված մի քանի քիթեղյա տուփեր և խնդրել դրանք առաքել Պետերբուրգ...»)³⁰³ իրականացվում է հավանության արժանացած արտադրանքի առաքումը Ռուսաստան. «Արշակունին 1854 թ. գարնանը Աստրախանի վրայով Պետերբուրգի Բարձրագույն Դուռ է առաքել «Божьяго-Промысла»-ի արտադրած 200 տուփ ձկնկիթը, որը տեղ էր հասել լավ տեսքով: Բ. Դուռն նախարար կոմս Ադլերբերգերը 1855 թ. մարտին Շամախիի ռազմական նահանգապետից կրկին խնդրել է նախորդ տարվա նման Բարձրագույն Դուռ առաքել հերմետիկ փակված քիթեղյա մոտ 10 տուփերով ձուղպաթաղանթի ձկնկիթ: Այդ պատվերն իր ժամանակին իրականացվել է նույն Արշակունու կողմից»³⁰⁴: Ի դեպ, արդեն 1854 թ. Վ. Արշակունին անդրկովկասյան ձկնարդյունաբերությունն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած երեք անձերից մեկն էր. «Անդրկովկասյան ձկան ու ծովաշան արդյունաբերությունը ներկայումս գտնվում է տոհմական պատվավոր քաղաքացիներ Հովսեփ Միրիմանովի և Վարդան Արշակունու և Աստրախանի 1-ին գիղիայի վաճառական Գաբրիել Տեր-Միքելովի ձեռքում, տարեկան 166.480 ռ. վարձավճարով»³⁰⁵:

301. «Акты ...», том XI, т. 638-639:

302. Նշվ. աշխ., էջ 639:

303. Նշվ. աշխ., էջ 966 (բնագրում՝ «Управляющий Сальянским промыслом, почетный гражданин Аршакуни, в 1853 году представил Шемахинскому военному губернатору, ге.-м. Чиляеву, несколько жестянок, герметически закупоренных, с икрою приготовления Божьяго-Промысла и просил отослать их в Петербург ...»):

304. Նույն տեղում (բնագրում՝ «Весною 1854 года Аршакуни отправил чрез Астрахан в Петербург к Высочайшему Двору 200 банок икры с Божьяго-Промысла, доставленной в хорошем виде. Министр Двора, гр. Адлерберг, в марте 1855 года вновь просил Шемахинского военного губернатора о доставлении к Высочайшему Двору, по примеру прошлого года, до 10-ти п. паюсной икры в жестяных-же, герметически закупоренных банках. Заказ этот своевременно был исполнен тем-же Аршакуни»):

305. Նշվ. աշխ., էջ 638 (բնագրում՝ «Закавказские рыбные и тюленьи промыслы состоят ныне в откупном содержании у потомственных почетных граждан Иосифа

Վ. Արշակունին Թիֆլիսի այն մեծահարուստներից էր, որոնք իրենց կարողություններով անհրաժեշտության դեպքում մշտապես ծառայել են ի շահ հասարակության: Այսպես, 1853 թ. Վ. Արշակունին նախկին քաղաքագլուխ Հովսեփ Միրիմանյանցի հետ մեկտեղ կազմակերպել է ռուս-թուրքական պատերազմի առնչությամբ Թիֆլիս ժամանած բանակի մի մասի հյուրասիրությունը. «Պատվավոր քաղաքացիներ Միրիմանովը և Արշակունին Ալեքսանդրովյան հրապարակում կազմակերպել էին քազավորական մեծություն գահաժառանգ արքայորդի Վիրտեմբերգի գնդի դրագունական 8 հեծելավաշտերի և Դոնի N 7 հրետամարտկոցի, իսկ Ազնվանականական ժողովի դահլիճում՝ սպաների հյուրասիրությունը»³⁰⁶:

1855 թ. Թիֆլիսում գտնվող պարսից դեսպանության անձնակազմին ևս հյուրասիրել է Վ. Արշակունին. «...հունիսի 2-ին գեներալ Մուրավյովի բարեհաճությամբ պատվավոր քաղաքացի Արշակունին Շերմազան-Վարդանովների տանը դեսպանության պատվին կազմակերպել էր ճաշկերույթ, որին մասնակցում էին բոլորը, բացառությամբ գեն. Մուրավյովի, իշխան Բենբուրովի և դեսպանի...»³⁰⁷:

1856 թ. Վ. Արշակունին, ի թիվս 87 մվիրատուների, (բոլորը պատվավոր քաղաքացիներ) մասնակցել է ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով ծանր կացության մեջ հայտնված աղքատ դասակարգին օգնելու նպատակով կազմակերպված հանգանակությանը (ընդամենը հավաքված 7246 ռուբլուց Վ. Արշակունու ներդրումն էր 500 ռուբ. կամ մվիրաբերված միջին գումարից շուրջ 5 անգամ ավելի)³⁰⁸:

Նույն թվականի օգոստոսին Կովկասի պաշտոնաթող տեղապահ գեն. Մուրավյովին հրաժեշտ տալու համար ներկայացած շուրջ 30 պատվավոր անձերից դարձյալ Վ. Արշակունին էր, որն ի պա-

Мириманова и Вартана Аршакуни и Астраханского 1-ой гильдии купца Гавриила Тер-Микелова, с платою по 166.480 р. с. в год»): Ի թիվս այրոց, Վ. Արշակունու տնտեսական գործունեության ծավալները պետական նշանակություն ունեին. «Между Армянами-торговцами есть лица, которые заслуживают особенного внимания, как-то: почетные граждане Аршакуни и Мириманов, содержащие с выгодою и для себя и для правительства огромный рыбный откуп в Сальянах» («Акты ...», том X, Тифлис, 1885, էջ 97):

306. Նշվ. աշխ., էջ 874 (բնագրում՝ «Почетные граждане Мириманов и Аршакуни угощали на Александровской площади 8 эскадронов драгунского его кор. выс. наследного принца Виртембергского полка и Донскую N 7-й батарею, а офицеров - в зале Дворянского Собрания»):

307. Նշվ. աշխ., էջ 569 (բնագրում՝ «2-го июня ген. Муравьев изволил давать 5в честь посольства большой обед. 5-го июня, в доме братьев Шермазан-Вартановых, почетным гражданином Аршакуни дан был в честь посольства обед, на котором присутствовали все, за исключением ген. Муравьева, кн. Бебутова и самого посла...»):

308. Նշվ. աշխ., էջ 697:

տիվ գեներալի՝ իր հաշվին տվել է ճոխ ճաշկերույթ. «Գարտիսկարյան կայարանում, որտեղ գեներալ Մուրավյովին հրաժեշտ էր տալիս մոտ 30.000 մարդ, պատվավոր քաղաքացի Արշակունին իր ընկերների հետ միասին կազմակերպել էր ճոխ ճաշկերույթ»³⁰⁹:

1857 թ. փետրվարի 24-ին, երբ Ներսես Աշտարակեցու աճյունը Թիֆլիսից փոխադրվում էր Սբ. Էջմիածին, սգո հանդեսի բոլոր մասնակիցներին Վ.

Տոհմական պատվավոր քաղաքացի Վարդան Արշակունին քաղաքագլուխ է ընտրվել 1858 թ.³¹² և պաշտոնավարել մինչև 1860 թ.:

1858 թ., երբ Վ. Արշակունին արդեն քաղաքագլուխ էր, ի թիվս բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների, Մցխեթում դիմավորել է Կ.Պոլսից Էջմիածին վերադարձող Ամենայն Հայոց Մատթեոս կաթողիկոսին. «Այն տեղն ընդ առաջ եկաւ յունիսի 14-ին մատն Թիֆլիզու քաղաքապետը, եւ յետոյ քաղաքին

Քաղաքագլուխ Վարդան Արշակունու տունը

Արշակունին հրավիրել է ճաշի: Նախօրեին քաղաքագլխի ներկայությամբ Արշակունին համբարներին դրամ է բաժանել: Դրամ և հաց են ստացել նաև տեղի բանտարկյալները³¹⁰:

Նույն թվականին Պետերբուրգի ֆիզիկայի դիտարանի գլխավոր տնօրեն, իսկական պետական խորհրդատու Կունֆերի առաջարկությամբ Վ. Արշակունուն շնորհվել է հիշյալ հաստատության թղթակից անդամի կոչում: Ապագա քաղաքագլուխ Վ. Արշակունին մի քանի տարի շարունակ օդերևութաբանական հետազոտություններ է կատարել Անդրկովկասի գլխավոր ձկնորսատեղի համարվող Բոժե-Պրոմիսլում, որով և շոշափելի ծառայություն է մատուցել գիտությանը³¹¹:

309. Նշվ. աշխ., էջ 715 (բնագրում՝ «На Гартискарской станции, куда провожало ген. Муравьева около 30-ти чел., почетным гражданином Аршакуни с товарищами приготовлен был роскошный обед...»):

310. «Кавказ», 1857, N17, 28 февраля.

311. «Кавказ», 1857, N12, 10 февраля.

համբար ըստած արհեստաւորաց գլխաւորները, երկու հարիւր ձիաւորէն աւելի»³¹³:

1861 թ. Վ. Արշակունին հերթական անգամ հանդես է եկել նվիրատվությամբ (500 ռ.), այս անգամ ի նպաստ Վարազ վանքում Խրիմյան Հայրիկի ջանքերով հիմնադրված դպրոցի և տպարանի³¹⁴: 1866 թ. հրապարակված մի հաղորդման մեջ նշված է, որ նրա տունը Թիֆլիսում առաջինն էր իր գեղեցկությամբ. «1836 թին Թիֆլիզու երևելի շինութիւնքը համարվում էին Փոխարքայի տունը, Կովկասեան գօրքի շտաբը, զինւորների բնակարանը, Ներսիսեան հին ուսումնարանը, զինւորական և քաղաքական մահանգապետների տները, իսկ այժմ այնպիսի շինութիւնք կան եւրոպական ձևով՝ որք գերազանցում են նրանց և օր ըստ օրէ աւելանում են, մանաւանդ

312. «Кавказский Календарь на 1859 г.», Тифлис, 1858, էջ 452:

313. «Մատեաց Աղունի եւ Ծիածան Հայաստանեայց», 1860, Բ, էջ 28:

314. Լեօ, Գրիգոր Արծրունի, հատոր 3, Թիֆլիս, 1905, էջ 11:

սերնդական պատուար քաղաքացի Վարդան Ար-
շակունյ տունը, որ առաջինն է Թիֆլիզումը...»³¹⁵:

Վարդան Արշակունին վախճանվել է 1862 թ.³¹⁶:

Հանգուցյալի թողած կտակի համաձայն 500
հազար ռուբլուց ավելի պետք է հատկացվեր ի
նպաստ որբ և աղքատ երեխաների համար բացվե-
լիք ուսումնարանի³¹⁷:

ՍՈՂՈՄՈՆ ԶԱԲԱՐՅԱՆ ԱՔԻՍՈՂՈՄՅԱՆՑ

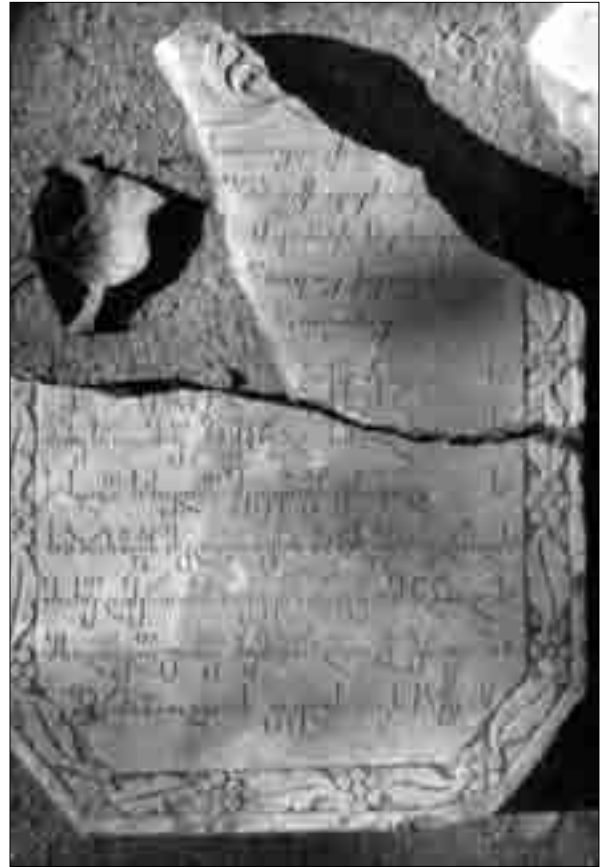
Ծննդյան տարեթիվն ու կենսագրական մանրա-
մասներն անհայտ են: Սերուն է բնիկ տփղիսեցի
հայոց տոհմից, որն ուներ առաջին կարգի քաղա-
քացու կոչում³¹⁸:

Ս. Աբիսողոմյանցի՝ մեզ հայտնի հասարակա-
կան գործունեությունը սկիզբ է առնում կրթական ու-
լորտից: 1831 թ. հունվարի 12-ին նա հաստատվել է
Ներսիսյան դպրոցի «Կոմիտեո Բարեկարգութեան
ուսումնարանի Հայոց Տփլիսայ» անդամության
կազմում³¹⁹:

1838 թ. Աբիսողոմյանցը (Ե. Արծրունու գլխավո-
րությամբ) մասնակցել է առևտրական ընկերության
ստեղծման աշխատանքներին³²⁰: Ի թիվս այլոց՝
1841 թ. Ս. Աբիսողոմյանցը հանդես է եկել իբրև
Վրացա-Իմերեթական նահանգի պատգամա-
վոր³²¹:

1844 թ. հունիսին Վերայի հայոց գերեզմանա-
տանը եկեղեցի կառուցելու առնչությամբ Նիկոլայ
Ա կայսեր և ՆԳ նախարարության թույլտվությունը
ստանալուց հետո շինարարական աշխատանքնե-
րին հետևելը վստահվել է նաև Թիֆլիսի տոհմա-
կան վաճառական Ս. Աբիսողոմյանցին (Աբիսա-
լամյանց)³²²:

1845 թ. «առևտրային խորհրդական» Ս. Աբիսո-
ղոմյանցն ընդգրկվել էր արքունի նորահիմն թատ-
րոնի 9 հոգուց բաղկացած վարչության կազմում³²³:
Ի դեպ, ընդառաջելով փոխարքա Վորոնցովի առա-
ջարկին՝ Ս. Աբիսողոմյանցը հանձն է առել թատրո-
նի շենքն իր միջոցներով կառուցել (ճարտ. Իվա-
նով), բայց նախագիծը չհավանելով՝ հրաժարվել է
հովանավորել. «Սկզբում թատրոնի համար շենք
կառուցելու ցանկություն հայտնեց առևտրային

Քաղաքագլուխ Ս. Աբիսողոմյանցի ծնողներ Շուշանի և
Զաքարիայի
հիշատակին կերտված տապանաքարի բեկորները
(ուս. Ս. Դարչինյանի)

խորհրդական Սողոմոն Աբեսալոմովը ճարտարա-
պետ Իվանովի հետ համատեղ, բայց վերջինիս կող-
մից նախագծի կազմումից հետո նրանք բաժանվե-
ցին...»³²⁴: Ընդ որում, Ս. Աբիսողոմյանցը նախա-
պես խոստացել էր թատրոնի շենքի կառուցմանը
հատկացնել 200.000 ռուբ., բայց նախագիծը տես-
նելուց հետո ասել է, թե այդպիսի շինության համար
ինքը 50.000-ից ավելի չի տա³²⁵:

Խորանալով ձկնարդյունաբերության ոլորտում՝
Ա. Աբիսողոմյանցի հիմնադրած ընկերությունը
(1854 թ.) մասնաբաժին ուներ Սալիանի ձկնորսա-
տեղիում³²⁶:

Հիմնականում կրթության, մշակույթի և առևտրի
ոլորտներում աչքի ընկած Ս. Աբիսողոմյանցը 1855 թ.
ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, համա-
ձայն գեն. Մուրավյովի առաջարկության, ստանձ-
նում է Թիֆլիսում կազմավորված աշխարհագրային
6 ջոկատներից 2-րդի հրամանատարությունը. «Ձո-

315. Ստորագրութիւն Թիֆլիզու, «Գարուն», 1866, N4, էջ 249:

316. “Известия Тифлиской Городской Думы”, N 5-6, Тифлис, 1914, էջ 27:

317. Նույն տեղում:

318. “Акты ...”, том XII, էջ 226-227:

319. **Երիցեանց Ա.**, Պատմութիւն 75-ամեայ..., էջ 241:

320. “Акты ...”, том IX, Тифлис, 1884, էջ 52:

321. Նշվ. աշխ., էջ 28:

322. **Абовян Х.**, Раны Армении, Ереван, 1977, էջ 307 (ծանր.):

323. “Акты ...”, том XI, էջ 880 (բնագրում ”...9) коммерции советник С. З. Абесаломов”):

324. “Акты ...”, том XI, էջ 882 (բնագրում ”Первоначально изъявил желание воздвигнуть здание для театра коммерции сов. Соломон Абесаломов, совместно с архитектором Ивановым, но, по составлению последним плана, они разошлись...”):

325. Նշվ. աշխ., էջ 883:

326. “Акты ...”, том XI, էջ 639:

կատի հրամանատարն էր առևտրային խորհրդական Սողոմոն Աբխաղոնովը...»³²⁷:

Ս. Աբխաղոնյանը չորս տարվա ընդմիջումով երկու անգամ ընտրվել է քաղաքագլուխ՝ 1860-1861 և 1865-1866 թվականներին:

Նրա պաշտոնավարության շրջանում՝ 1860 թ. հոկտեմբերի 5-ից Թիֆլիսի և Փոթիի միջև սկսել է գործել հեռագրակապ³²⁸:

Թաղվել է Աբխաղոնյանցների տոհմական գերեզմանատանը՝ Սբ. Նշան եկեղեցու բակում:

1980-ական թթ. սկզբին Թբիլիսիի Արվեստի թանգարանում կոտրատված վիճակում գտնվել է տարիներ առաջ Ս. Նշան եկեղեցու բակի գերեզմանոցից փոխադրված մի տապանաքար, որը 1855 թ. Ս. Աբխաղոնյանը երկլեզվյան հայերեն և վրացերեն արձանագրությամբ կերտել էր սովել իր ծնողների հիշատակին³²⁹:

ՍՈՂՈՄՈՆ ՄԻՐԻՄԱՆՅԱՆ ՄԻՐԻՄԱՆՅԱՆՑ

Ծննդյան թվականն ու կենսագրական մանրամասներն անհայտ են: Մերում է տոհմական առաջին կարգի քաղաքացու շնորհում ունեցող Միրիմանյանց գերդաստանից³³⁰:

1855 թ. ընթացող ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով առկա վտանգի պայմաններում Ս. Միրիմանյանցը նշանակվել է Թիֆլիսում կազմավորված աշխարհագրորային 6 ջոկատներից 4-րդի հրամանատար. «Ջոկատի հրամանատարն էր Թիֆլիսի մոքալաք Սողոմոն Միրիմանովը...»³³¹:

1861 թ. Ս. Միրիմանյանցն ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և պաշտոնավարել մինչև 1862 թ.³³²:

ԳԵՎՈՐԳ (ԵԳՈՐ) ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՓՐԻԴՈՆՅԱՆՑ

Մերում է Տփղիսի առաջին կարգի քաղաքացիության կոչում ունեցող հայկական հին տոհմից³³³: Ծնվել է 1816 թ. Տփղիսում: 1862 թ. միաձայն ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ: Այդ պաշտոնը

վարել է մինչև 1864 թ. և կրկին քաղաքագլուխ ընտրվելուց ինքնական հրաժարվել:

Գ. Փրիդոնյանցի օրոք հիմնադրվել է Թիֆլիսի արհեստավորաց ուսումնարանը: Նրա անվան հետ է կապված քաղաքի գլխավոր փողոցների և հրապարակների սալապատումը: Բանն այն է, որ Թիֆլիսում սալապատումն առհասարակ սկիզբ է առել միայն 1850-ական թթ. վերջերից, բայց այն մեծ թափ է ստացել հասկապես Գ. Փրիդոնյանցի օրոք: 1863 թ. դրությամբ Թիֆլիսում արդեն սալապատվել էր 42.000 քառ. սաժեն մակերես. «Գողովիցյան պողոտան, որը ներկայիս Պալատական փողոցն է՝ առանց կամրջի հատվածի, սալապատվել է և մայրի եզրերին տնկվել են ծառեր: Միաժամանակ միջոցներ են ձեռնարկվել ֆոտոնափոխի կամ ֆոտոգենի միջոցով քաղաքի փողոցների, հրապարակների և կամուրջների լուսավորության ուղղությամբ: Սկզբում տեղադրվել էր 302 լապտեր, որից հետո նախատեսված էր ավելացնել ևս 200-ը: Այդպիսով, քաղաքի լուսավորության համար տարեկան ծախսը պետք է կազմեր 12.000 ռուբլի»³³⁴:

Գ. Փրիդոնյանցի պաշտոնավարության տարիներին՝ 1862 թ. հունվարի 1-ին բացվել է Անդրկովկասյան Հողաչափական հաստատությունը (պալատ): 1863 թ. հունվարի 2-ից Թիֆլիսի և Ստավրոպոլի միջև սկսել է գործել հեռագրակապ: Նույն թվականի փետրվարի 3-ին Թիֆլիսում բացվել է Ռազմական գերատեսչության ուսումնարանը³³⁵:

Քաղաքագլուխի հովանավորությամբ ծաղկել է թատրոնը (բեմադրվել են իտալական օպերաներ)³³⁶:

Հետքաղաքագլխյան տարիների գործունեության մասին տեղեկություններն էլ ավելի սուղ են: Հայտնի է, օրինակ, որ 1883 թ. նա կապալառու էր (փողոտաչիկ) և բնակվում էր Սողոլակ թաղամասում՝ Մերգելյան փողոցում գտնվող իր սեփական տանը³³⁷:

Վախճանվել է 1892 թ. 79 տարեկան հասակում: Հնուարկավորությունը տեղի է ունեցել փետրվարի 6-ին Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու բա-

327. Նշվ. աշխ., էջ 206 (բնագրում՝ «Начальник дружины коммерции советник Соломон Абесаломов ...»):

328. «Кавказский календарь на 1863 г.», Тифлис, 1862, էջ 198: Տե՛ս նաև «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 30:

329. Երկլեզվյան տապանագիրը հրատարակել է Պ. Մուրադյանը (Մուրադյան Ս. Մ., նշվ., աշխ., էջ 113-114):

330. «Акты ...», том XII, էջ 227:

331. «Акты ...», том XI, էջ 207 («Начальник дружины, Тифлиссский мокалак Соломон Мириманов ...»):

332. «Кавказский Календарь на 1862 г.», Тифлис, 1861, էջ 340:

333. «Акты ...», том XII, էջ 227:

334. Бакрадзе Д., Берзенов Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношениях, СПб, 1870, էջ 143-144 (բնագրում՝ «Головинский проспект, что ныне Дворцовая улица кроме мостовой, был обведен с обеих сторон тротуаром из плит, и обсажен деревьями. Одновременно были приняты меры и к освещению городских улиц, площадей и мостов посредством фотонафтиля или фотогена; на первый раз было устроено 302 фонаря, предполагалось еще 200, так что весь расход на освещение обходился бы городу около 12.000 руб. в год»):

335. «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 30: «Кавказский календарь на 1867 г.», Тифлис, 1866, էջ 277: Տե՛ս նաև «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, նույն տեղում:

336. «Кавказский календарь на 1867 г.», Тифлис, 1866, նույն տեղում:

337. «Кавказский Календарь на 1884 г.», Тифлис, 1884, էջ 185:

Քաղաքագլուխ Գ. (Ե.) Փրիդոնյանցի տապանաքարից պահպանված բեկոր Նորաշենի Սբ Աստվածածին եկեղեցու բակում

կում. «Թաղմանը ներկա էին նաև քաղաքագլուխը, քաղաքային խորհրդի իրավասուները, բոլոր համաքարություններն իրենց ավագանիներով, արհեստավորների ղեկավարը, քաղքենիների դասի ավագանին, համաքարությունների ավագանիներն իրենց դրոշներով: Հանգուցյալի դագաղին դրվել են նաև քաղաքային վարչության, հայկական թատերական կոմիտեի, հայկական դրամատիկական թատերախրմբի և այլոց կողմից բազմաթիվ ծաղկեպսակներ»³³⁸: Հանգուցյալի թողած կտակի համաձայն բավականին խոշոր գումար էր հատկացվել Թիֆլիսի բարեգործական հաստատություններին³³⁹:

Մասնավորապես՝ հայ չքավոր արհեստավորների զավակներից մի գիշերօթիկ սան պահելու համար Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրանոցին կտակել էր 5000 ռուբլի, Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու օրիորդաց ուսումնարանին՝ 3000 ռուբլի, նույն եկեղեցու նորոգության համար՝ 1000

338. "Кавказ", 1892, N 35 ("На похоронах присутствовали городской голова, гласные городской думы, все амкары со своими старшинами, ремесленный голова, мешанский староста, цеховые старшины со своими флагами. На гробе покойного возложено было много венков, между прочим от городского управления, от армянского театрального комитета, армянской драматической труппы и проч."):

339. Նույն տեղում:

ռուբ., քաղաքային Արհեստավորաց ուսումնարանին՝ 2000 ռուբ., Մոզրոկի հայոց ծխական ուսումնարանին՝ 1000 ռուբ., Թիֆլիսի քահանաների որբերի և այրիների զանձարանին՝ 500 ռուբ., իսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին կրթական ոլորտի գործունեության համար՝ 10.000 ռուբ.³⁴⁰:

1989 թ. Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատի տակ տեղահանված և ջարդոտված վիճակում պահպանվում էր Եղիա Փրիդոնյանցի տապանաքարի միայն մի բեկորը, որի վրա կարդացվում էր հետևյալ տողերի վերջնամասերը.

... (Աստ հանգչին) ոսկերք

... [Գ]րիգորեան

... (Փրիդ)[ո]նեան

... [ծնեալ ի] 1816

... արի, 1892

.....:

ԳԱԼՈՒՄՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՇԵՐՄԱԶԱՆ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆՑ (ՇԵՐՄԱԶԱՆ-ՎԱՐԴԱՆՈՎ)

Ծնվել է 1814 թ. Հին Ջուղայում³⁴¹: Հայրը՝ Հարություն Վարդանյանցը, պարսից շահի պալատական ծախսարարն էր և հավատարիմ ծառայության համար հատուկ հրամանով (ֆերման) ստացել էր «Շերմազան» տիտղոսը³⁴², որի պատճառով էլ Հարությունի և իրենից սերված ժառանգների Վարդանյանց ազգանվանը հավելվել է Շերմազան պատվանունը:

1818 թ. Հ. Շերմազան-Վարդանյանցը փոխադրվել է նախ՝ Հին Նախիջևան, ապա՝ Ներսես Աշտարակեցու հրավերով՝ Թիֆլիս³⁴³: Գնելով Մուղնու Սբ. Գևորգ եկեղեցու հրապարակի մոտ՝ Մեծ-Ծոռ փողոցում³⁴⁴ գտնվող ընդարձակ «դարբասով» քարաշեն երկհարկանի մեծ տունը³⁴⁵, սկսել է զբաղ-

340. «Արձագանք», 1892, N 15: Տես նաև՝ «Նոր-Դար», 1892, N 21, էջ 3:

341. «Բազմավեպ», 1847, էջ 94: Տես նաև՝ «Արձագանք», 1891, N 41:

342. **Երեմյան Ա.**, Թատրոնը Թիֆլիսում, «Բազմավեպ», 1934, էջ 91:

343. Նշվ. հոդվածը, էջ 89:

344. Մեծ-Ծոռ փողոցը հետագայում վերանվանվել էր Լեբնոնտովի անվան: Տունը (N 4) սկսվում էր Վելիամինովսկայա (հետագայում՝ Չնելաձե) փողոցի անկյունից և իջնում մինչև Աբաս-Աբադյան հրապարակի՝ Մուղնու առաջին փակուղին (նշվ. հոդվածը, էջ 91): 1909 թ. այդ տունը պատկանում էր ազուլիսեցի Միքայելյանցին («Հովի», 1909, N 42, էջ 669):

345. Թատերական գործիչ Տեր-Գրիգորյանի (Վանո) ձեռագրերից մեկում պահպանվել է «Շերմազանեց» տան նկարագրությունը. «Դա ուներ մի մեծ բակ՝ կիսաշքջանաձե սանդուխով, որը տանում էր մեզ ընդարձակ մախսանեակը, այնտեղից ապա մտնում էիք պարսկական ոճով շինած գեղեցիկ և մեծ դահլիճը: Այդ քառակուսի դահլիճը ուներ (ամբողջ դարպասը) 30-32 մետր երկարություն ու լայնություն և 10 մետր բարձրություն: Պատերը զարդարած էին պարսկական նկարներով ու գաջե նուրբ ծեփերով, իսկ առաստաղը հանգչում էր ընկուզի փայտե երկու հաստ սիւների վրայ, ուներ մեծ, կիսազնդաձե ոսկեզօծ մեխեր. մեջտեղից կախած էր բազմաճիղ մոմակալներով ապակե մի մեծ և գեղեցիկ ջահ» (նշվ. հոդվա-

վել վաճառականությամբ: Շնորհիվ համարձակ և գործունյա խառնվածքի՝ Հ. Շերմազան-Վարդանյանցը համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք է բերել հզոր կարողություններ՝ նշանակալից դեր ունենալով Թիֆլիսի հասարակական կյանքում³⁴⁶:

Երեք որդիներից միջնեկը՝ Գալուստը, Հին Նախիջևանի ծխական քահանայի մոտ սկզբնական կրթություն ստանալուց հետո 1823 թ. մտնում է Թիֆլիսի Վանքը, ուր շարունակում է կրթվել արքեպիսկոպոս Պողոս Ղարաբաղցու մոտ³⁴⁷: Այնուհետև 1825 թ. ընդունվում է Ներսիսյան դպրոց և ավարտում 1829 թ.: Նա այդ դպրոցի առաջին շրջանավարտներից մեկն էր: Նրա դասընկերների թվում էին Խ. Աբովյանը, Ս. Նազարյանցը, Ա. Արարատյանը, Ս. Մահառունին, Հ. Հովնանյանը, Գ. Միրզոյանը, Պ. Մադաթյանը (Մայաթ) և ուրիշներ³⁴⁸:

Ավարտելուց հետո ևս մեկ տարի Գ. Շերմազան-Վարդանյանցը կամավոր մնում է Ներսիսյան դրպրոցում՝ ուսումը շարունակելու³⁴⁹:

Հետագա տարիներին էլ Գալուստը կապված է եղել Ներսիսյան դպրոցին: Մասնավորապես 1831 թ. ի նպաստ դպրոցի գործադրվելիք «Չարուխչյան»³⁵⁰ կտակի՝ նա և Երեմիա Արծրունին ստանձնում են կտակակատարության պաշտոնը³⁵¹:

1824-1828 թթ. Գալուստը դերակատար էր Ներսիսյան դպրոցի թատերական խմբում³⁵²:

1826 թ., երբ ուսանում էր Ներսիսյան դպրոցի հինգերորդ դասարանում, հեղինակել է «Ասրիբեկ և Գիքի» պիեսը. «Ներսիսեան դպրոցի հայերէն լեզվի ուսուցիչ՝ Ղարաբաղցի Պօղոս վարդապետը, 1826 թին, իր հինգերորդ դասարանի աշակերտներին առաջարկում է գրել մի-մի վիպասանութիւն: Գալուստը թատերգութեան ձեռով գրում է «Ասրիբեկ և Գիքի» պիեսը: Սա Գալուստ Շերմազանեանցի թատերական առաջին փորձն է...»³⁵³: Հեղինակի մշակ-

Քաղաքագլուխ Գալուստ Վարդանյան-Շերմազանյանցը (ուսանկարը քաղված է Մ. եպս. Աշճյանի՝ «Դիւան Մեսրոպ Թաղիադեան» աշխատությունից, Նոր Ջուղա, 1979)

մամբ պիեսը հրատարակվում է միայն տասնամյակներ անց³⁵⁴:

Ծիշտ 10 տարի անց՝ 1836 թ., Գ. Շերմազան-Վարդանյանցը գրել է մի նոր պիես՝ նյութը վերցնելով թիֆլիսահայերի կյանքից³⁵⁵: Թատրոնի գոյությանն ու զարգացմանը նպաստելու մտահոգությամբ Գալուստն իր տան մաս կազմող «դարբասը» հատկացնում է թատրոնին. «Գալուստ Շերմազանեանցն առաջին է հանդիսանում, որ խորապես գիտակցում է և հասկանում, որ թատրոնական արեստը միայն այն ժամանակ կարող է զարգանալ, առաջադիմել և նաճումներ անել, երբ նա կունենայ իր սեփական օջախը, շենքը...»³⁵⁶:

Իրական կյանքը պատկերող պիեսներով հասարակությանը կրթելու, դաստիարակելու միտումով նույն 1836 թ. Գալուստը թատերգության ձևով գրել է մի պարսավ՝ մերկացնելով ինտրիգների այն հեղինակներին, որոնց կորստաբեր գործունեության արդյունքում միառժամանակ փակվում է Ներսիսյան դպրոցը³⁵⁷:

ծը, էջ 91): Ի դեպ, «դարբաս»-ների մեծ թիվ կար հատկապես Նորաշենի Սր. Աստվածածնի մերձակայքում. «...որովհետև հարուստ հայ ժողովրդով էր շրջապատած և այդ դարբասները հասան մինչև Վելիամինովսկի փողոցը» («Հովի», 1909, N 42, էջ 669):

346. Գեռևա 1819 թ. փետրվարի 25-ին Հ. Շերմազան-Վարդանյանցը կառուցվելիք Ներսիսյան դպրոցին նվիրել էր 165 ռուբ., իսկ 1824 թ. Գ. Արծրունու հետ մեկտեղ ընտրվել էր նույն դպրոցի հոգաբարձու և տնտեսական (նաև՝ կալվածների) մասի կառավարիչ (տես՝ **Երիցեանց Ա.**, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 51, 58):

347. «Кавказ», 1856, N 29 (Библиотека Галуста Шермазанянца):

348. **Երեմեան Ա.**, նշվ. հոդվածը., էջ 90:

349. **Երիցեանց Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 116:

350. Վանեցի մահտեսի Կոսպար Բարսեղյան Չարուխչյանը վախճանվել է 1824 թ. Թիֆլիսում (նշվ. աշխ., էջ 57):

351. Նշվ. աշխ., էջ 261:

352. **Երեմեան Ա.**, Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը (սկզբից մինչև 70-ական թականը), «Բազմավեպ», 1933, էջ 30:

353. **Երեմեան Ա.**, Թատրոնը Թիֆլիսում, էջ 90:

354. «Կռունկ Հայոց Աշխարհի», 1862, N 1, 1863, N 2:

355. **Երեմեան Ա.**, Թատրոնը Թիֆլիսում, էջ 90-91:

356. Նշվ. հոդվածը, էջ 91: Տես նաև **Աղաթեկեան Մ.**, Հայկական թատրոնի անցեալը, «Փորձ», 1879, N 10, էջ 63:

357. **Երեմեան Ա.**, նշվ. հոդվածը, էջ 92:

1830-ական թթ. Գ. Շերմազան-Վարդանյանը գրել է կատակերգություն՝ նյութը վերցնելով ձկնավաճառ Մելքոյի՝ կաշառքով կատարված պատկառություն հանդեսից. «...Ռուսահայոց մէջ գրեթէ անդրանիկ կատակերգութիւնը, որի մէջ կենդանի կերպի նկարագրում էին Կարապետ արքեպիսկոպոսը, իր կաշառակեր արքանեակները և ձկնավաճառ Մելքոն: Այդ մի հանճարատր գրութիւն էր, որի ձեռագիր օրինակներն այն ժամանակուայ բանասիրաց մէջ գաղտնաբար ձեռքէ ձեռք էին անցնում. Կարապետ արքեպիսկոպոսի խնդրանօք ոստիկանութիւնն հետամուտ էր գտնել կատակերգութեան անյայտ հեղինակին, բայց այդ չյաջողեցաւ»³⁵⁸:

1830-ական թթ. վերջերից Գալուստը, հետևելով հոր առևտրական գործերին, անցել է Եվրոպա, ապա՝ Պարսկաստան ու մինչև իսկ նշանակվել Թավրիզի քաղաքագլուխ. «Սկսում է հասարակական գործունեութեան մի նոր շրջան, երբ նա իր հոր առևտրական գործերով անցնում է Գերմանիա-Լայպցիգ, որտեղից ապրանքներ է ուղարկում Պարսկաստան: Կուլտուրական այդ կենտրոնում Շերմազանեանցի առաջ բացում են նոր հորիզոններ: Այդ շրջանում նա սովորում է գերմաներէն լեզուն, ծանօթանում գերմանական գրականութեան, արւեստի հետ և աւելի խորացնում իր կուլտուրական մակարդակը: Այդտեղ էլ զարթնում է նրա մէջ հին արւեստի, հին ձեռագիրների սերը: Չինամ եւրոպական կուլտուրայով՝ նա վերադառնում է Պարսկաստան-Թավրիզ և կարճ ժամանակում գրաւում հասարակութեան համակրանքը. ընտրում է Թավրիզի «Թաջիր-բաշի» (քաղաքագլուխ): Հասարակական այդ պատասխանատու աշխատանքների մէջ էլ նա չի դաւաճանում իր կուլտուրական դրօշին և առաջ տանում կուլտուրական գործունեութիւնը: Ապրելով բուն ժողովրդի մէջ, նրա սրտին մօտիկ, լայն կերպով ուսումնասիրում է նրա կենցաղի առանձնայատուկ և բնորոշ գծերը, նրա նիստ ու կացը, սովորութիւնները, հանդէսները: Այդ ֆօնի վրայ էլ կառուցում է մի նոր պիես-«Ազգային հարսանիք», որի առաջին երեսի ճակատին գրած է. «Անցքը անցանում է Թավրիզու հայոց մէջը»³⁵⁹:

1841 թ. Գ. Շերմազան-Վարդանյանցն ավարտում է մի շատ ուշագրավ պիես, որը վերնագրված էր այսպես՝ «Նկարագրութիւնը ինչ-ինչ գործոց Կարապետ եպիսկոպոսի վիճակատր առաջնորդի Հայոց գաղթելոց ի Տայս»³⁶⁰:

1840-ական թթ. Գ. Շերմազան-Վարդանյանը գրել է ոտանավորներ, առակներ, մշակել ժողովրդական բանահյուսության նմուշներ: Դրանցից էին «Մարդ և առյուծ» ոտանավորը³⁶¹, «Գելը և դարբնի

շունը» առակը³⁶², «Ողբ Ջուղայեցոց» երգը³⁶³ և այլն³⁶⁴:

«Շերմազանեանց դարբաս»-ը՝ որպէս թատերարահ, գործածում էին նաև այլագրիները: Օրինակ՝ 1855 թ., երբ Արքունի թատրոնի շենքում շաբաթական նույնիսկ մեկ ներկայացում տալու վրաց թատերական խմբի խնդիրքը իշխանության կողմից մերժվում է, վերջիններս վարձում են հայտնի «դարբաս»-ը՝ այդտեղ բեմադրելով իրենց ներկայացումները. «...մասնավոր անձանցից դրան հավաքելով դարբասում հիմնում է Թիֆլիսի քաղաքացի Վարդանովի (Շերմազանով) ժամանակավոր թատրոնը»³⁶⁵:

1850-ական թթ. հրապարակվում են Գ. Շերմազան-Վարդանյանցի թղթակցությունները նաև ռուսալեզու պարբերականներում³⁶⁶:

1857 թ., երբ Գ. Շերմազան-Վարդանյանը բնակվում էր Թավրիզում, համբարության բնագավառի իր ինացություններն ու փորձը նամակագրության միջոցով փոխանցում է թիֆլիսաբնակ Գ. Ալվերդյանին: Վերջինս այդ սովորների հիման վրա ստեղծում է մի ուշագրավ աշխատություն³⁶⁷:

Թատերական կյանքը Թիֆլիսում և մասնավորապէս հայ թատրոնը «Շերմազանեանց դարբաս»-ում նոր թափ է ստանում 1859-60 թթ.: Երկու տարվա ընթացքում բեմադրվում է շուրջ 30 ներկայացում³⁶⁸:

1860 թ. Գալուստը կրկին վերադառնում է Թիֆլիս ու նոր թափով նվիրվում թատերական աշխարհին: 1861 թ. նա գրում է երկու նոր պիես («Իմ նշանածը Արազն ա» և «Ազգային հարսանիք»)՝³⁶⁹, որոնք լույս են ընծայվում նույն թվականին³⁷⁰:

362. «Կովկաս», 1847, N 25:

363. «Բազմավէպ», 1847, էջ 94-95:

364. «Կովկաս», 1847, N 24, 27, 28: Տես նաև՝ **Մնացականյան Ա.**, Հայտնաբերված է Գ. Շերմազանյանի, Խ. Արովյանի դարձվերջ, կոմեդիայի երկու ձեռագիր, «Գրական թերթ», 1948, N 37: Նաև՝ **Ջադրյան Ռ.**, Մի նորահայտ պիեսի մասին, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1952, N 5:

365. «Акты ...», том XI, էջ 925 (բնագրում՝ «...решилась занять в частных лиц деньги и построила в дарбазе Тифлисского гражданина Вартанова (Шермазанова) временный театр...»):

366. «Кавказ», 1856, N 29, էջ 115-116; N 30, էջ 119-120; N 31, էջ 124 (Библиотека Галушта Шермазаняна): Նաև՝ «Кавказ», 1856, N 51:

367. Այս աշխատությունը հրատարակվել է հեղինակի մահվանից 23 տարի անց: Տես նաև **Հովհաննիսյան Ա.**, Գ. Ալվերդյան և Գ. Շերմազանյանի նամակափոխանակությունը Վրաստանի և Պարսկաստանի համբարությունների մասին, «ՊԲՀ», 1963, N 2, էջ 187-215:

368. «Մեղու Հայաստանի», 1861, N 40, էջ 500:

369. Պիեսների առթիվ բանասեր Ա. Երեմյանը նշել է. «...Իրական կեանքից վերցրած մի պատկեր է: Այնտեղ Շերմազանեանցն յաջող վրձինով գրել է հին և նոր սերնդի կենցաղային պայքարի պատմությունը: Այնտեղ ձեր աչքերի առջև նահապետական կենցաղի գոհերն իրենց հոգեկան ծանր ապրումներով և տանջանքներով այնքան կենդանի են պատկերանում, որ դուք հերոսուհիների հետ նաաւշին ապրում էք և տանջում: Շերմազանեանցը նույնքան վարպետ վրձինով է նկարել նաև «Ազգային հարսանիքը»: Դա կենցաղային մի պիես է, որ հանդես է գալիս մի ամբողջ ժողովուրդ իր նահապետական ուրոյն կենցաղով, սովորութիւններով, պարերով, երաժշտությամբ: Այդ գծերի, նրանց հայեացքների և մտքերի հետ...» (**Երեմյան Ա.**, Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը, «Բազմավէպ», 1934, էջ 298): Տես նաև նույնի՝ նվ. հոդվածի շարունակությունը («Բազմավէպ», 1935, էջ 154-155):

370. «Կոմունի Հայոց Աշխարհի», 1861, N 4, 6:

358. **Երիցեանց Ա.**, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX – րորդ դարում, մասն Բ, Թիֆլիզ, 1895, էջ 472:

359. **Երեմյան Ա.**, նվ. հոդվածը, էջ 94:

360. Մատենադարան, ձեռ. N 3045, 8810: Հրատ. Ա. Մնացականյանի ներածությամբ և ծանոթագրություններով («Գիտական նյութերի ժողովածու»), 1950, N 2, էջ 99-178):

361. «Կովկաս», 1846, N 19:

Թիֆլիսի պատմության մեջ առաջին անգամ՝ 1864 թ., քաղաքագլուխ է ընտրվում մի անձ, որը բնիկ քաղաքացի՝ «մոքալաք» չէր, այլ՝ այսպես կոչված «ախալմոսուլ» էր (եկվոր, նորաբնակ)։ «Մինչև այդ օրը նորեկի մտքով չէր անցել, թե ինքը կարժանանար քաղաքագլխության պատվին, իսկ այսօր Շերմազանյանցն առաջինը քանդեց տարբերությունը հաստատուն պահող պատմեշը և ախալմոսուլների ձեռքով քաղաքագլուխ դարձավ»³⁷¹։ Իր ժամանակի համար սա մի խոշոր իրադարձություն էր, որին խորապես դեմ էին քաղաքագլխության պաշտոնը մշտապես իրենց ձեռքում պահած «մոքալաքները»։ Հակառակ, մոքալակների և ախալմոսուլների միջև օրավուր սրվող պայքարին³⁷², այնու-

371. **Մանուկյան Ս.**, Պոռշյան Պ., Երևան, 1964, էջ 443:

372. Այդ մասին Պ. Պոռշյանը գրել է. «Այն օրվա Թիֆլիսը բաղկացած էր երկու տարբերից՝ բնիկներից և նորեկներից: Հաշվի մեջ չեն առնված, անշուշտ, ծառայող և ազնվական դասակարգերը, որոնք քաղաքի գիծ մոզիներն էին և մասը չունեին վճարելիք քաղաքային հարկերին. ըստ առածին՝ «մեջ ուտում էին, ափսափ՝ ման գալիս»: Բնիկ կամ բնիկացած քիֆլիսեցին վիճում գոռոզությամբ արհամարհում էր նորեկ կամ ախալմոսուլի եկվորներին, և ամեն դեպքում նրան ճնշում ու ծաղրում: Քաղաքային վարչություն, քաղաքի վրա բարձր հոգատարություն բնիկների կամ մոքալաքների ձեռքն էր, ձայն ու իրավունք սրանց սեփականությունն էր, իսկ ախալմոսուլիքը միայն ստորադրյալներ և անձայններ էին: Բայց, ախար, փոխվել էր ժամանակը. մի օր, գուցե, մինչ նորեկների թիվը սակավ էր, այդպես էր պատշաճ, իսկ հիմի վերջիններս աճել և բնակալել են և իրանց անբռնաբարելի իրավունքն են համարում իրանց անդրանիկ եղբայների հետ միասին կրել քաղաքային ծանրության և իրավունքի լուծն ու արտոնությունը (**Մ. Մանուկյան**, Պերճ Պոռշյան, նույն տեղում), իսկ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը համբարների ապստամբությանը նվիրած իր մի առանձին ուսումնասիրության մեջ նշել է. «...19-րդ դարու կեսից սկսում է խորանալ անտագոնիզմը երկու խավերի միջև, որոնցից մեկը ֆեոդալական կարգերի հետ «ընտելացած» համբարությունն էր իր կաստայական կազմակերպությամբ, աղաթներով, ծեսերով, սովորություններով, հասկացողություններով և ըմբռնումներով, իսկ մյուսն այսպես կոչված «նորեկ» (ախալմոսուլի) կամ «ղրսից եկած» (զարեշե) արհեստավորներն էին, մեծ մասամբ ռուսներ և օտարազգիներ (եվրոպացիներ), որոնք համբարության մեջ մտնելուց խուսափում էին: Եվ ահա այդ երկու խավերի միջև սկսվում է պայքար: Համբարությունը, որպեսզի չկորցնի իր «դարավոր» մոնոպոլիությունը շուկայում, աշխատում է դուրս բշել նորեկներին կամ թե չէ ստիպել սրանց կցվել համբարություններին և ենթարկվել վերջիններիս բոլոր կարգադրություններին ու այդպիսով կախումն ունենալ համբարություններից: Մյուս կողմից, ցարական կառավարությունն ամեն կերպ հովանավորում է «նորեկներին»՝ տալով նրանց զանազան «մենաշնորհներ», որոնք սակայն տարբերվում էին համբարների ձեռք բերած հնավանդ մենաշնորհներից: Համբարությունները պայքար էին մղում «նորեկ» արհեստավորների դեմ և պահանջում հավասարեցնել վերջիններին իրենց հետ: Միաժամանակ համբարություններին վիճակվում է պայքար մղել և այն նորածին բուրժուազիայի դեմ, որն արդեն նկատելի ճեղքվածք էր առաջ բերել տնտեսական կյանքի մեջ թե քաղաքի և թե գյուղի մասշտաբով. այդ ճեղքվածքն ավելի ևս խորանում էր շնորհիվ օրավարձով աշխատող ձեռքերի աճման: Հովանավորելով այսպես կոչված «նորեկներին» և բուրժուական տարրերին, ցարական կառավարությունը, այնուամենայնիվ, չէր համարձակվում բացահայտ կերպով պայքարել համբար-

անենայնիվ «Հասարակությունը գնահատելով Շերմազանեանցի քաղաքական լայն փորձառությունը և բարձր դաստիարակությունը, ընտրում է նրան Թիֆլիսի քաղաքագլուխ»³⁷³: Ի դեպ, քաղաքագլխի ընտրությունը կատարվում է նույն՝ «Շերմազանեանց դարբաս»-ում:

1864 թ. հունվարի 21-ից սկսում է գործել Թիֆլիսից Դիլիջան, Երևան, Նախիջևան և Ջուղա հեռագրային կապը³⁷⁴:

1865 թ. հունվարին Գ. Շերմազան-Վարդանյանցը երկրորդ անգամ վերընտրվում է քաղաքագլխի պաշտոնում:

1865 թ. ապրիլի 7-ին բացվում է առաջին կարգի իգական ուսումնարանը³⁷⁵:

1865 թ. հուլիսի 27-ին հաստատվում է Կովկասյան թանգարանի վերաբերյալ կանոնադրությունը³⁷⁶:

Քաղաքագլխի պաշտոնավարության երկամյա ժամանակամիջոցը (1864-1865) նշանավորվում է ներքաղաքային այնպիսի խոշոր շարժումով, ինչպիսին էր համբարների ապստամբությունը: Քաղաքագլուխ ընտրված առաջին իսկ տարում քաղաքային եկամտներն ավելացնելու նպատակով Գ. Շ. Վարդանյանցը ձեռք է առնում կտրուկ միջոցներ. «...1864 թվականին Թբիլիսի քաղաքի եկամուտը նախատեսված էր 306.823 ռ. 72 1/2 կոպ. չափ, իսկ ծախսը՝ 638.502 ռ. 14 կ., այսինքն ծախսն եկամտից երկու անգամ ավելի էր. միաժամանակ եկամտի համարյա 1/3 մասը ծախսվում էր կովկասյան զինվորական շրջանի շտաբի ծառայողների բնակարանային պետքերի վրա, մինչդեռ այն միմիայն Թբիլիսիի վրա չպիտի ծանրանար: Դեֆիցի-

րական կազմակերպությունների դեմ, որոնք իրենց վաղեմի ըմբռնումներով և աղաթներով դեռևս սերտ կապված էին քաղաքի ազգաբնակչության մեծամասնության հետ և որոնց դեմ դուրս գալը կարող էր բարդություններ առաջ բերել: Այդ է պատճառը, որ մի շարք դեպքերում, երբ բուրժուազիան հարց է բարձրացնում կառավարության առաջ համբարությունները վերացնելու համար, կառավարությունն ընդառաջ չի գնում դրան, գտնելով, որ «այդ հաստատությունը (այսինքն՝ համբարությունը) կվերանա ինքնըստինքյան, երբ կոչնչանան այն պատճառները, որոնք առաջ են բերել նրա գոյությունը, երբ երկիրը կծածկվի հաղորդակցության լավ ուղիներով, երբ կզարգանա արդյունաբերությունն ու առևտուրը»: Մեկ կողմից՝ նորածին բուրժուազիայի ու «նորեկ» արհեստավորների և մյուս կողմից՝ հին համբարության ու պատուաբերիզացիայի ենթարկված քաղաքի և գյուղի ցածր խավերի միջև հակասությունները հետզհետե այնքան խորանում են, որ առիթ են տալիս բողոքների, ցույցերի և նույնիսկ ելույթների (**Մելիքսեթ-Բեկ Լ.**, Համբարների ելույթը Թբիլիսում 1865 թվականին, Գ. Սունդուկյանը և հայ մտավորականները, «Խորհրդային Վրաստան», 1938, N 19, 3 սեպտեմբեր, էջ 2-3):

373. «Բազմավեպ», 1934, էջ 94:

374. “Кавказский календарь на 1867 г.”, Тифлис, 1866, էջ 279: Տե՛ս նաև “Кавказский календарь на 1892 г.”, Тифлис, 1891, էջ 31:

375 Նույն տեղում:

376. Նշվ. աշխ., էջ 32:

տը ծածկելու նպատակով քաղաքի վարչությունը, որի գլուխն էր կանգնած (1864 թվից) քաղաքագլխի պաշտոնակատար, «նորեկ» Գալուստ Շերմազան-Վարդանյանը, դիմեց մի շարք միջոցառումների, որպեսզի, մեկ կողմից, զինվորականների «բյուջեյից» ազատվի, իսկ մյուս կողմից քաղաքային տնտեսության բոլոր ճեղքվածները վերացնի: Այդ նպատակով, գլխավոր իշխանության հաճությամբ, մի շարք նոր հարկեր նշանակվեցին, որոնք գլխավորապես ծանրանում էին արհեստավորական և ցածր խավերի վրա: Հարկերի մասին մանրամասն պաշտոնական հայտարարությունը տպվեց պաշտոնական «Կավկազ» լրագրի 1865 թվի NN 12, 15, 17 և 19-ում: Այս հայտարարությունը բավական էր որպեսզի համբարները գաղտնի ժողովներ կազմակերպեին քաղաքի զանազան մասերում՝ Հավլաբարում, Օրթանալայում, Խոջիվանքի գերեզմանատանը և եկեղեցիների գավիթներում: Միաժամանակ ժողովրդի մեջ տարածվում էին լուրեր, որ այդ նոր հարկերով ժողովրդին ծանրաբեռնելը կատարվում է Գ. Շերմազան-Վարդանյանի նախաձեռնությամբ: Համբարները պաշտոնապես դիմում են անում, որ հարկն է, վերացնել կամ գոնե թեթևացնել հարկերը, սակայն ապարդյուն: 1865 թ. հունիսի 26-ին համբարները ժողովվում են Խոջիվանքի գերեզմանատանը, ուր միաձայն որոշում են նույն ամսի 28-ին, երկուշաբթի օրը, գործադուր հայտարարել, փակելով բոլոր արհեստանոցները և խանութները և չբացել այն, մինչև որ կառավարությունը հարկերը չվերացնի: Լուրը հասնում է փոխարքայի պաշտոնակատար իշխ. Գ. Օրթելիանի ականջին, որ պատվիրում է Թբիլիսիի ոստիկանապետ Ռոսլավիկին հայտնել համբարներին, որ եթե վերջիններս իրագործեն իրենց որոշումը գործադուրի մասին, այսպիսի քայլը կվորակվի իբրև կառավարության ընդդիմադրություն և համբարների դեմ ձեռք կառնվեն կարուկ միջոցներ, նույնիսկ զինվորական ուժի գործադրում: Հունիսի 27-ին, կիրակի օրը, առավոտյան ժամը 8-ին, ոստիկանապետի մոտ են հրավիրվում համբարությունների ուստաբաշիները՝ իշխ. Օրթելիանի կարգադրությունը նրանց հայտարարելու նպատակով: Այդ ժամանակ ոստիկանության վարչության առաջ, որ գտնվում էր Երևանյան հրապարակում, ժողովվում է խումբ բազմություն, բաղկացած համբարներից, օրավարձու բանվորներից և լյուսպեն-պրոլետարիատից: Լուր է տարածվում, որ ուստաբաշիները ձեռքակալվել են և արսողվելու են Սիբիր: Ոստիկանապետը, վախենալով, որ «ամբոխը» կներխուժի վարչության շենքը, սկսում է հանգստացնել ժողովրդին՝ հայտարարելով, որ ուստաբաշիները ձեռքակալված չեն և միաժամանակ հորդորում վերջիններին դուրս ելնել վարչության շենքից: Սակայն ուստաբաշիները,

չկամենալով վերջ տալ ժողովրդի հուզմունքին, հրաժարվում են դուրս գալ հրապարակ և պատճառաբանում են իրենց այդօրինակ վարմունքը նրանով, որ իբր թե վախենում են, որ ամբոխը ծեծի իրենց: Ամբոխը հետզհետե բազմանում էր՝ հասնելով 10 հազարի: Կարիք է լինում բարձր իշխանության, նախ Թբիլիսիի քաղաքային նահանգապետի պաշտոնակատար իշխան Նիկոլայ Ճավճավաձեի, ապա նույնիսկ փոխարքայի պաշտոնակատար իշխան Գրիգոր Օրթելիանու անձնական միջամտությունը, որպեսզի ժողովրդին հանգստացնեին, սակայն ապարդյուն: Ժողովուրդը նորից բողոքում էր հարկերի ծանրության առթիվ, իսկ ոմանք նույնիսկ լուր են տարածում զինապարտություն մտցնելու մասին, նաև այն, որ «այս օրվանից ամբողջ ազգաբնակչությանը պարտադիր է ռուսական սապոգ հագնել»: Չնայած Գր. Օրթելիանու անցյալ վաստակների (ռուսաց կառավարության դեմ 1832 թ. դավադրությանը համակրելը) բանաստեղծական հանճարով օժտված լինելուն, նրան բնավ չի օգնում այն քաղցրամուն լեզուն, որով սկսում է խոսել Երևանյան հրապարակում հավաքված ամբոխի հետ: Եվ նրա նկատողությունը, որ օրենքը բոլորի համար հավասար է և որ ինքն էլ է վճարում հարկ ձիու համար, լսվում է պատասխան. «Դուք կերակրում եք ձիուն, իսկ մեզ ձիաներն են կերակրում»: Երբ վարչապետի սպանմանը վերջինիս ամբոխը պատասխանում է հայիոյանքով և շվիոցով, նա ստիպված է լինում հեռանալ հրապարակից:

Նույն կիրակի օրը, հունիսի 27-ին, ժամը 3-ին, Երևանյան հրապարակում երևում է ժանդարների և կոզակների մի խումբ, որն աշխատում է ցրել ամբոխը, սակայն վերջինս ոչ միայն չի շարժվում տեղից, այլ և սկսում է քարեր նետել և նույնիսկ մի կոզակի գլուխը ջարդում է: Ամբոխը փորձում է ներս խուժել ոստիկանական վարչությունը, որպեսզի այն տակն ու վրա անի, սակայն այս նրան չի հաջողվում: Ապա ամբոխն անցնում է Վեյամիմովսկի փողոցով դեպի Խոջամիմասագովի տունը, կարծելով, որ այս է քաղաքագլուխ Գալուստ Շերմազան-Վարդանյանի տունը և լսելով, որ այդ չէ վերջինիս տունը, թողնում, անցնում է դեպի քաղաքագլխի տունը նույն փողոցում, որ և սկսում է ավերել: Ջարդում են պատուհանների ապակիները, կտրատում են դռները, նույնիսկ տեղ տեղ քանդում պատերը: Ջարագած ամբոխը տնից դուրս է բերում պարսկական թանկագին գորգերը, կտրատում դաշույններով և կտորներն այս ու այն կողմը ցրիվ տալիս, փողոց են շարժում բանկաներով մուրաբաները, ֆարֆորի ամանեղենը, նույնիսկ դաշնամուրը և գրքերը: Այդպիսով, ի միջի այլոց, ոչնչացվում է հայոց պատմության խնդիրներով պարապողի հարուստ գրադարանը և 100-ից ավելի հայ ձեռագրեր պարունակող հավաքածուն, որի օրինակներն այժմ

Յամբարների ելույթը 1865 թ. (գործ արվեստի վաստակավոր գործիչ Գ. Շարաբչյանի)

Տյուրինգենի համալսարանի գրադարանի հայերեն ձեռագրերի բաժնում են տեղ գտել:

Ինչպես գործից երևում է, ինքը՝ Գ. Շերմազան-Վարդանյանը, մինչև ամբոխի գալը ճաշելիս է եղել, տեղեկանալով ամբոխի մոտենալու մասին՝ փախչում է տնից:

1865 թ. հունիսի 27-ի ցույցի ակնատեսն և Գ. Շերմազան-Վարդանյանցի հակառակորդի՝ տպարանատեր Համբարձում Էնֆիաճյանցի եղբայր Ավետիք Էնֆիաճյանցի վկայությամբ, որ առանձին նամակով ուղղված է Տյուրինգեն, գերմանացի հայագետ պրոֆ. Ֆրանց-Նիկոլաուս-Ֆինկի և Լևոն Գյանջեցյանի հասցեին, (գրված Թրիլիսիում անցյալ դարի 90-ական թվականներին), Թրիլիսիի քաղաքագլխի տան ավերումը ներկայացված է այսպես. «Թիլիսիի քաղաքագլխի ուսումնական Գալուստ Շերմազանյանցի պաշտոնավարության վերջին օրերը Թիլիսիում մեծ խառնակություն լինելով՝ հարկերի չափազանց շատության պատճառով՝ զայրացած ռամիկ ժողովուրդն իր վրեժն առնում է քաղաքագլխից - ժողովուրդը հարձակվում է քաղաքագլխի բնակարանի վրա, նպատակ ունենալով սպանել թե քաղաքագլխին և թե կոտորել նրա ամբողջ ընտանիքը: Քաղաքագլուխը և նրա ընտանիքը կարողանում են փախչել. իսկ ժողովուրդն ստիպված է լինում յուր վրեժը առնել նրա բնակարանից և բնակարանի մեջ եղած կահկարասիքից ու իրերից. բնակարանն ամբողջապես քարուքանդ են անում, իսկ բնակարանի մեջ եղած կահկարասիքը և զանազան իրերը կողոպտում» (Տյուրինգենի համալսարանի գրադարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, գերմաներեն, Տյուրինգեն 1907, էջ 5):

Գ. Շերմազան-Վարդանյանցի տունն ավերելուց հետո ամբոխն իջնում է դեպի «Սողատսկի բազար» և ապա Կուկիի կամրջով անցնում դեպի Չուրուրեթ՝ հարկահավաք Բաժբեուկ-Մելիքովի տունը և նույնպես սկսում է ավերել: Ինքը Բաժբեուկ-Մելիքովը տանն է լինում և՛ զենքը ձեռքին ելնելով տնից՝

սկսում է դիմադրություն ցույց տալ, մեկին նույնիսկ վիրավորում է: Սա բավական է լինում, որպեսզի զայրացած ամբոխը ներս խուժեր նրա տուն և ամեն ինչ ոչնչացներ: Ինքը Բաժբեուկ-Մելիքովը դուրս է վազում, բարձրանում տանիք և այնտեղից թռչում հարևան տան կտուրը: Փողոցից այդ նկատում են և սկսում են հետամուտ լինել, մինչև որ բռնում են, գետիճը զցում և մի մեծ քար խփելով գլխին մահացնում: Նրա տունն էլ նույն բաղդին է արժանանում, ինչ որ քաղաքագլխինը:

Ելույթը հնարավոր է լինում ճնշել երեկոյան, երբ օգնության է կանչվում մի ամբողջ զինվորական վաշտ, որ և գրավում է գլխավոր փողոցները և հրապարակները...»³⁷⁷:

Ապրանքների քանկացումները, իրոք, զգալի են եղել: Դրանց վերաբերյալ բողոքի կենդանի գրույցները գտնում ենք Մ. Չմշկյանի հուշերում. «...- Էս ինչ հալի է զգի միր զօգալ քաղաքը զալաւէն, - ասում էր Գապիմի. տղա Վանօն, - երկու գրվանքէն մէ շայով միս էինք առնում, հիմի 4-5 կապիկ ին շինի. 10 ձուն

377. Մելիքսեթ-Քել Լ., նշվ. հոդվածը, էջ 2-3: Ի մի բերելով ելույթին առնչվող առկա նյութերը՝ առավել հակիրճ Շ. Չխեթիանն էլ է. «Քաղաքային գանձատան եկամուտներն ավելացնելու և քաղաքի բուրժուական թաղամասերը բարեկարգելու մտահոգությամբ 1865 թ. իշխանությունները հաստատում են 60 հազար ռուբլու լրացուցիչ հարկեր, որոնք ծանրանում են բացառապես աշխատավոր և բնակչության մանր բուրժուական շերտի՝ մանր առևտրականներ, արհեստավորներ, բանվորներ: Նոր հարկերի հավաքման հայտարարությունը ընդվզում է առաջ բերում բնակչության ստորին դասակարգերի շրջանում, որոնց հետաքրքրություններն ու տրամադրություններն արտահայտող համբարները առաջ են բերում պաշտոնական աղբյուրներում «համբարների ապստամբություն» անվամբ հայտնի հզոր շարժումը: Լրացուցիչ հարկերը վերացնելու պահանջով մի քանի օրվա ընթացքում փակվում են Թրիլիսիի բոլոր կրպակները: Քաղաքային չքավորության հետ մինչև տաս հազար մարդ փողոց են դուրս գալիս առևտրականներն ու արհեստավորները և իսկական մարտ տալիս քաղաքային հարուստներին: Քաղաքագլուխ Շերմազան Վարդանովը հազիվ է խույս տալիս մոլեգնած ամբոխից, իսկ իր հրամանների կատարածին՝ հարկահավաք Բաժբեուկ-Մելիքովը ծեծվում է մահամերձ...» (բնագրում՝ «Заботясь об увеличении доходов казны и благоустройстве буржуазных кварталов города, в 1865 г. власти установили дополнительные налоги в сумме 60 тыс. руб., которые падали исключительно на трудовые элементы и на мелкобуржуазные слои населения, на мелких торговцев, ремесленников и рабочих. Объявление о сборе новых налогов всколыхнуло низшие классы населения, и, выражая их интересы и настроения, амкары развернули мощное движение, известное в официальных источниках под именем «амкарского бунта». В течение нескольких дней все лавки в Тбилиси были закрыты: амкары требовали отмены дополнительных налогов. Торговцы и ремесленники вместе с городской беднотой в числе до десяти тысяч человек вышли на улицу и дали настоящий бой городским богачам. Городской голова Шермазан Вартанов едва спасся от расвирилевшей толпы, а исполнитель его приказаний сборщик податей Бажбеук-Меликов был избит до смерти...») (Чхетия Ш., Армяне в Тбилиси в шестидесятих годах XIX века, «ИФЖ», Ереван, 1958, N 3, էջ 166):

մէ շալի էր, հիմնի 6-7 է. իրիք շալով լաւ արթար եիղ էինք առնում, հիմնի հինգ-վից շալի է դառնի, իրիք շա- նուց խիզիլալէն վից շալի ին շինի. հալբաթ կունիղա- նան խալխը, բաս ի՞նչ կօնին:

- Վանօ ջան, Վանօ, - ընդհատեց Էմինինց Եօ- վանէն, - հինգ ջուխտ մինձ-մինձ գիղաքունիքը մէ արբատվ քանի ջէր ինք առի:

- Էտ ուր իս ասում, - շարունակեց Գապինի տղէն, - Էն մարտ ամսուայ բռնած քարթի դօշիրը վուր գրուանքէն երկու շալով առնում էինք ու իբ կտրում վուրճ մաթրաթը եիղով լքցում էր: Հացը երկու կապիկ էր, շատ վուր քանգացիլ էր երկու գրուանքէն մէ շալի, Էն էլ աճը տուող ու սիպտակ Դուռնուկու ու Շորագալու արեմէն: Գինին հօ՛ քունգին իրիք շալի, ան մէ արբասի, ինչքան գուզիս խմէ, անարատ գինի, հիմնի կի վից շալի ին շինի:

- Առաջ մէ մանէթով, - ասում էր Օհանջանէնց տղէն, - Էնէնց քոք օչխար կուտոնէինք, վուր չուրս տուն փայ կօնէինք, երկու օր եօլլա կերթէինք, հիմնի կի մէ մանէթը մէ օրը մէ օջախի հերիք չէ գալի:

- Էրեգ մէյնումը խալխը խիստ էին դնամիչ ա- նում գալալին ու իրա բազարնիկ Բաթբէուքովին, դրանց գլխին մէ գել կու ձևին, - մէջ ընկաւ Գէնչունց Օհանէգը:

- Դրանց ճաշը մէ լաւ վուր էփին, խիստ լաւ կու- լի, Էսէնց քանգութին կուլի վուր գցիլ ին, - առաջ ե- կաւ Չառափ Կակօն, - քաղաքը դրանք ին քանդում, հիմնի էլ ասում է քագա «տակաս» ին ուզում դնի ու- տելէղէնի վրայ, շնէրու, ձիանէրու, էշերու, դուռն ու ակօշկի վրայ էլ նուր-նուր խարջիր ին ուզում բար- ցի, հալբաթ վուր խալխը դալմաղալ կօնէ: Էս միր մուէթա. խօրօմ իմիրիլնիրն էլ հօ հէնց մէ մահանի ին մնում, ուր մէ դալմաղալ սարքին, պարասպ-սա- րասպ ման ին գալի, ճանգնիքը մէ բան էգէթա գցին...»³⁷⁸:

Տարիներ անց Պռոշյանը գրել է. «...Համբարին հասկացրել էին, թե քաղաքագլուխը քո թշնամին է, և նա անկարող լինելով թափանցել գործի ներքին պատճառի մինչև խորքը, հույսն յուր ուժի վրա դրած, փութացել էր Լինչի դատաստան կատարել: Եվ, իհարկե, ի՞նչ կարող էր համբարը հասու լինել Շերմազանյանցի դեմ լարված դավադրություննե- րին, որոնք ոչ այլ ինչ էին, ինչպես վերջը խելացի մարդիկը մեկնեցին, եթե ոչ մոքալաքության և ա- խալմոսուլության կնճռալից մրցումը...»³⁷⁹:

Գ. Շ. Վարդանյանցի պնդմամբ համբարներից խռովության դրած ու ներշնչած անձինք հիմնա- կանում մի քանիսն էին: Դրանց վերաբերմամբ Գ. Շ. Վարդանյանցը քննչական հանձնաժողովին ներկայացրել է իր տեսակետը. «...Նա (Շերմազան- Վարդանովը) պնդում է, որ պատվավոր քաղաքա-

ցիների դասին պատկանող անձինք, դրոված իրենց շրջապատի շահերից և անձնական թշնամությու- նից դեպի Շերմազան-Վարդանովը... գրգռեցին համբարներին իշխանությանն ընդդիմադրելու, մինչդեռ նրանց նպատակն էր նրան՝ (Շերմազան- Վարդանովին) վալր ձգելը քաղաքագլխի պաշ- տոնից, նրա գույքի հափշտակունը և նույնիսկ նրա սպանությունը: Այս մտադրության ամենագլխավոր շարժիչը, Վարդանովի բացատրությամբ, արքունի խորհրդական (նաղվորնի սովետնիկ) Գրիգոր Իգ- միրովն էր, որը պատվավոր քաղաքացի էր իր ծա- գումով, իսկ սրա համախոհներն էին Թբիլիսիի նա- հանգական ատյանի խորհրդական, արքունի խորհրդական Գաբրիել Սունդուկյանը, բժիշկ Ռո- տինյանցը, բնակարանային վերակացույի օգնա- կան Սոլաղովը (երեքն էլ քաղաքացիներ են ծագու- մով), Ռոտինյանցի և Սունդուկյանի հետ տպարան պահելու ընկերակցության մեջ գտնվող Թիֆլիսի քաղաքի հասարակական վարչության անդամ Համբարձում Էնֆիաճյանցը, Էնֆիաճյանցի տպա- րանում տպվող «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր Պետրոս (բնագրում՝ Պետրոս) Միմոն- յանցը և պատվավոր քաղաքացիներ՝ Նազար Նա- զարբեգովը, Եգոր Փրիդոնովը, Դանիել Իգմիրովը, Արտեմ Բայտողովը և ոմն Գեվո Գոզալովը: Այս անձանց մեղադրելու համար Շերմազան-Վարդա- նովը առաջ է բերում հետևյալ հանգամանքները.

1. Գրիգոր Իգմիրովի դեմ. ա. Իգմիրովը, Սուն- դուկյանի հետ միասին, ստեղծում էր անբավակա- նություն նրա՝ Շերմազան-Վարդանովի դեմ քաղա- քացիների և նորաբնակ քաղքեմիների կողմից... բ. Իգմիրովը թեմական առաջնորդ Մակար եպիսկո- պոսի մոտ նրա՝ Վարդանովի հետ խոսելիս սպառ- նացել է ոչնչացնել նրան... Իգմիրովն իրեն տանը հասարակություն էր հավաքում և հավատացնում, իբր թե նա՝ Շերմազան-Վարդանովը՝ ձգտում է հա- յերին պրավոսլավ դարձնի, ուստի և հենց ինքն Իգ- միրովն իբրև հասարակության հավատարմատար Էջմիածին էր ուղարկվել այս մասին Միմոնից հայտնելու համար. դ. Էջմիածին մեկնելուց առաջ Իգմիրովը նախկին քաղաքագլուխ Փրիդոնովի հետ միասին երկու անգամ հավաքել են համբարներին, առաջին անգամ Նորաշեն եկեղեցու գավթում, երկ- րորդ անգամ Խոջիվանքի գերեզմանատանը, նպա- տակ ունենալով գրգռել ժողովուրդը Վարդանովի դեմ, որի համար նրան՝ Իգմիրովին և նրա համա- խոհներին այս գործում՝ Էնֆիաճյանցին ու Միմոն- յանցին և ուրիշներին նահանգապետն արել է հան- դիմանություն և խիստ զգուշացում ապագայում այդպիսի գործողություններից հեռու պահելու հա- մար... Բացի սրանից, Շերմազան-Վարդանովը նշում է նաև մի հանգամանք, որը վկայում է չինով- նիկ Իգմիրովի միտումի մասին ժողովուրդը գրգռե- լու համար: Նա ասում է, որ Իգմիրովը գրգռում էր

378. **Չմշկեան Մակ.** Թիֆլիզը 1865 թ. եւ Կոռյի տղա Միմասը, «Հովիտ», 1915, N 25, էջ 392-393:

379. **Մանուկյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 443:

համքարներին Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի և նախկին քաղաքագլուխ Միրիմանովի դեմ...

2. Գաբրիել Մունդուկյանի և նրա քենակալ բժիշկ Ռոտինյանցի դեմ Շերմազան-Վարդանովն առաջ է բերում նրանց կայքի վրա արգելք դնելու պատճառով: Բացի դրանից, նա (Շերմազան Վարդանովը) մեղադրում է Մունդուկյանին, Իզմիրովի Էջմիածին գնալու պահին կեղծ լուրեր տարածելու մեջ, իբր թե Թիֆլիսի քաղաքացիները պիտի վճարեն առևտրային մաքս այստեղ առևտրով պարսպող օտարերկրացիների հետ հավասար, և թե նրան՝ Վարդանովին՝ սպառնալու մեջ նրա (Մունդուկյանի) քենակալ բժիշկ Ռոտինյանցի կայքի վրա արգելք դնելու առթիվ. սակայն ապացույց առաջին մեղադրանքի համար չներկայացրեց, իսկ վերջինի առթիվ հենվեց նահանգապետի վրա, որի ներկայությամբ Մունդուկյանը սպառնացել էր նրան՝ Վարդանովին...»:

Քննիչ կոմիսիան, ծանոթանալով նշված անձանց դեմ մեղադրանքների հետ, գտել է, որ նրա տրամադրության տակ եղած նյութը հիմք չի տալիս, որպեսզի «բժիշկ Ռոտինյանը, «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր Պետրոս (բնագրում՝ Պետրոս) Միմոնյանցը և Թբիլիսում նահանգական ատյանի խորհրդական, արքունի խորհրդական Գաբրիել Մունդուկյանը, քննության տակ առնվեն և կալանքի ենթարկվեն», մինչև որ «հետագա հետաքննությամբ կպարզվի սրանց առնչությունը գործին (այսինքն՝ ելույթին) ավելի ևս հաստատունությամբ...»³⁸⁰:

Անուղակի կերպով Գ. Շ.–Վարդանյանցի՝ իբրև քաղաքագլխի գործունեության որոշ դրվագներ լրացվում են նաև համքարների խռովության կազմակերպիչների վերաբերյալ ոստիկանության կազմած տեղեկագրերի շնորհիվ. «... – Քաղվածք Թբիլիսիի ավագ ոստիկանապետի գաղտնի հետախուզությունից Թբիլիսում 1865 թվի հունիսի 27 և 28 պատահած անկարգությունների գործի առթիվ:

Պետրոս (բնագրում Պյոտր) Շանշին (հեղինակ «Երկու խոսք համքարների մասին» բրոշյուրի): Ուսանել է Դորպատի և Պետերբուրգի համալսարաններում: Եղել է ուսուցիչ Թբիլիսիի և Շուշվա հայլուսավորչական սեմինարիաներում, որտեղից էլ, չնայած ազդեցիկ անձանց պաշտպանության, հեռացված է հակակառավարչական և հակակրոնական գաղափարներ տարածելու համար, որոնք արտահայտվում էին նրա մեջ, որ քարոզում էր հայոց ազգի ազատության ու անկախության և կրոնական մի շարք ռեֆորմների մասին: Այժմ նա աշխատակից է «Մեղու Հայաստանի» թերթի, որը հրատարակվում է հայերեն լեզվով: Մշտական գրագրություն է պահպանում Բազելի և այլ գիտնականների հետ:

Պետրոս (բնագրում Պյոտր) Միմոնյանց: Ուսանել է Դորպատյան համալսարանում: Եղել է նաև ուսուցիչ Թբիլիսիի սեմինարիայում և հեռացվել է նույն պատճառներով, որով հեռացված է նրա ընկեր Շանշինը: Ծագումով Դոնի Նախիջևանիցն էր: Հետագայում Միմոնյանցը ծայրահեղ չքավորության մեջ էր գտնվում, բայց ասում են՝ երեք տարի սրանից առաջ, Թբիլիսի էր եկել Օբսֆորդի համալսարանից անգլիացի Ժորժ Վիլյամը, որն իջել էր պատվոք քաղաքացի Խատիսովի (բնագրում՝ Խատիսով) որդու Խատիսյանցի (բնագրում՝ Խատիսյանցի) մոտ, ուր ապրում էր և այժմ ապրում է Միմոնյանցը, ճանապարհորդում էր երկրում Միմոնյանցի հետ միասին, երկու շաբաթ ապրեց Էջմիածնում և նրա զալուց հետո, Միմոնյանցը փողատեր դարձավ և սկսեց շատ լավ ապրել: Այժմ Միմոնյանցը խմբագիր է «Մեղու» հայերեն թերթի: Հայերեն «Մեղու» թերթը տպագրվում է Համբարձում Էնֆիաճյանցին, Գաբրիել Մունդուկյանին և բժիշկ Ռոտինյանցին պատկանող տպարանում:

Գաբրիել Խատիսյանց (պատվավոր քաղաքացի Խատիսովի որդի): Դորպատյան համալսարանի սան, առաջին երկուսի ընկերը, ուսուցիչ էր Թբիլիսիի հայ – լուսավորչական սեմինարիայում և հեռացվել է նույն պատճառով, ինչպես և առաջին երկուսը. այժմ նա «Մեղու» թերթի աշխատակից է:

Երեքն էլ գրագրություն ունեն այլ և այլ ազենտների հետ արտասահմանում: Սրանց խմբին են պատկանում. Գրիգոր Իզմիրով, Համբարձում Էնֆիաճյանց, բժիշկ Ռոտինյանց և նահանգական ատյանում ծառայող Գաբրիել Մունդուկյանը:

Առաջին երեքը շատ զգույշ կերպով աշխատում են տարածել հայկական բոլոր լավ ընտանիքներում (բնագրում՝ տներում) գաղափարներ ազատության մասին, պարսավում են մեր կառավարության գործողությունները, ներշնչում են ատելություն դեպի այն և հորդորում են ուղարկել երեխաներին ուսանելու արտասահման և առանձնապես Բազել:

Իզմիրովը և Էնֆիաճյանցը նույն ոգով ազդում են ժողովրդի վրա, ամբոխի հասկացողությունների համեմատ նրանց շահերի ոգով, ցուցաբերելով կառավարության կողմից մտցվող ծանրաբեռնիչ հարկերը, միաժամանակ վախեցնելով (բնագրում՝ ռեկրուտիչնայով) և նրանով, որ կառավարությունը հաստատապես ձգտում է նրանց փոխի պրավոսլավ դավանության և վերջնականապես ստրկացնի ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Բժիշկ Ռոտինյանց. Նույնպես սան է Դորպատյան համալսարանի և բժշկի (մեդիկի) դիմակի տակ լինում է ամեն տեղ և տարածում է ժողովրդի մեջ նույն գաղափարները, ինչով նաև պարսպում է Մունդուկյանը, իսկ Մունդուկյանի գլխավոր դերը կայանում է նրա մեջ, որ նա պարտավոր է տեղեկանալ՝ հսկո՞ւմ են արդյոք նրանց գործողություններ-

380. Մոլոդտց-Բեկ Լ., նշվ. հոդված, էջ 2-3:

րին, գաղտնի և տեղական ոստիկանությունները, և, ինչպես ասում են, այս ուղղությամբ նա հասցնում է հասարակությանը բավականին հաստատ և ստույգ տեղեկություններ:

Սկզբներում, մինչ քաղաքագլուխ ընտրվելը, Գալուստ (բնագրում՝ Կալուստ) Շերմազան-Վարդանովը ևս գտնվում էր այս հասարակության շրջանում և քաջ ծանոթանալով նրանց ձգտումներն, գաղափարներն և նպատակներն, քաղաքագլխի կոչման մեջ նշանակվելով, այս հասարակությունից անջատվեց, սկսեց նրանց ևս հորդորել, թողնել այդ գաղափարները, գտնելով այդ անոգուտ և վնասակար: Հասարակությունը, իհարկե, չընդունեց նրա առաջարկները, ծայր աստիճանի գայրացավ նրա դեմ, քանի որ նա տեղեկացավ նրանց մտադրությունների մասին և դավաճանեց նրանց: Այս մոմենտից սկսեցին նրանից վրեժ առնել հայերը, որոնք սկզբում նրա նշանակելու անկանոնության պատրվակով, խնդրում էին իշխանությունից փոխել նրան: Իսկ երբ այս նրանց չհաջողվեց, դիմեցին այն միջոցին, որ տեղի ունեցավ հունիսի 27-ին»:

Ժանդարմական գործասի (կորպուսի) 6-րդ շրջանի վարչության պետի գաղտնի զեկույցը (ռապորտը) կովկասյան փոխարքայի պաշտոնակատարին 1865 թվի սեպտեմբերի 10-ին N 119:

«Սույն տարվա հունիսի 27-ին և 28-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած անկարգությունները քննելու համար կազմված քննիչ կոմիսիայի նախագահը սեպտեմբերի 4-ին N 116 գրությամբ ուղարկեց ինձ քաղվածք ավագ ոստիկանապետի կողմից այս գործի վերաբերյալ գաղտնի հետախուզությունից, ի հետագա իմ տնօրինության:

«Ներկայացնելով այդ քաղվածքը բնագրում ի բարեկեցություն ձեռք պայծառափայլության, ավելացնում են, որ այլ անձանց թվում հիշատակված Գաբրիել (բնագրում՝ Գավրիլ) Մունդուկյանն ուրիշներից առավել հայտնի է ինձ իբրև ազնիվ սկզբունքների տեր մարդ, բարեմիտ և այնքան խելոք, որպեսզի պարզ հասկանա հայ ժողովրդի կացության ոգուտը մեր կառավարության բարերար օրենքների ներքո, իսկ մնացած անձինք, թեև ինձ ավելի քիչ են ծանոթ, սակայն՝ նայած նրանց կրթությանը, կարծում եմ, որ նրանք ևս խորթ չեն նույն մտքերին, որոնք բխում են նրանց արդի անդորությունից և բերկրությունից»:

«Նախկին քաղաքագլուխ Գալուստ (բնագրում՝ Կալուստ) Շերմազան-Վարդանովը, որքան գիտեմ, հայտնի է իբրև ոչ բարեմիտ և ոչ բարեխիղճ մարդ, որքան էլ նա այս անձանց մեղադրում է անհիմն կերպով և սա իրավունք է տալիս կարծելու, որ այս արարքով, որ գուցե նրա անձնական շահերից են բխում, ցանկանում են խոտորել իրենց այն կասկածը, որ գուցե ծագի նրա սեփական հանցավորության նկատմամբ, և այս պատճառով չեմ կարող

հավատ ընծայել նրա ասածին, որ անհիմն և օրենքով անընդունելի է, մանավանդ անել որևէ կարգադրություններ, որոնք իմ պաշտոնական պարտականությունների շրջանից դուրս են...»³⁸¹:

1888 թ. Գ. Շ. Վարդանյանցի տրամադրած կարևոր նյութերի շնորհիվ բժիշկ Արամյանը հաջողությամբ ամբողջացնում է «Պարսկա-Հնդկական հնադարան» աշխատությունը: Վերջինս արժանանում է «Իզմիրյան» մրցանակի³⁸²:

Համբարների խռովության ճնշումից հետո կառավարությունը ստիպված քաղաքագլխության պաշտոնից հեռացնում է Գ. Շ. Վարդանյանցին: Սակայն վերջինիս համար՝ որպես մտավորական և գրչի մարդ, ամենաձանր հոգեկան հարվածն իր ստեղծած գրատան ոչնչացման փաստն էր: Որոշ ժամանակ անց նախկին քաղաքագլուխը, այնուամենայնիվ, կարողանում է վերստին լծվել գրական մշակութային գործունեության:

1875-1878 թթ. ընթացքում հողվածաշարերի տեսքով լույս են ընծայվում Գ. Շ. Վարդանյանցի մի քանի աշխատությունները³⁸³:

Գ. Շ. Վարդանյանցի ուսումնասիրությունների պսակը, թերևս, պարսկահայ գործիչների պատմությանը մվիրված հատորն է: 1889 թ. մայիսի 30-ին Գ. եպիս. Սրվանձտյանցն այդ աշխատության առթիվ, որն ուներ «Նյութեր ազգային պատմութեան համար» վերնագիրը, նշել է. «...Ո՞վ է այն գրագետ եւ գրատէր հայն որ լսած չի՞նի Գ. Շիրմազանեանի անունը, հանդիպած չի՞նի նորա զանազան ճաշակով եւ պիտանի նիւթերով գրած բանաստեղծական, պատմական, նկարագրական, թարգմանական, քննադատական եւ այլ բազմադիմի երկասիրութեանց գորս ի լոյս հանած Ռուսահայոց պարբերական հանդեսներու եւ լրագիրներու միջոցաւ: Նա քաջածանօթ է նաեւ Տաճկահայոց Արշալոյս Արարատեան եւ Մասիս լրագրոց վերձանողաց եւ այլն: Կէս դարէն աւելի է որ սկսած է նա գրիչ գործածել, եւ այսօր իւր պատկառոյի եւ լիացեալ ատուրց մէջ կընծայէ ազգին մի գործ, որ նշանաւոր է ամենայն հանգամանօք: Իւր այս գործոյն հիմն դրած է 1832 ամին, եւ գլուխ հանած 1863 թղ ամին,

381. **Մելիքսեթ-Քեղ Լ.**, նույն տեղում:

382. «Արարատ», 1888, մարտ, էջ 192:

383. Կենսագրութիւն Սահակ եպիսկոպոսի Մաղունեանց, «Մասիս», 1875, N 1759: Մի քանի խօսք Ֆաթ-Ալի շահի վերայ եւ ցուցակ նրա որդիների, դուստրների և թէ նրանք եր՞բ, ին՞չ մօթէ են ծնած, ու՞ն հետ են ամուսնացած և նրանցից ոմանք ին՞չ ձիրքեր և տիտղոսներ են ունեցած, նույնպէս նրա կանանց ինչ ցեղէ, ին՞չ ազգէ լինելն և ին՞չ ձիրքեր կան տիտղոսներ են ունեցել («Արարատ», 1876, էջ 132-139, 182-188, 214-219, 251-257, 301-305): Գնահատարարութիւն Հայաստանումը: Գ. Շ. ի իշատակարանից հանած: 1842 թիւ 12 օգոստ. Մաղարթա Նախավկա վանքումը («Արարատ», 1877, էջ 17-27, 57-67, 92-102, 134-148, 179-185, 208-221, 254-262, 293-308, 331-336, 370-383, 405-419, 447-460, 1878, 17-29, 46-53): «Անեկոթաներ, զվարճալի գրոյցներ, համառոտ դէպքեր և առակներ մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած», ժողովածու, Թիֆլիս, 1878:

Գ. Շերմազանյանցի տան տեղում կառուցված Խանկալամյանների տունը, Վելյամինովսկայա (այժմ՝ Դադիանի, N 20) և Լերմոնտովի (մինչև 1890-ական թթ. կոչվում էր Բոլշայա Կրիվայա) փողոցների անկյունում (լուս. Ս. Դարչինյանի)

Իսկ 1865 յունիս 28-29 ին երբ Թիֆլիսի մեջ տեղական քաղաքական փոթորիկ մը ծագեցաւ, այդ արկածին գոհ գնաց Գ. Շիրմազանեանի ամբողջ գրատունն: Աւաղ այնքան անգին կորստեան: Գ. Շիրմազանեանի գրքատունը ոչնչանալուն հետ անհետ եղած է իւր այս պատրաստած գործը, զոր դառնութեամբ սրտի ոտէպ-ստէպ կը յիշատակէ, որ կը պարունակէր վաթսուներեւ աւելի հայ անուանց կենսագրութիւնը բազմակողմանի եւ ճոխ նկարագրուած: Յետ այնորիկ վերստին ի Պարսկաստան գնալով, ի նորոյ կը ձեռնարկէ գրել իւր սիրելի նիւթերը, զորս բաժանած է երեսուն եւ ութ գլխոյ...»³⁸⁴:

Նույն թվականին աշխատությունն արժանանում է «Իզմիրյան» մրցանակի: Նույն թվականին աշխատությունը ներկայացվում է «Սահակ-Մեսրոպյան» մրցանակաբաշխության «Իզմիրյան կտակի գործադիր մնայուն հանձնաժողովին» և շահում մրցանակը (600 ռ. դրամական պարգևատրումով հանդերձ)³⁸⁵:

Գ. Շերմազանյանը վախճանվել է 1891 թ.³⁸⁶, Օռլովի մարզի Չալեսնոյե գյուղում և ամփոփվել տեղի եկեղեցու բակում³⁸⁷:

Երեմիա Արծրունին ծնվել է 1804 թ. Վան քաղաքում: Նա 9 տարեկան էր, երբ Արծրունիների ընտանիքը փոխադրվում է Թիֆլիս: Այստեղ զիննագիսն ավարտելուց հետո կրթությունը շարունակում է Պետերբուրգում, որտեղ և ավարտում է զինվորական վարժարանը: 1823 թ-ից անցնում է զինվորական ծառայության: 1826-28 թթ. մասնակցում է ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմներին. «...1823 թ. անցել է ծառայության Ուլանյան գնդում որպես յունկեր, իսկ 1826-ին արդեն կոռնետ էր...»³⁸⁸:

«Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ կորնետ Արծրունին մասնակցութիւն ունեցաւ Սարդարապատի, Արասաբատի և Երևանի կռիւների մէջ: 1828 թին նա կռոււմ էր ռուս զօրքերի շարքում իր նախկին հայրենիքի, Օսմանեան պետութեան դէմ, բայց այս անգամ ոչ թէ Կովկասում, այլ Դունայի բանակում»³⁸⁹: 1829 թ. Ե. Արծրունին մեկնում է Պարսկաստան և մասնակցում իշխ. Գրիբոյեդովի գլխավորությամբ Թուրքմենչայի դաշնագիրը կնքելուն, ապա Համադանում հանդիպում է պարսից Շահին. «1831 թ. պրն. Պասկևիչի մոտ է նշանակվել արտակարգ հանձնարարությունների իրագործման համար, պրն. Պասկևիչի հեռանալուց հետո մինչև 1835 թ. նույն պաշտոնով մնացել է Կովկասյան կորպուսի բաժնի ղեկավարի մոտ, իսկ 1835 թ. նշանակվել է ռոսմիստր...»³⁹⁰: Երբ վերադառնում է Թիֆլիս, հայրը՝ Գևորգ աղան, արդեն վախճանվել էր (1830)³⁹¹: Ժառանգելով հայրական կալվածքները (իջևանատունն ու փոխարքայի նստավայրի մոտ գտնվող տունը)՝ Ե. Արծրունին ստանձնում է դրանց կառավարումը. «Իր հօր պէս նա էլ ուներ շինարարական տաղանդ, բայց գերազանցեց նրան խոշոր ու բարդ ծրագիրների կազմելու և նրանցով երկար զբաղվելու տարօրինակ հակումներով, որոնք ապագայում այնքան քայքայեցին նրա գործերը»³⁹²: 1833 թ. Ե. Արծրունին ստանում է նաև մայրական՝ Պաշալյան-Արծրունիների՝ Վասպուրականում գտնվող կալվածքների ժառանգության պաշտոնապես վավերացված փաստաթղթերը. «Երեմիան այդ հեռուոր կալուածների համար էլ սկսեց դատ, մէկը այն երկարատև, մեծ և ապար-

384. «Արարատ», 1889, յուլիս, էջ 413-414:

385. "Кавказ", 1889, N 190:

386. «Արձագանք», 1891, N 12: «Արևելք», 1891, N 2352: «Մշակ», 1891, N 127: Ի դեպ, մահվան տարեթվի շուրջ կան նաև այլ կարծիքներ (ինչպես օրինակ՝ 1883 թ. Բազմավելս., 1934, էջ 96), որոնք, սակայն, աղբյուրներով չեն հաստատվում:

387. Ինչո՞ւ Չալեսնոյե գյուղում, ի՞նչ հանգամանքների բերումով էր նախկին քաղաքագլուխն ու հայ մշակույթի երախտավորը կյանքի վերջին օրերն անցկացրել հայրենիքից այդչափ հեռու, արդյո՞ք արքայազնություն էր, չգիտենք:

388. "Акты ...", том IX, Тифлис, էջ XVI (ընագրում՝ "... начал службу в 1823 году юнкером л.-гв. в уланском полку; в 1826 году произведен в корнеты..."):

389. "Акты ...", том VIII, Тифлис, 1881, էջ 303:

390. "Акты ...", նույն տեղում (ընագրում՝ "...в 1831 году назначен к гр. Паскевичу для особых поручений; остался после отбытия гр. Паскевича в той-же должности при командире Отд. Кавк. Корпуса до 1835 года; в 1835-же году произведен в ротмистры..."):

391. Լեօ, Գրիգոր Արծրունի, հատոր առաջին, Թիֆլիս, 1902, էջ 56: Նաև՝ "Акты ...", том IX, էջ 303 XVI:

392. Նշվ. աշխ., էջ 57:

Քաղաքագլուխ Երեմիա Արծրունի

դին դատերից, որոնք նրա ամբողջ ուշադրությունն էին գրառում և միայն մեծամեծ ծախսեր էին պատճառում»³⁹³:

1832 թ. Ե. Արծրունին կառուցել է տալիս մի քանի նոր շենքեր, ինչպես նաև հորից ժառանգած իջևանատան վրա ավելացնում 4-րդ հարկը³⁹⁴: Մասնակցում է լեռնաբնակների դեմ սկսված պատերազմին: Ծարունակելով զինվորական ծառայությունը՝ 1836 թ. արդեն փոխգնդապետ Ե. Արծրունին աշխատանքի է անցնում ֆինանսների նախարարությունում³⁹⁵: Լավատեղյակ Պարսկաստանի դիրքին ու տնտեսությանը՝ Ե. Արծրունին հանձն է առնում ուսումնասիրել Կովկասի և Պարսկաստանի առևտրական կապերի զարգացման հնարավորությունները, միաժամանակ Արծրունուն վստահվում է Անդրկովկասի բոլոր մաքսատների կառավարումը³⁹⁶:

1838 թ. Ե. Արծրունին իր մի քանի համախոհ գործընկերների հետ նախաձեռնում է հիմնել առևտրական մի խոշոր ընկերություն, որը պիտի իրականացներ ռուսական արտադրանքի առաքումը Պարսկաստան, Պարսկաստանի հյուսիսային շրջաններից մշակման նպատակով հում հումքի ներկրումը Անդրկովկաս, նաև պիտի զբաղվեր Բաքվի և Շիրվանի նավթահանքերն ու աղի լճերը արդյունահանելով: Ընկերության կանոնադրությունը հաստատվում է Նիկոլայ Կայսեր կողմից: Նույնիսկ նախնական ծախսեր էլ են կատարվում, բայց ի վերջո ընկերությունը չի կայանում³⁹⁷:

393. Նշվ. աշխ., էջ 59:

394. Նույն տեղում:

395. Նույն տեղում:

396. Նշվ. աշխ., էջ 60:

397. “Акты ...”, том IX, էջ 52: Նաև՝ **ԼԵՕ**, նշվ. աշխ., էջ 60-61:

1830-ական թթ. վերջին Ե. Արծրունուն շնորհվում է գնդապետի աստիճան, և նա նշանակվում է Կովկասյան բանակի գլխավոր ինտենդանտ. «Այդ կարևոր պաշտոնի մեջ ցույց տուեց հազուադիս ազնուփին և անշահասիրոփին: Պետական ահագին գումարներ ծախսող այս հիմնարկութեան մեջ նա խիստ կարգ ու կանոն մտցրեց, զսպեց ծառայողներին, հանդիսանալով զանձարանի շահերի անկաշառ պահապան, և այդպես նա կառավարեց մի քանի տարի, մինչև պաշտոնից հեռանալը»³⁹⁸: Ամուսնանում է իշխ. Գավիթ Նազարյանի դստեր՝ Ագրիպայինայի հետ. «Այդ ամուսնությունից Երեմիան ունեցաւ, որքան յայտնի է, չորս տղայ և չորս աղջիկ: Տղաներից անդրանիկն էր Գեորգը, որ մտաւ զինուորական ծառայութեան մեջ և մեռաւ երիտասարդ հասակում»³⁹⁹:

1831 թ. հունվարի 12-ին Ե. Արծրունին հաստատվում է Ներսիսյան դպրոցի «Կոմիտետ բարեկարգութեան ուսումնարանի Հայոց Տփլիսոց» անդամության կազմում⁴⁰⁰: Նույն թվականին «Ներսեսի համաձայնութեամբ, Երեմիայ Արծրունին փոխարինեց իր հորը, դառնալով մահտեսի Չարուխճեանի կտակատար: Նա ընտրուեց նմանապես Ռուսումնարանի Կոմիտէի պատուաւոր անդամ»⁴⁰¹: Մտահոգվելով դպրոցում անգործության մատնված տպարանի խնդրով և այն տեղում աշխատեցնել չկարողանալու պատճառով Ե. Արծրունին տպագրական սարքերը «...տարաւ իւր տուն բանացնելու համար, թէև ոչ իսկ գործ դրեց»⁴⁰²:

1840-ական թթ. առաջին կեսին Ե. Արծրունին հրաժարվում է զինվորական ծառայությունից և Մոսկվա փոխադրվելով՝ այնտեղ մնում մինչև 1850-ական թթ. վերջերը. «Հաստատվելով Ռուսաստանի մայրաքաղաքում, Արծրունին ստանում էր Թիֆլիսի իր կալուածների արդիւնքները և նրա ընտանիքը վարում էր արիստոկրատ դասակարգին յատուկ ճոխ կեանք, թէև ինքը, Արծրունին, սիրում էր առանձնակեցութիւնը և ապրում էր, ինչպես գրում էր իր նամակներից մեկում, ճգնավորի պես: Անշուշտ, Արծրունու տան արիստոկրատիական շուք տուողը տիկին Ագրիպայինան էր, ծնեալ իշխանուհի Նազարեան»⁴⁰³:

Մոսկվայում ապրած տարիներին ծնվում են Ե. Արծրունու մյուս որդիները՝ Գրիգորը (1845) և Անդրեասը (1847)⁴⁰⁴: Մոտ 1853 թ. վախճանվում է Արծրունու կինը՝ Ագրիպայինան. «Երեմիան նորից չա-

398. Նշվ. աշխ., էջ 61:

399. Նշվ. աշխ., էջ 62:

400. **Երիցեանց Աղ.**, Պատմություն 75-ամեայ ... , էջ 241:

401. Նշվ. աշխ., էջ 262:

402. Նշվ. աշխ., էջ 268:

403. Նշվ. աշխ., էջ 62-63:

404. Գրիգոր Արծրունին, որն հետագայում եղավ «Մշակ»-ի հիմնադիրն ու խմբագիրը, Ե. Արծրունու 3-րդ արու զավակն էր, նրանից առաջ Գևորգն ու Սարգիսը վախճանվել էին:

Կուր գետի աջ ափին՝ վրաց Աբ. Սիոն մայր եկեղեցու և Քեհրուդյանների իջևանատան միջև գտնվող Արծրունիների իջևանատունը (քարավանատունը)

մուսնացաւ, նա աշխատում էր փոխարինել երեխաների մօրը և այդ պատճառով միանգամայն նուիրվեց իր ընտանիքին: 1854 թին, երբ սկսվեց Ղրիմի պատերազմը, Արծրունին Մոսկվայում ստացաւ զինուորական մինիստրից հեռագիր թէ նա, Նիկոլայ կայսրի հաճութեամբ, նշանակվում է Ղրիմում գործող բանակի ընդհանուր ինտենդանտ: Որքան էլ պատուաբեր լինէր այդ բարձր ուշադրութիւնը, Երեմիան չը կարողցաւ ընդունել այդ կարևոր պաշտօնը: Նա շտապեց Պետերբուրգ և անձամբ աղաչեց զինուորական մինիստրին ազատել իրան այդ պաշտօնից: Գլխաւոր պատճառը, որ բերում էր նա, այն էր, որ նա ութ երեխայ ունի, որոնց չէ կարող թողնել առանց խնամատարի: Նրա խնդիրքը յարգվեց և նա նորից վերադարձաւ իր ընտանիքի ծոցը»⁴⁰⁵:

Ե. Արծրունուն բնորոշ էր խստաբարո մարդու կերպարը. «...Գէորգ Արծրունու որդուն չէին տուած մի գթառատ, քնքշամիտ մօր յատկութիւնները: Իբրև հայր էլ՝ նա աւելի նման էր իր պարտաւորութիւնները վերին աստիճանի բարեխղճութեամբ կատարող մի զինուորի: Նա պատրաստ էր իր ընտանիքի համար ամեն տեսակ զոհութիւններ անել. նա անապատականի կեանք էր վարում, չէր լինում հասարակութեան մէջ, նրա աշխարհը միայն իր տունն էր, ուր նա կարգադրում էր, ղեկավարում էր, հսկում էր»⁴⁰⁶:

Կուր գետի աջ ափին գտնվող Քաղաքագուլիս Երեմիա Արծրունու իջևանատունը (քարավանատունը), լուս. ժԹ դարի վերջ

405. Նշվ. աշխ., էջ 65:

406. Նշվ. աշխ., էջ 65-66:

Վ. Արծրունու որդին՝ «Մշակ»-ի հիմնադիր և առաջին խմբագիր Գրիգոր Արծրունին

1855 թ. ամռանը Թիֆլիսի վրաց մայր Սբ. Սիոն եկեղեցու մոտ գտնվող Գևորգ աղայի հիմնած իջևանատան շենքը (հայտնի էր «Արծրունու» անվամբ և միաժամանակ քաղաքի հայապատկան 14 մեծ իջևանատների շարքում 2-րդն էր)⁴⁰⁷ հորդեցվում է: Վաճառականների վնասը, որոնք այդ իջևանատանը բազմաթիվ խանութներ ունեին, միլիոնների էր հասնում⁴⁰⁸: Աղետի լուրն առնելով՝ Ե. Արծրունին նախ մեկնում է Պետերբուրգ և իշխանություններից խնդրում դեպքի ամենախիստ քննություն, ապա երկար տարիների ընդմիջումից հետո վերադառնում է Թիֆլիս: Վնասները, իրոք, մեծ էին, բայց վերականգնելի. «Գեորգ-աղայի հեռատեսութեան շնորհիւ, - գրում էր նա - կարաւանսարան քաջաբար դիմադրել է կրակին, որի մէջ հալվել էին նույն իսկ պղինձն ու արծաթը»⁴⁰⁹: Չեռնարկելով իջևանատան վերականգնման գործը և հակառակ չափազանց ծանր ծախսերին՝ Ե. Արծրունին աշխատանքները կարողանում է ամբողջացնել 4-5 ամսվա ընթացքում: Շուտով Արծրունին ձեռնարկում է նաև մի նոր առևտրական համալիրի կառուցման գործը: Դրա համար գնում է նաև հարևանների հողերից որոշ տարածություններ (օր. փոխարքայի այգուց 400 սաժեն, զինվորական շտաբից և այլն). «Մեծ գործի համար մեծ միջոցներ են հարկադր: Այստեղ էլ կանգ չէ առնում Երեմիան, գրաւ դնելով կարաւանսարան և գալէրեան Անդրկովկասեան Պրիկագում, 200 հազար թուրքաց աւել պարտք է վերցնում և տարիների ընթացքում գլուխ է բերում

շինութիւնը այնպէս, ինչպէս ինքն էր ցանկանում: Շինութիւնը, իսկ որ փառաւոր էր: Մի ահագին վաճառանոց էր դա, քաղաքի առաջնակարգ փողոցի վրա, բաղկացած էր բազմաթիւ խանութներից և սենեակներից: Նա այսօր էլ կայ և զարմացնում է տեսնողին: «Հայկական Աշխարհը» 1867 թին ելուցական շինութիւն, քաղաքիս զարդ է դառնում. Պետերբուրգի պասաժը գուցէ սորա անհաւասար հակառակորդ լինի: Ահա ինչ էր անում այդ զինուորականի կամքը, յամառ բնատրութիւնը»⁴¹⁰:

1860 թ. Ե. Արծրունու գործնական աջակցությամբ ի նպաստ Վարագ վանքում բացված ուսումնարանի և տպարանի՝ Խրիմյան Հայրիկին է փոխանցվում ժողովարարությամբ կուտակված դրամը, որին ինքն անձնապես. «...ստորագրեց մի խոշոր գումար և աջակցեց նուիրատութեան»⁴¹¹:

Նույն 1860 թ. Ե. Արծրունին աջակից է լինում Թիֆլիսում հայկական գրադարանի ստեղծման գործին և ընդգրկվում հիմնադիր անդամների ցուցակում (ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով գրադարանը չի բացվում):

Առանձնապես խոշոր է Ե. Արծրունու ծառայությունը Ներսիսյան դպրոցի համար նոր կանոնադրություն մշակելու (իր խմբագրությամբ հաստատվում է 1861 թ. Մատթեոս կաթողիկոսի կողմից) ուղղությամբ⁴¹²: Դպրոցի ղեկավարությունը փափագում էր Ե. Արծրունուն տեսնել հոգաբարձության կազմում, որից ինքը, սակայն, հրաժարվում է: 1861 թ. Ե. Արծրունուն շնորհվում է գեներալ-մայորի աստիճան: 1864 թ. Արծրունին վերջնականապես թողնում է զինվորական ծառայությունը⁴¹³:

1867 թ. Թիֆլիսում գործադրության մեջ է մտնում դեռևս 1866 թ. օգոստոսի 14-ին հաստատված քաղաքային կառավարման նոր կանոնադրությունը: Դա համընկնում է Ե. Արծրունու՝ քաղաքագլուխ ընտրվելու հետ. «...այդ ընտրությունը գոհութիւն պատճառեց քաղաքացիներին, որոնք նախընթաց տարիներից արդէն լաւ ճանաչել էին նրան իբրև շիտակ, կամքի տէր մարդը»⁴¹⁴: Քաղաքագլուխ է ընտրվում 1866 թ. ղեկտնմբերին քաղաքային իրավասուների ընտրությունների ժամանակ⁴¹⁵: Ընտրության կապակցությամբ ժամանակի մամուլը նշել է, որ. «Թիֆլիսի ժողովուրդը գիտէ, որ պ. Արծրունին է մի գործունեայ և ազնիւ մարդ, և այս արդէն բաւական է պ. Արծրունու ընտրութեան օրից ազնիւ ծանօթները միմեանց պատահելով շնորհատրում էին, որ պ. Արծրունին ընտրվել է քաղաքագլուխ»⁴¹⁶:

410. Նշվ. աշխ., էջ 73-74:

411. Նշվ. աշխ., էջ 76: Ի դեպ, Արծրունու նվիրաբերած գումարն էր՝ 500 ռուբ. (տես՝ **Լեօ**, Գրիգոր Արծրունի, հատոր 3, Թիֆլիս, 1905, էջ 11):

412. Նշվ. աշխ., էջ 81:

413. Նշվ. աշխ., էջ 84:

414. Նույն տեղում:

415. «Тифлисский листок», Тифлис, 1909, N 298, էջ 3:

416. «Հայկական Աշխարհ», 1866, N 8-9:

407. «Գարուն», 1866, N4, էջ 249:

408. Ըստ Աղ. Երիցյանի՝ 3, իսկ ըստ Լեոնի՝ 5 միլիոն ռուբլի (տես **Երիցյանց Աղ.**, Գրիգոր Արծրունու և նրա քսանը հինգ տարայ գրական գործունեութեան առիթով (1865-1890), Թիֆլիս, 1890, էջ 41: **Լեօ**, նշվ. աշխ., էջ 69):

409. Նշվ. աշխ., էջ 70:

Ե. Արծրունու պաշտոնավարության ընթացքում՝ 1866 թ. հունվարի 16-ին, բացվում է յունկերական դպրոց⁴¹⁷, իսկ 1867 թ. հունվարի 2-ին՝ Կովկասյան թանգարանը⁴¹⁸:

Շուրջ երկու տարվա պաշտոնավարությունից հետո՝ 1868 թ., առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով Ե. Արծրունին թողնում է նաև քաղաքագլխի պարտականություններն ու հետագայում բավարարվում միայն իրավասուի (քաղխորհրդի անդամ) պաշտոնով:

1872 թ. Ե. Արծրունին առանձին գրքույկով հրատարակում է իր մի գեկուցումը՝ «Խնդիր երկաթե ճանապարհի վերայ դեպի Հնդկաստան» վերնագրով, որը կարդացել էր նույն թվականի ապրիլին «Տեխնիկական Ընկերության» նիստերից մեկում⁴¹⁹:

Ե. Արծրունու մահից հետո Արծրունիների իջևանատունն անցնում է պետական բանկերից մեկին. «...նրան էր պատկանում Թիֆլիսի հսկայական իջևանատունը, որը ներկայումս անցել է քիֆլիսյան ազնվականական հողային բանկին...»⁴²⁰:

Վախճանվել է 1877 թ. նոյեմբերի 15-ին և թաղվել Վերայի հայոց գերեզմանատանը⁴²¹:

Տապանաքարը ոչնչացված է:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱԼԱԴԱԹՅԱՆՑ

Ն. Ալադաթյանցի ծննդյան թվականն անհայտ է: 1856 թ. Թիֆլիսի գիմնազիան ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում է Մոսկվայի կայսերական համալսարանում⁴²²: Արդեն այդ տարիներին Ալադաթյանցը հանդես է գալիս թատրոնի ասպարեզում: 1858 թ. Մոսկվայում հիմնված թատերասիրաց խմբակի համար, որոնք բեմադրում էին հայերեն ներկայացումներ, Ն. Ալադաթյանցը 1859 թ. գրում է «Վա՛յ իմ կորած 50 ոսկի»⁴²³ կենցաղագրական ա-

417. «Кавказский календарь на 1867 г.», Тифлис, 1866, էջ 282: Տե՛ս նաև «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 32: Տե՛ս նաև **Джабарь М.**, նշվ. հոդվածը, նույն տեղում:

418. «Кавказский календарь на 1868 г.», Тифлис, 1867, էջ 140: Տե՛ս նաև «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, նույն տեղում:

419. **Ариуни И.**, Вопрос о железной дороге в Индию, «Сборник сведений о Кавказе», том II, 1872: Նաև՝ առանձին գրքույկով:

420. «Словарь Кавказских деятелей», 1890, էջ 14 (բնագրում՝ «...ему принадлежал в Тифл. громадн. караван-сарай, ныне перешедший к тифл. дворянск. земельн. банку...»):

421. **Տեր-Առավաճատրեանց Հ.**, Բառարան հայ կենսագրութեանց 1441-1904, Ա, Թիֆլիս, 1904, էջ 155-156: Տե՛ս նաև **Տրեմնեան Ա.**, Թիֆլիսի Հայկական Պանթեոններում, «ՀԱ», 1938, էջ 407:

422. **Տրեմնեան Ա.**, Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը, «Բազմավեպ», 1935, էջ 150:

423. Կատակերգության նյութը վերցված էր Թիֆլիսի կյանքից: Ինչպես նշել է Ա. Տրեմնեանը, պիեսն իր կառուցվածքով թույլ է և

ռաջին պիեսը: Վերջինս երկար ժամանակ բեմադրվում է հայկական թատերական խմբերի կողմից, բայց առաջին անգամ ներկայացվում է 1859 թ. հունվարի 27-ին Մոսկվայում՝ Նովայա Բասմանայա փողոցում գտնվող վաճառական Միքայել Ստեփանյանցի տանը⁴²⁴:

1860 թ. Ն. Ալադաթյանցը օժանդակում է «Հյուսիսափայլի» հրատարակման գործին⁴²⁵: Մոսկվայում ներկայացված հայերեն մի բեմադրության մեջ 1865 թ., Ն. Ալադաթյանցը ստանձնում է «Խարուստ վաճառականի» դերակատարությունը⁴²⁶: Համալսարանն ավարտելուց հետո Ալադաթյանցը վերադառնում է Թիֆլիս: 1866 թ. նա ուսուցիչ էր Թիֆլիսի Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանում, միաժամանակ նաև հոգաբարձու Ներսիսյան դպրոցում⁴²⁷:

1868 թ. քաղաքային ընտրությունների ժամանակ ընտրվում է ավագ ներկայացուցիչ, իսկ Երեմիա Արծրունու հրաժարականից հետո 1,5 տարի վարում է քաղաքագլխի պաշտոնը⁴²⁸:

Ն. Ալադաթյանցի պաշտոնավարության շրջանում՝ 1868 թ. նոյեմբերի 8-ին, բացվում է Քաղաքային նոր հիվանդանոցը⁴²⁹:

1869 թ. մասնակցում է Գայանյան օրիորդաց ուսումնարանի հիմնադրմանը⁴³⁰:

Վախճանվել է Թիֆլիսում 1875 թ. հուլիսի 25-ին թոքախտից⁴³¹:

ԴՄԻՏՐԻ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՑ

Քաղաքագլուխ է ընտրվել 1869 թ. և պաշտոնավարել մինչև 1870 թ.: Դ. Թումանյանցի կյանքի և քաղաքագլուխ եղած ժամանակաշրջանում նրա գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ չունենք:

մինչև իսկ անարվեստ. «բայց ուշագրաւ է նրանով, որ այնտեղ շոշափում են ժամանակակից հարցեր, հանդես են գալիս իրական տիպեր իրենց կենցաղով, բարքերով, աշխարհայացքով և իրենց ուրոյն բարբառով: Այդ բոլորը նշանակալից երևոյթներ են ժամանակակից ռեպրտուարի համար...» (**Տրեմնեան Ա.**, նշվ. հոդվածը, էջ 150-151): Պիեսի և խաղի մասին տե՛ս նաև «Հայկական Աշխարհ», 1867, N 1, էջ 72:

424. Նշվ. հոդվածը, «Բազմավեպ», 1934, N 4, էջ 164:

425. «Մեղու Հայաստանի», 1860, N12, էջ 930: Նաև՝ N 14, էջ 106:

426. **Քիչմիչեան Ալ.**, Հայոց թատրոնը Մոսկվայում 1858-68 թթ., «Տարազ», 1908, N 2: Տե՛ս նաև «Փորձ», 1879, N 10, «Հիսիսափայլ», 1859, N 1, էջ 76: **Արշարունի Ա.**, Մոսկվայի համալսարանը ու հայ առաջավոր ինտելիգենցիան, Երևան, 1955, էջ 232: «Մովետական Գրականություն», 1956, N6 (164): **Հարությունյան Ա.**, Միիրիդատ Ամերիկյան, Երևան, 1959, էջ 36: **Բզումբի Դ.**, Գրիգոր Ավետյան, Երևան, 1963, էջ 147: **Ավյան Ա.**, Գրական ակնարկներ, Թբիլիսի, 1978, էջ 225-228:

427. «Բազմավեպ», 1935, էջ 150:

428. Նույն տեղում:

429. «Кавказский календарь на 1869 г.», Тифлис, 1868, էջ 116: Տե՛ս նաև «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 33:

430. «Բազմավեպ», 1935, նույն տեղում:

431. Նույն տեղում:

Գիմնագիան ավարտելուց հետո 1844 թ-ից անցնում է պետական ծառայության: 1868 թ. ստանում է Թագավոր-Կայսեր պալատի սենեկապետության պաշտոնը, ապա նշանակվում հատուկ հանձնարարությունների գծով փոխարքայի պաշտոնակատար: Ունեցել է կարգային գեներալի աստիճան⁴³²: Բացի արքունիքում ծառայելուց՝ 1860-ական թթ. սկզբին Յ. Թումանյանցն ակտիվորեն մասնակցել է հայ թատրոնի կայացման գործին: Իշխանը հայոց թատրոնի հովանավորությունը ստանձնել է այն ժամանակ, երբ ինքը բոլորովին զուրկ էր մայրենի իմացությունից. «Իշխանը ցուած սրտով ափսոսում է իր հայախօսությունից զուրկ լինելու մասին, խնդրում է կոմիտեին՝ թոյլ տալ իրան շփուել թատրոնականների հետ, ուր ինքը յոյս ունի ծանօթանալ մայրենի բարբառին... Արիստոկրատ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ՝ իշխան Թումանյանցը չը գիտելով բնա հայերեն խօսք, հեռու կացած ցայժմ հայութեան շրջանից, այսօր կամենում է մեզ նման անյայտ մանուկների հետ գործել» գրել է Պերճ Պռոշյանը⁴³³:

Հայ թատրոնի նվիրյալ Գրիգոր Իզմիրյանի առաջարկով Յ. Թումանյանցը ստանձնում է թատրոնի գլխավոր կառավարչի կամ տնօրենի պաշտոնը. «Իշխան Թումանյանցի մասնակցությունը բարձրացրեց հայ բեմի նշանակությունը վարչական անձանց շրջաններում և օտարների աչքում...»⁴³⁴: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, Յ. Թումանյանցը ստանձնում է քաղաքային թատրոնի տնօրինությունը և հեռանում հայ թատրոնից. «Մի քանի ժողովների բացակայությունից յետոյ՝ մի երեկոյ իշխանը գալիս է ժողով և յայտնում, որ ինքը ստիպուած է ականայից հրաժարական տալ իր համար պատուաբեր հայ թատրոնական դիրեկտորութեան պաշտոնից, որովհետև մի և նոյն պաշտօնին է կոչուել ինքը քաղաքային թատրոնը կառավարելու...»⁴³⁵: Յ. Թումանյանցի հեղինակության և գործունեության շնորհիվ կարճ ժամանակում Թիֆլիսի պետական թատրոնը սկսում է փայլել այնպես, ինչպես հայոց թատրոնը իշխանի տնօրինության շրջանում. «1868-1871 նա կառավարիչ էր Թիֆլիսի թատրոնին, որոյ պատմութեան մէջ այդ շրջանը ամենապայծառն է, մինչև ցայժմ»⁴³⁶:

1870 թ. Յ. Թումանյանցն ընտրվում է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ. «...վարեց և 1870-1874 թուականի

վերջը Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտօնն և այնպիսի ժողովրդականություն ստացաւ այս պաշտօնի մէջ, որ 1874-ին կրկին ընտրվեցաւ 5 տարի ժամանակով, միայն անձնական տկարությունը ստիպեց նրան հրաժարուելու»⁴³⁷: Նրա օրոք քաղաքային վարչությունը դառնում է ինքնակառավարվող մարմին: Նաև դրվում է «Միքայելյան» արհեստավորաց դպրոցի հիմքը. «...նրա օրոք Թիֆլիսում մտցվեց քաղաքային ինքնակառավարություն և դրվեց Միքայելյան արհեստագործական ուսումնարանի հիմքը...»⁴³⁸:

1871 թ. հոկտեմբերի 31-ին բացվում է երաժշտական դպրոց⁴³⁹:

1872 թ. Յ. Թումանյանցը աջակից է լինում Շամախու աղետյալներին, որոնք տուժել էին հունվարի 16-ի երկրաշարժից⁴⁴⁰:

1874 թ. հոկտեմբերի 11-ին հրո ճարակ է դառնում թատրոնի շենքը⁴⁴¹:

Քաղաքագլխի պաշտոնում Յ. Թումանյանցը 2-րդ անգամ վերընտրվում է 1874 թ. դեկտեմբերի 8-ին՝ դարձյալ մեկ քառամյակի համար, բայց 1875 թ. դեկտեմբերի 1-ին հրաժարական է տալիս⁴⁴². «... իշխան Ե. Դ. Թումանյանցը հրաժարական է տուել իր պաշտօնից և Թիֆլիսի Դումայի ձայնավորները պետք է դեկտեմբերի 14-ին, կիրակի օրը, ձեռք տան նոր քաղաքագլխի ընտրութեան...»⁴⁴³:

Տակավին քաղաքագլուխ եղած ժամանակ՝ 1873 թ., Յ. Թումանյանցն ընդգրկվում է կառուցվելիք «Հովնանյան» դպրոցի՝ 7 հոգուց բաղկացած նախագահության կազմում. «...ուսումնարանի շենքի կառուցման և նորա ապագայ գործունեութեան համար մի ծրագիր մշակելու մտքով կազմում է մի յատուկ յանձնաժողով...»⁴⁴⁴: Յ. Թումանյանցը ընդգրկված էր նաև նույն դպրոցի առաջին հոգաբարձուների կազմում. «Ուսումնարանի հանդիսատր բացումը տեղի ունեցաւ 1877 թ. սեպտեմբերի 22-ին և գրաւեց աշակերտուիների մեծ բազմություն: Հոգաբարձական կազմի մէջ, փոքր ժամանակ անցնելուց յետոյ, մի փոփոխություն կատարուեցաւ, այն է՝ իշխ. Եսազն Թումանյանցը վախճանուեց և նրան

432. Туманов Г. М., Характеристика и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 48:

433. Պռոշյանց Պ., Հայոց թատրոնի սկզբնավորությունը Թիֆլիսում, «Թատրոն», N 1, Թիֆլիս, 1893, էջ 49:

434. Նույն տեղում:

435. Նշվ. հոդվածը, էջ 62:

436. «Մեղու Հայաստանի», 1883, N 97: Նաև՝ «Словарь Кавказских деятелей», Тифлис, 1890, էջ 71:

437. «Մեղու Հայաստանի», նույն տեղում: 1874 թ. Յազն Թումանյանցի վերստին քաղաքագլուխ ընտրվելու մասին տե՛ս նաև «Тифлисский листок», Тифлис, 1909, N 298, էջ 3:

438. «Словарь ...», նույն տեղում:

439. «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 33 (բնագրում՝ «...при нем введено в Тифл. гор. самоуп-равл. и положено основанье михайл. ремесл. училищу...»):

440. «Մշակ», 1872, N 10, էջ 3:

441. «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 34:

442. «Известия Тифлисской Городской Думы», N 4, Тифлис, 1911, էջ 18: Մի հարորդան համաձայն հրաժարականի պատճառը առողջական վիճակն էր. «... միայն անձնական տկարությունը ստիպեց նրան հրաժարուելու» («Մեղու Հայաստանի», 1883, N 97):

443. «Մշակ», 1875, N 49, էջ 1:

444. «Հովիտ», 1906, N 31, էջ 491:

Քաղաքագլուխ Յազոն Թումանյանցի տունը Սուլուակում, Նագորնայա (Լերմոնտովի) և Սերգեևսկայա (այժմ՝ Սաչաբելի) փողոցների անկյունում, N 10: Յ. Թումանյանցի մահից հետո տունն անցել է Ճովյանների, իսկ 1910-ական թթ. պատկանել է Ազարյաններին (լուս. Ս. Դարչինյանի)

Վախճանվել է 56 տարեկան հասակում և թաղվել Սբ. Կարապետ եկեղեցու բակում գտնվող Թումանյանցների տոհմական գերեզմանատանը: Սպիտակ մարմարից կերտված գերեզմանաքարը ոչնչացվել է 1981 թ. Սբ. Կարապետ եկեղեցու «վերանորոգման» ժամանակ⁴⁴⁷:

1883 թ. Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհրդի հանձնաժողովի որոշմամբ վճռվել էր «Միքայելյան» արհեստավորաց ուսումնարանի դահլիճում դնել Յ. Թումանյանի դիմանկարը, իսկ պատին կախել մարմարե հուշատախտակ՝ հետևյալ գրությամբ. «Իշխանին՝ Յ. Դ. Թումանովին՝ նախկին քաղաքագլխին (1870-1874 թթ.) արհեստավորական ուսում-

Սբ. Կարապետ եկեղեցին, որի բակում մինչև 1981 թ պահպանվում էր Թումանյանցների տոհմական գերեզմանոցը

փոխարինեց Աղեքսանդր Ստեփանեան Խատիսեանը...»⁴⁴⁵:

Հայտնի է, որ 1880 թ. հունիսի 16-ին կայացած արհեստավորաց ակումբի անդամների ընդհանուր ժողովը Յ. Թումանյանին ընտրել էր այդ ակումբի ավագ⁴⁴⁶:

Կյանքի վերջին տարիներին Յ. Թումանյանը զբաղեցրել է արքունի դռան «камергер» պաշտոնը:

մարանի հիմնադրին. Թիֆլիսի քաղաքային դումա, 1883 թ.»⁴⁴⁸:

Հայտնի է, որ 1884 թ. Յ. Թումանյանցի այրին ամուսնու հիշատակին քաղաքի կրթական ծախսերը հոգալու նպատակով նվիրել է 1000 ռուբլի⁴⁴⁹:

1870-1880-ական թթ. Յազոն Թումանյանցի թիֆլիսյան բնակարանի հասցեն էր՝ Նագորնայա փողոց, Էրիվանցովի N 8 տուն (Շահպարտյանցի դեղատան հարևանությամբ)⁴⁵⁰:

445. «Հովի», 1906, N 33, էջ 523:

446. “Тифлисские Объявления”, 1880, N 124, էջ 1:

447. «Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները», Երևան, 1998, էջ 29:

448. “Новое Обозрение”, 1884, 14.03:

449. Նույն տեղում:

450. “Кавказский Календарь на 1874 г.”, Тифлис, 1873, էջ 190: Տե՛ս նաև նշվ. աշխ., 1879 թ. հրատարակությունը, էջ 157, նաև նշվ. աշխ., 1881 թ. հրատարակությունը, էջ 215:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1875-1917 թթ.)

ԳՄԻՏՐԻ ԻՎԱՆԻ ՂԻՓԻԱՆԻ

Գ. Ղիփիանին ծնվել է 1814 թ. Գորու գավառի Մերեթի գյուղում: Հայրը, որին Գմիտրին կորցնում է 3 տարեկան հասակում, ազնվական էր և Մերեթ էր փոխադրվել Աբաշից (Արևմտյան Վրաստան)⁴⁵¹: Ղիփիանիների տոհմական կալվածքը գտնվում էր Բորժոմի կիրճում (Քվիշխեթի գյուղը):

1830-1859 թթ. զբաղեցրել է տարբեր քաղաքացիական պաշտոններ: Ավագ եղբոր՝ Քայխուրոյի հոգածությամբ փոխադրվում է Թիֆլիս և ընդունվում 8-ամյա հոգևոր ուսումնարան, սակայն ընդամենը 2 տարի անց ուսումնառությունը շարունակում է Ազնվականական ուսումնարանում կամ դասական առաջին գիմնազիայում. «...Թիֆլիսի Ազնվականական ուսումնարանում գիտական դասընթացի ավարտից հետո, 1830 թ-ից դասավանդել է Թիֆլիսի գիմնազիայում, 1834 թ. ծառայության է անցել Վոլոգդայի նահանգային կառավարման գրասենյակային աստիճանավորների կազմում, որտեղ էլ 1835 թ. ընտրվել է քարտուղար: Նույն թվականին նշանակվել է նահանգապետի քաղաքացիական գրասենյակի կառավարչի պաշտոնակատար, 1837 թ. գրանցվել է Վրաստանի Գերագույն կառավարման գործադիր շահագործման հաստիքացուցակում և գործուղվել Վրաստանի նահանգապետի քաղաքացիական գրասենյակի տրամադրության տակ: Նույն թվականին նշանակվել է Վրաստանի նահանգապետի քաղաքացիական գրասենյակին կից հատուկ հանձնարարությունների բաժնի աստիճանավոր, 1838-ին՝ Վրաստանի նահանգապետի քաղաքացիական գրասենյակի քարտուղար և “Закавказский Вестник”-ի խմբագիր, սակայն կայսերական կառավարչի խնդրագրով մնացել է նույն պաշտոնում որպես քարտուղար: 1839 թ. փոխադրվել է Վրաստանի գլխավոր հրամանատարի գրասենյակ, 1841 թ-ին նրան շնորհվել է տիտղոսային խորհրդականի, 1843 թ-ին՝ արտգործերի խորհրդականի թեկնածուի կոչում, իսկ 1845 թ-ին նշանակվել է Գլխավոր վարչության գրասենյակի տնօրենի պաշտոնակատար: Այս վարչության լուծար-

վելուց հետո՝ 1846 թ-ին, դարձել է Գլխավոր վարչության խորհրդի գործերի կառավարիչ: Նույն թվականին նրան տրվել է առևտրական խորհրդականի, 1854 թ-ին՝ ավագ խորհրդականի կոչում, (1848-ից աշխատում էր ավագության պաշտոնով): Նույն՝ 1854 թ-ին հաստատվել է ավագ խորհրդականի պաշտոնում, 1856 թ-ին՝ Կովկասյան փոխարքայի գրասենյակում՝ տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար (փետրվարի 20-ից մայիսի 22): 1857 թ. նրան շնորհվել է Սբ. Ստանիսլավի առաջին աստիճանի շքանշան, նշանակվել է Անդրկովկասյան երկրամասի Գլխավոր Վարչության խորհրդի անդամ, 1859 թ-ին՝ Կովկասյան փոխարքայի խորհրդի անդամ: 1860 թ-ին շնորհվել է Սբ. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշան, իսկ 1862 թ-ից անցել է թոշակի: Ավելի քան 10 տարի եղել է Թիֆլիսի նահանգային գիմնազիայի պատվավոր հոգաբարձու: 1864 թ-ին շնորհվել է Սբ. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշան՝ թագով, 1866 թ-ին Սբ. Վլադիմիրի 2-րդ աստիճանի շքանշան: Եղել է Թիֆլիսի նահանգի ազնվականության առաջնորդը»⁴⁵²: Վերոհիշյալին

452. Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею, том X, Тифлис 1885, т. XXII (рукопись՝ “по окончании курса наук в Тифлисском благородном училище, поступил к 1830 г. учителем в Тифлисскую гимназию; в 1834 - определен в число канцелярских чиновников губернского правления в Вологде, где в 1835 г. определен секретарем; в том же году назначен и. д. правителя канцелярии гражданского губернатора; в 1837 году зачислен в штат Исполнительной Эксплуатации Верховного Грузинского Правления и прикомандирован к канцелярии Грузинского гражданского губернатора; в том же году назначен чиновником особых поручений при Грузинском гражданском губернаторе; в 1838 г. - секретарем к Грузинскому гражданскому губернатору и редактором “Закавказского Вестника”, но, по ходатайству управлявшего Империей, оставлен по прежнему при нем секретарем; в 1839 г. переведен в Канцелярию главноуправляющего в Грузии; в 1841 г. произведен в тит. с., в 1843 - в к. а. и н. с.; в 1845 - назначен и. д. директора Канцелярии Главного Управления; по упразднении сей Канцелярии переименован в правители дел Совета Главного управления (в 1846 г.); в том же году произведен в к.с.; в 1854 г, в с. с., со старшинством с 1848 г.; в том же 1854 - в д. с. с.; в 1856 - назначен временно и. д. директора Канцелярии заместника Кавказского (с 20-го февраля по 22-е мая); в 1857

451. «Ձեռք Երևան», 1999, N 2, էջ 8:

պետք է միայն ավելացնել, որ Գ. Ղիփիանին 1845 թ. ամուսնացել է գեմ. Գիորգի Ճիլաշվիլու դստեր՝ Նինոյի հետ: Ղիփի սատերազմի ժամանակ գեմ. Բեհրուդովի կողմից նշանակվել է ռազմական գրասենյակի պետ: 1864 թ. ընտրվել է «Ազնվականական միության» նախագահ և հիմնել գրագիտության տարածող դպրոց⁴⁵³:

Գ. Ղիփիանին հասարակական ակտիվ գործիչ էր: 1860-ական թթ. նա զգալի դեր է խաղացել ճորտերի ազատության գաղափարի հաղթանակի գործում⁴⁵⁴: Նրա մտահղացմամբ և ջանքերով հիմնադրվել է «Թիֆլիսի ազնվականական բանկ»-ը⁴⁵⁵: Հասել է կարգային զենեարայի աստիճանի⁴⁵⁶: Թղթակցել է Ն. Ավալիշվիլու խմբագրությամբ լույս տեսնող (1869-1879) «Մնաթրի» ամսագրին (հատկապես հանդեսի պատմական և գրական բաժնում)⁴⁵⁷: Քաղաքագլուխ է ընտրվել 1875 թ. դեկտեմբերի 14-ին և պաշտոնավարել մինչև 1879 թ. ապրիլի 9-ը⁴⁵⁸: Գ. Ղիփիանու պաշտոնավարության տարիներին ավարտվում է քաղաքային ինքնավարության համակարգի վերահաստիքավորման գործընթացը⁴⁵⁹:

1876 թ. մարտին անցկացվում է միօրյա մարդահամար⁴⁶⁰:

Համաձայն իր հրաժարականի՝ բողոքում է պաշտոնը⁴⁶¹ և հաստատվելով Զվիշխեթի գյուղում՝

г. пожалован орден св. Станислава 1-й ст.; назначен членом Совета Главного Управления Закавказского края; в 1859 г. - членом Совета наместника Кавказского; в 1860 - пожалован орден св. Анны 1-й ст.; в 1862 г. уволен в отставку. Был почетным попечителем Тифлисской губернской гимназии (более 10-ти лет); в 1864 г. пожалован опред св. Анны 1-й ст. с короною; в 1866 - св. Владимира 2-й ст.; был предводителем дворянства Тифлисской губернии...»).

453. «Ձեռք Կոլո», 1999, N 2, էջ 8-9:

454. «Մշակ», 1899, N 198, էջ 2:

455. «Словарь Кавказских деятелей», Тифлис, 1890, էջ 42-43:

456. **Туманов Г. М.**, Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 48:

457. **Хаханов А. С.**, Два эскиза из культурной жизни грузин, СПб, 1905, էջ 14:

458. «Известия Тифлисской Городской Думы», N 4, Тифлис, 1911, էջ 18:

459. «Кавказское Слово», 1914, N 71, էջ 2:

460. «Кавказский календарь на 1892 г.», Тифлис, 1891, էջ 34:

461. «Մուրճ», 1891, էջ 528: Ի դեպ Գ. Ղիփիանու կենսագիրները, ժամանակին անդրադառնալով հրաժարականի փաստին, նշել են. «...1875-79 թթ. Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էր, որի պաշտոնը նա բողոքել էր մի միջադեպի պատճառով, որի էությունը կայանում էր նրանում, թե հայերը ո՞ր լեզվով պետք է հավատարմության երդում տան: Նա պնդում էր ոռուսերեն կամ վրացերեն լեզուների վրա, ինչպես իրեն հասկանալի բարբառի: Այդ միջադեպի մասին չի հիշվում Գ. Բ. Ղիփիանու մահվանից հետո ամսագրերում, թերթերում, առանձին հրատարակություններում լույս տեսած կենսագրական բազմաթիվ հոդվածներում, բացառությամբ «Մոսմբե» ամսագրի, որտեղ իրոք խոսվում է այդ մասին և որտեղից էլ Խախանովը փոխառել է Ղիփիանու մասին իր տեղեկությունները: Գ. Բ. Ղիփիանու պաշտոնակից անձինք չեն հիշում նման միջադեպ: Դա ընդհանրապես անհավանական է, եթե հաշվի առնենք Գ. Բ.-ի կրոնական ու ազգային համբերատարությունը:

զբաղվում է քերականության հարցերով և թարգմանչությանը (Շեքսպիր, Շեյկոյ):

1885-1886 թթ. Քուրայիսի նահանգի ազնվականության ներկայացուցիչն էր: Սպանվել է 1887 թ. Ստավրոպոլում կողոպուտի պատճառով⁴⁶²:

Հանգուցյալի դին փոխադրվել է Թիֆլիս և ամփոփվել վրաց Սբ. Դավիթ եկեղեցու բակում: Տարիներ անց՝ 1899 թ., նրա զերեզմանի վրա հուշակոթող է կանգնեցվել. «Կիրակի, հոկտեմբերի 24-ին, Թիֆլիսի ս. Դավիթ եկեղեցու գալթում օրհնվեց Դմիտրի Կիպիանու գերեզմանի վրա դրած կիսարձանը: Հանդեսին ներկայ էին Թիֆլիս քաղաքի ներկայացուցիչները, մամուլի ներկայացուցիչները, հանգուցեալի ընտանիքի անդամները և զանազան տեղերից եկած՝ յարգողներ: Պատարագ և հոգեհանգիստ կատարեցին Գօրու եպիսկոպոս Լեօնիդ և Ալավերդի եպիսկոպոս Կերիօն: Գերեզմանի վրա ճառ խօսեց Բատիեյ: Պսակներ դրվեցին Թիֆլիս քաղաքի, վրաց գրագիտական ընկերութեան, վրաց դրամատիկական ընկերութեան, վրաց ազնուականութեան բանկի, «Իվերիա» լրագրի, հանգուցեալի ընտանիքի կողմից...»⁴⁶³:

Գ. Ղիփիանին հեղինակ է գրական մի շարք գործերի: Նրա գրչին են պատկանում Շեքսպիրի և Մոլիերի պիեսների թարգմանությունները (բնագրից)⁴⁶⁴:

Գ. Ղիփիանին Թիֆլիսում բնակվել է մի քանի հասցեներով, նախ՝ Գրաֆսկու փողոցի վրա գտնու-

Սակայն, եթե անգամ ենթադրենք, որ այդ միջադեպը իրականում եղել է, ապա ամեն դեպքում այն չէր կարող պատճառ հանդիսանալ Գ. Բ. Ղիփիանու՝ նոր ժամկետով չընտրվելու համար: Բանն այն է, որ 1878 թ. վերջերին Թիֆլիսի Գումայի կազմը զգալիորեն նորացել էր: Եթե նախկինում մեծ դեր էին խաղում աստիճանավորները, ապա նոր կազմում գերակշռում էին երիտասարդ առևտրականները և ազատ մասնագիտությունների տեր անձինք...» (բնագրում՝ «...в 1875-79 гг. был тифлисским городским головой, должность которого он покинул из-за инцидента, на каком языке должен присягать армянин: он настаивал на русском или грузинском языке, как ему понятном диалекте. О том инциденте не упоминается в многочисленных биографических очерках, появившихся после смерти Д. И. Кипиани, в журналах, газетах и отдельных изданиях, за исключением журнала «Моамбе», где действительно говорилось об этом и откуда заимствован Хаханов свой сведения о Кипиани. Сослуживцы Д. И. Кипиани не помнят указанного инцидента. Он вообще маловероятен, если принять во внимание религиозную и национальную терпимость Д.И. Но если даже предположить, что инцидент этот в действительности имел место, то во всяком случае он не был причиной неизбрания Д. И. Кипиани на новый срок. Дело в том, что в конце 1878 г. состав тифлисской думы значительно обновился. Если прежде в ней играли большую роль чиновники, то в новом составе преобладали молодые коммерсанты и представители свободных профессий...») (**Туманов Г. М.**, նշվ. աշխ., էջ 98-99):

462. «Тифлисский листок», 1887, N 238:

463. «Մշակ», 1899, N 198, էջ 2:

464. «Словарь...», նույն տեղում: Տե՛ս նաև «Тифлисский листок», 1887, N 238:

Մամա Դավիթ եկեղեցին, որտեղ հանգչում է քաղաքագլուխ Դ. Ղիփիանին (լուս. Կ. Ասատրյանի)

Ղարաչինար գյուղի Սբ. Նշան եկեղեցին, որտեղ 1838 թ. մայիսի 18-ին կատարվել էր 8 օրական Ա. Ղորղանյանի ձկնորսությունը

Քաղաքագլուխ Դ. Ղիփիանին և Մամա Դավիթ եկեղեցու քակում հանգուցյալի գերեզմանի վրա կանգնեցված հուշակոթողը

վող սեփական տանը (1845)⁴⁶⁵, ապա՝ Կոմենդանտ-սկու փողոցում գտնվող Շիռևի տանը (1854)⁴⁶⁶, հետո՝ Կուկի թաղամասում՝ Ելիզավետինսկայա փողոցում գտնվող Մարկոսովի տանը (1859)⁴⁶⁷ և վերջապես Արսենալի փողոցում գտնվող Փուլիմովի տանը⁴⁶⁸:

ԱՆՏՈՆ ՍՈՂՈՍՏՈՆՅԱՆ ԳՈՐԳԱՆՅԱՆՅ (ԿՈՐԳԱՆՈՎ)

Ա. Ղորղանյանը ծնվել է 1838 թ. մայիսի 10-ին, Արցախի Գյուլիստան գավառի Ղարաչինար գյուղում: Ծնողներն էին «օտսավնոյ պոսպորուչիկ» Սողոմոն Փրիդոնյան Ղորղանյանցն ու տփղիսեցի Մարիամ Նիկողոսյան Քելիտոյանցը: Մկրտությունը կատարվել է նույն գյուղի Սբ. Նշան եկեղեցում, Հարություն քահանա Աստվածատրյանի ձեռքով մայիսի 18-ին⁴⁶⁹:

465. “Кавказский Календарь на 1846 г.”, Тифлис, 1845, էջ 237:
466. “Кавказский Календарь на 1855 г.”, Тифлис, 1854, էջ 746:
467. “Кавказский Календарь на 1860 г.”, Тифлис, 1859, էջ 80:
468. “Кавказский Календарь на 1874 г.”, Тифлис, 1873, էջ 190: Տե՛ս նաև նշված աշխ., 1879 թ. հրատարակությունը, էջ 156:

Ավարտելով զինվորական դպրոցը՝ ղեկավարել է սակրավորների գումարտակը: Հասել է կապիտանի աստիճանի, ապա թողել ռազմական ոլորտը և ծառայության անցել քաղաքացիական բնագավառում. «Քաղաքային, հասարակական, բանկային ասպարեզներում ստանձնած պաշտօնները կատարում է հմտությամբ և բարեխղճաբար...»⁴⁷⁰: 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ կայսր Սիխայի Նիկոլակիչի կարգադրությամբ Ա. Ղորղանյանը ստանձնում է բանակին պաշար մատակարարելու գործը, որը. «...վստահութիւնն արդարացնում է լիովի և ստանում գոհականութիւն...»⁴⁷¹:

Առաջադրելով քաղաքագլուխ՝ քաղաքային իրավասուներն ակնկալում էին, որ Ա. Ղորղանյանը նվիրվածությամբ և պատասխանատվությամբ կվարի քաղաքային գործերը և մասնավորապես առաջ կմղի տնտեսական խնդիրները. «Իրավասուների նոր կազմը ցանկանում էր նորացնել քաղաքային ինքնակառավարման կազմը, և գործը սկսվեց նրանից, որ Դ. Ի. Ղիփիանու փոխարեն քաղաքագլուխ ընտրվեց Անտ. Սող. Կորգանովը, որն այդ ժամանակ խոշոր կապալներ ուներ: Ենթադրվում էր, որ տնտեսական հարցերը նա ավելի եռանդուն կլուծի, քան իր նախորդը...»⁴⁷²: 1879 թ. հունվարի 28-ին 47 կողմ և 17 դեմ⁴⁷³ ձայներով Ա. Ղորղանյանը քաղաքագլուխ է ընտրվում, սակայն 1879 թ. փետրվարի 15-ին առանց պաշտոնը ստանձնելու հրաժարական է տալիս⁴⁷⁴:

469. ՎՀՊՊԿԱ, ֆ. 213, ց. 1, գ. 2001, ք. 49:
470. «Տարագ», 1902, N 2, էջ 7:
471. Նույն տեղում:
472. Туманов Г. М., Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 99 (ընթացում՝ “Новый состав гласных пожелал обновить весь состав городского самоуправления, и дело началось с того, что вместо Д. И. Кипиани в городские головы был избран Ант. Сол. Корганов, имевший в то время крупные подряды. Предполагалось, что он хозяйственные вопросы двинет вперед энергичнее, чем его предшественник...”):
473. «Մշակ», 1879, N 13, էջ 2:
474. “Известия Тифлисской Городской Думы”, N 4, Тифлис, 1911, էջ 18:

Քաղաքագլուխ Ա. Ս. Դորդանյանցը

Ջգրաշենի Սբ. Ավետյաց եկեղեցին (լուս. ժԹ դարի վերջ), որի - բակի փոքրիկ գերեզմանատանը հանգչում էր Ա. Դորդանյանցը (թե՛ եկեղեցին և թե՛ Ա. Դորդանյանցի

1881 թ. Դորդանյանցը Փիթոկի և Փրիտոնյանցի հետ միասին ապագա համալսարանի ուսանողների թոշակատրամների հաշվին քաղաքային դրամարկղ է մուծել 10.000 ռուբ⁴⁷⁵:

Կյանքի վերջին տարիներին Ա. Դորդանյանցը զբաղվել է բանկային գործերով. «...1894 թ. Թիֆ. Քաղաք. Վարկի ընկ. տազմասպալից օրերին, ընտրու- տուն է նախագահ այդ ընկերության և իր հեզ բնատ- րութեամբ ու խելացի ղեկավարութեամբ բորբոքած կրքերը հանգստացնում է, կարգի բերում ընկեր. խճրճում գործերը և բարձրացնում նրա վարկը: Այդ պաշտօնի մէջ էլ նա վախճանեց...»⁴⁷⁶: 1898-1900 թթ. վերաբերող Թիֆլիսի կալվածատեր ազնվական- ների մի ցուցակից երևում է, որ Դորդանյանցին ու վերջինիս եղբորը՝ Ադամին էին պատկանում Թիֆլի- սի գավառում գտնվող Մեծ Էնագեթ և Գոլտատի գյուղերը՝ 427 դեսյատին հողատարածքով⁴⁷⁷:

Վախճանվել է 1902 թ. հունվարի 13-ին և թաղվել Ջգրաշենի Սբ. Ավետյաց եկեղեցու բակում⁴⁷⁸: Ա. Դորդանյանցի գերեզմանը հիշյալ եկեղեցու հետ միասին ոչնչացվել է 1938 թ.:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՄԱՏԻՆՅԱՆՑ

Ա. Ս. Մատինյանցը ծնվել է 1843 թ. Թիֆլիսում: Տեղի 1-ին գիմնազիայի դասընթացներն ավարտե- լուց հետո՝ 1862 թ. ընդունվել է Մոսկվայի իրավա- բանական համալսարանը և 1866 թ. ավարտել, բայց ևս 1 տարի էլ Մոսկվայի շրջանային դատա- խազի մոտ անցել է գործնական փորձաշրջան: 1867 թ. վերջին գործուղվել է Քուբայիսի նահանգ՝ Քուբայիսի և Շորապանի գավառային գործերը կարգի բերելու առաջադրանքով:

1868 թ. մտցված դատական ռեֆորմից հետո Ա. Մատինյանցը նշանակվել է Թիֆլիսի 2-րդ քաղա- քամասի հաշտարար դատավորի օգնական, որտեղ 2 տարի աշխատել է որպես դատաբանիչ⁴⁷⁹: Քաղա- քային խորհրդի (դումայի) պատգամավոր (իրավա- սու, ձայնավոր) է ընտրվել 1874 թ. վերջին և ամբողջ 22 տարի (մինչև 1897 թ.) պաշտոնավարել⁴⁸⁰: 1876 թ. դեկտեմբերի 20-ին ընտրվել է քաղաքային վար- չության անդամ, իսկ 1879 թ. ապրիլի 4-ին հակա- ռակ վրաց-ռուսական սուր ընդդիմությանը՝ քաղա- քագլուխ է ընտրվել: Կատարված ընտրությունների

475. «Тифлиссский листок», 1902, N 12:

476. «Տարազ», 1902, N 2, էջ 7:

477. ՎՀՊՊԿԱ, ֆ. 214, ց. 1, գ. 3413, ք. 24:

478. «Մշակ», 1902, N 9:

479. «Տարազ», 1902, N 2, էջ 7:

480. «Известия Тифлисской Городской Думы», N 8, Тифлис, 1909, էջ 3: «Մշակ», 1902, N 9:

Քաղաքագլուխ Ա. Ս. Մատոսյանը

արտառոց ընթացքի (քաղաքային դուման ստիպված էր քվեարկությունն իրականացնել մի քանի անգամ) առթիվ նշվել է. «Ինչ պատահեց այդ 1879 թականին: Քաղաքագլուխ Կիպիանին հրաժարեց իր պաշտօնից: Դուման հաւաքեց նոր քաղաքագլուխ ընտրելու: Չաջողեց: Երկրորդ անգամ հաւաքեցին՝ չաջողեց: Չայնեթի մեծամասնությունը ապահոված էր պ. Անդ. Կորյանեանին: Հրաժարեց: Վերջապէս, վերջնական ընտրութիւններում ձայների առաւելութիւնը ստացաւ կանդիդատներից մեկը, որը առաջարկած էր միմիայն մի ձայնով: Պր. Ալեքսանդր Մատիսեանը, յաղթեց նա, ում մասին ամենից քիչ էին մտածել...»⁴⁸¹: Ահա այս «պատահականորեն» ընտրված քաղաքագլխի պաշտոնավարման 12 տարիները բացառիկ արգասաբեր եղան քաղաքի համար. «Շուտով քաղաքային կանոնադրության ընդունումից հետո Թիֆլիսում 1870 թ. ասպարեզ եկավ մտավորական երիտասարդությունը, որը ձգտում էր անմիջական մասնակցություն ունենալ քաղաքային գործերին: Այդ խմբում առանձնանում էին Ա. Ս. Մատիսեանը, Պ. Ա. Իզմայլովը և Ա. Ա. Թամանշևը, որոնք կարողացան ոչ միայն կազմել գործողությունների որոշակի ծրագիր, այլև դրանք հաջողությամբ իրականացնել: Այդ ծրագիրը ներառում էր քաղաքի բարեկարգումն ու նրա ամենաանհրաժեշտ պահանջների իրագործումը: Այդտեղ առաջնահերթ դերը պատկանում էր շինարարությանը, որն է՝ Վերիյսկու և Մնացականովների կանուրջների, ջրմուղի, քաղաքապետարանի և

481. «Մուրճ», 1891, էջ 529: «Новое Обозрение», 1891, N 2427, էջ 1: Стю Ыанс՝ «Словарь Кавказских деятелей» (приложение к справочной книге старожилы «Кавказ», N 1), Тифлис, 1890, էջ 50:

քաղաքային կրպակների կառուցումը, տրամվայների կարգավորումը և այլն»⁴⁸²:

Արդեն 1880 թ. աշնանը քաղաքագլխի հոգածությամբ տեղի է ունենում «Արհեստավորաց» ուսումնարանի հանդիսավոր բացումը. «Քաղաքագլուխ Ա. Ս. Մատիսեանի գլխավորությամբ 1880 թ. սեպտեմբերի 28-ին տեղի ունեցավ արհեստավորաց ուսումնարանի և նույն շենքում ժամանակավորապես տեղավորված Բարյաքինսկու անվան տարրական դպրոցի հանդիսավոր բացումը»⁴⁸³: Հարկ է նշել, որ արհեստավորաց դպրոց հիմնելու գաղափարը դեռևս 1873 թ. նախաձեռնել էր քաղաքագլուխ Յ. Թումանովը, որն այդ նպատակի համար հանգանակություն էր բացել, և նրան մինչև իսկ հաջողվել էր մի մասնաշենք կառուցել, սակայն քաղաքի ինքնակառավարման և կրթական հաստատության ղեկավարության միջև առկա տարաձայնությունների հետևանքով դպրոցի բացումը ձգձգվել էր⁴⁸⁴: Նույն՝ 1880 թ. Մատիսեանը հիմք է դնում կրթական ոլորտի ևս մեկ ձեռնարկման, որն է՝ 10 տարվա ընթացքում (յուրաքանչյուր տարի 10000 ռուբլի տնտեսելով) միջոցներ կուտակել Թիֆլիսում համալսարան հիմնելու համար⁴⁸⁵:

Քաղաքի բարգավաճումը խթանվում է հատկապես նյութական ներդրումների շնորհիվ. «...նրանց օրոք քաղաքն առաջին անգամ կատարեց մի շարք խոշոր փոխառություններ»⁴⁸⁶:

Թիֆլիսի քաղաքագլուխների պատմության մեջ Ա. Մատիսեանց այն եզակի անձն է, որն անընդմեջ վերընտրվել է միևնույն պաշտոնում չորս անգամ. «Մատիսեանը նորից ընտրվեց Թիֆլիսի քաղաքագլուխ առաջիկայ 1891-1894 քառամեակի համար: ...Ահա արդեն չորրորդ քառամեակն է, որ Մատիսեանը ընտրվում է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ»⁴⁸⁷: Նախ

482. Туманов Г. М., Характеристики и воспоминания, книга вторая, Тифлис, 1905, էջ 108-109 (ընթացում՝ «Вскоре после введения в Тифлисе городского положения 1870 г., на сцену выступила группа интеллигентной молодежи, которая желала принять ближайшее участие в городских делах. В группе этой особенно выделялись А. С. Матинов, П. А. Измайлов и А. А. Тамашев, которые сумели не только составить определенную программу действия, но и успешно провести ее в жизнь. Программа эта имела ввиду внешнее благоустройство города и элементарные его потребности. Тут играло первую роль строительство – постройка Верийского и Мнацкановского мостов, водопровод, постройка городского дома и городских лавок, устройство трамвая и пр.»):

483. Кобяков Ю., К истории Тифлисскаго Городского Самоуправления. Михайловское Ремесленное училище, «Известия Тифлисскаго Городской Думы», Тифлис, 1914, N 5-6, էջ 33 (ընթացում՝ «28 сентября 1880 г. при городском голове А. С. Матинове состоялось торжественное открытие ремесленного училища и временно помещенной в том же здании начальной школы имени кн. Барятинскаго»):

484. «Тифлисскаго Листок», 1909, N 220 (ընթացում՝ «...при них-же впервые город совершил ряд крупн. займов»):

485. Նույն տեղում:

486. «Словарь ...», նույն տեղում:

487. «Մշակ», 1891, N 5, էջ 1 (15 հունվարի):

Քաղաքագլուխ Ա. Ս. Մատինյանցի հանձնարարականով 1880 թ. նախագծված Քաղաքային Խորհրդի (դումա) շենքը

ընտրվել է 1879 թ. մարտի 11-ին (31 կողմ, 23 դեմ), 2-րդ անգամ՝ 1883 թ. հունվարի 23-ին (47 կողմ, 21 դեմ), 3-րդ անգամ՝ 1887 թ. հունվարի 4-ին (55 կողմ, 9 դեմ) և 4-րդ անգամ՝ 1891 թ. հունվարի 13-ին⁴⁸⁸: Սակայն, վերջին քառամյակը Ա. Մատինյանցն այլևս չպաշտոնավարեց, այլ՝ 1891 թ. մարտի 1-ին իր հրաժարականը ներկայացրեց Թիֆլիսի նահանգապետին⁴⁸⁹. «Այդպես 12 տարի Մ.-ն աշխատեց քաղաքագլխի պաշտոնում, սակայն 4-րդ քառամյակին քաղաքագլուխ ընտրվելով ձայների ոչ նշանակալի մեծամասնությամբ՝ նախընտրեց ինքնակամ հրաժարվել: Այդ ժամանակ դումայում հասունանում էր վրաց-ռուսական ընդդիմադրությունը և, դյուրագրգիռ խառնվածքով Մ.-ն դեռևս իրավասուների ընտրությունների ժամանակ արդեն լուրջ ընդհարումներ էր ունեցել...»⁴⁹⁰: Այսպիսով, 1891 թ.

մարտին նաև 4-րդ անգամ քաղաքագլուխ վերընտրված Ա. Մատինյանցը պաշտոնավարեց միայն շուրջ երկու ամիս և տվեց իր հրաժարականը: Հրաժարականի պատճառների վերաբերյալ ժամանակի մամուլը նշել է. «...այ. Մատինեանցը այս անգամ իր դեմ զինված տեսաւ մի ընդդիմադիր կուսակցութիւն, որը չը պիտի թոյլ տար նրան հանգիստ կենալու: Այդ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը, չէր պարզում ոչ մի ծրագիր, եթէ ծրագիր չը համարենք «վարչութեան անդամների փոփոխութիւնը», –обновление– մի խօսք որ նշանաբան էր ծառայում ընդդիմութեան համար: Այդ խօսքը արդարև կունենար մի նշանակութիւն և իր մէջ կամփոփէր մի ծրագիր, եթէ միայն պարզորոշ յայտնի լինէին օպոզիցիայի կանդիդատների անունները և եթէ այդ նոր անունների հետ կապած լինէր մի անցած փառատր կամ գոնէ որոշ ուղղութեամբ գործունէութիւն: Այդ բոլորից ոչինչ չըկար: Օպոզիցիան պետք է վրէժխնդիր լինէր իր առաջայ կանդիդատի – Չուբալովի – անաջողութեան համար: Հրաժարեց ընտրած Մատինեանը...»⁴⁹¹: Ի դեպ, 1900-ական թթ. սկզբին քաղաքագլխի հերթական ընտրության ժամանակ կրկին առաջադրվել էր Մատինյանցի թեկնածությունը, սակայն նա կտրականապես մերժել էր⁴⁹²:

488. “Известия Тифлисской Городской Думы”, N 4, Тифлис, 1911, էջ 18:

489. «Նոր-Դար», 1891, N 29, էջ 1: Տե՛ս նաև «Մշակ», 1891, N 22, էջ 1: «Մուրճ», 1891, էջ 528:

490. **Туманов Г. М.**, Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 49 (բնագրում “Так проработал М. на посту головы 12 лет, но на 4-е четырехлетие он прошел в головы незначительным большинством голосов и поэтому предпочел совсем уйти. Тогда назревала в думе грузино-русская оппозиция и М., вспыльчивого темперамента, уже имел с нею острые столкновения еще на выборах гласных ...”): Տե՛ս նաև “Новое Обозрение”, 1891, N 2427, էջ 1:

491. «Մուրճ», 1891, էջ 528:

492. “Тифлисский Листок”, 1909, N 220:

Թիֆլիսը 1880-ական թթ.

Մատինյանց քաղաքագլխի դերը քաղաքի համար հիրավի նշանակալի էր. «Քաղաքը նրան է պարտական իր կատարած շատ ու շատ հանրագուտ գործերի համար, ինչպիսիք են՝ ջրի (վոջպոփոփ), կամուրջների, սպանդանոցի, ձիաքարշի, հեռախօսի (տելեփօն), քաղաքային տան կառուցման և շատ ուրիշ ձեռնարկությունների համար»⁴⁹³:

Հայտնի է, որ Մատինյանցի պաշտոնավարման 12 տարիների ընթացքում քաղաքի բյուջեից կրթության ոլորտին տրամադրված գումարները գրոյից հասել էին 357 %-ի (1878 թ. ոչնչի դիմաց՝ 1890 թ. հատկացվել է 48000 ռուբ.), առողջապահությանը հատկացվել էր 51 %, իսկ քաղաքային ինքնակառավարման անձնակազմի ծախսերին՝ միայն 7 %⁴⁹⁴:

Առողջապահության բնագավառում կարևոր էին Մատինյանցի նախաձեռնությամբ և աջակցությամբ կառուցված երկու հիվանդանոցները Հավլաբար և Խարփուխ քաղամասերում⁴⁹⁵:

Թիֆլիսը Մատինյանցին է պարտական Երևանյան հրապարակում գտնվող «Քաղաքային տան» գոյությամբ, որը քաղաքագլխի հանձնարարականով նախագծվեց 1880 թ.⁴⁹⁶:

Մատինյանցի պաշտոնավարության տարիներին Թիֆլիսը համարվել է բազմաթիվ հասարակական, կրթական, արդյունաբերական և տնտեսական նշանակության հաստատություններով: Դրանցից են՝ 1882 թ. հունիսի 2-ին Ալեքսանդր Բ-ի հիշատակին բացված մանկատունը⁴⁹⁷, 1883 թ. փետրվարի 25-ին գործարկված ձիաքարշ երկաթուղու առաջին հատվածը⁴⁹⁸, 1886 թ. մայիսի 1-ին բացված երկրորդ կարգի այգեգործական դպրոցը⁴⁹⁹, 1887 թ. օգոստոսին շահագործման հանձնված քաղաքի ջրմուղը⁵⁰⁰, 1888 թ. ապրիլի 17-ին Նավթուղ քաղամասում բացված մանկատունը⁵⁰¹, 1888 թ. մայիսի 29-ին դատապարտված ծնողներ ունեցող երեխաների համար բացված մանկատունը⁵⁰², 1889 թ. բացված կատաղած կենդանիների դեմ կանխարգելիչ պատվաստումների կայանը⁵⁰³, 1889 թ. սեպտեմբերի 15-ին բացված գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը⁵⁰⁴, 1889 թ. հոկտեմբերի 15-ին բացված հողաչափական ուսումնարանը⁵⁰⁵, 1890 թ. մարտի 16-ին

497. “Кавказский календарь на 1892г.”, Тифлис, 1891, էջ 35:

498. Նույն տեղում:

499. Նշվ. աշխ., էջ 36:

500. Նշվ. աշխ., էջ 37:

501. Նույն տեղում:

502. Նույն տեղում:

503. Նույն տեղում:

504. Նշվ. աշխ., էջ 38:

505. Նույն տեղում:

493. «Հովի», 1909, N 34, էջ 542:

494. “Тифлиссский Листок”, 1909, N 220:

495. Նույն տեղում:

496. Նույն տեղում:

Թիֆլիս. Եռագմբեթ առաջնորդանիստ Վանքը, որի բակում 1909 թ. ամփոփվեց Ա. Ս. Մատինյանցը

բացված պետական ազնվականական Հոդային բանկը⁵⁰⁶, 1890 թ. ապրիլի 3-ին բացված որսորդական ցուցահանդեսը⁵⁰⁷:

Ի դեպ, ինչպես նշել է Ժամանակի մամուլը, 1892 թ. բռնկված համաճարակը թիֆլիսցիների թեթև

տանելը փաստորեն արդյունք էր նախորդ տարիներին քաղաքագլխի իրականացրած հանրօգուտ մի շարք ձեռնարկումների⁵⁰⁸:

506. Նույն տեղում:

507. Նույն տեղում:

508. “Тифлисский листок”, 1909, N 220: Թիֆլիսի սանիտարական վիճակը էապես բարելավվել էր 1885 թ. Հավճալայի արքյուրների ջուրը ջրանցքով քաղաք հասցնելուց հետո (“Тифлисский листок”, 1909, N 220):

Ալ. Մատինյանը Թիֆլիսում բնակվում էր իր սեփական տանը: Այն գտնվում էր Մաայրոնայա փողոցի վրա⁵⁰⁹, ավելի ստույգ Բոլշոյ-Վոդոկոնիյ և Մաայրոնայա փողոցների անկյունում, N 9 տանը⁵¹⁰: 1889 թ. Մատինյանը պարզևատրվել է Վլադիմիրի 3-րդ կարգի շքանշանով, իսկ իշխան Գոնդակով-Կորսակովը քաղաքագլխին շնորհակալագիր է փոխանցել⁵¹¹:

Պաշտոնից հրաժարվելուց հետո Մատինյանցն իր ազգական Փիթոյանցների ման աշխատանքի է անցնում ձկնարդյունաբերության և նավթարդյունաբերության ոլորտում. «Վերջին 10-15 տարիները հանգուցեալը քաշում էր ասպարեզից, բայց նա հետևում էր ուշի ուշով իր սիրած քաղաքի ինքնավարութեան գործերին և շատ յաճախ իր հեղինակաւոր կարծիքով անուղղակի նպաստում Թիֆլիզի բարգաւաճման»⁵¹²: Շնորհիվ զուսպ ու համեստ կենցաղավարության՝ Ս. Մատինյանը շուտով կարողանում է կուտակել նյութական զգալի կարողություն, որն էլ կտակում է այն քաղաքին, որի բարգավաճմանն անմնացորդ նվիրվել էր 12 տարի շարունակ. «Բացի այն հանգամանքից, որ ի օգուտ Թիֆլիս քաղաքի կատարված այս նվիրատվությունը (այն գնահատվում է 200 հազար ռուբլուց ավելի) մյուս նվիրատվությունների համեմատ չափազանց խոշոր է, այն արժանավայել ուշադրության է արժանի նաև այլ տեսանկյունից: Կտակարարը ճշգրտորեն ցույց չի տալիս այն առարկան, որի համար կատարում է նվիրատվությունը, և ընծան չի կապում իր անվան հետ, այլ ողջ գումարը դնում է քաղաքային կառավարման լիակատար տրամադրության ներքո: Այդպես կարող է վարվել միայն հարազատ քաղաքային ինքնակառավարմանը խորը հարգանքով տոգորված և հասարակության շահերին անկեղծորեն նվիրված անհատը»⁵¹³:

509. “Кавказский календарь на 1880 г.”, Тифлис, 1879, էջ 157:

510. “Кавказский Календарь на 1882 г.”, Тифлис, 1881, էջ 214: Տես նաև նշվ. աշխ. 1883 թ. հրատարակությունը, էջ 180: Նաև՝ նշվ. աշխ. 1885 թ. հրատարակությունը, էջ 178: Նաև՝ նշվ. աշխ. 1886 թ. հրատարակությունը, էջ 170: Նաև՝ նշվ. աշխ. 1888 հրատարակությունը, էջ 309:

511. “Тифлиссский листок”, 1909, N 220:

512. «Հովի», 1909, N 34, էջ 543:

513. Նշվ. աշխ., էջ 49-50 (բնագրում՝ “Это пожертвование, помимо того, что оно очень крупное сравнительно с другими пожертвованиями, делаемыми в пользу гор. Тифлиса (оно оценивается свыше 200 тыс. р.), достойно внимания еще в другом отношении. Завещатель не указывает точно предмета, на который он жертвует, и не связывает дара со своим именем, а всю сумму предоставляет в полное распоряжение городского управления. Так мог поступить только человек, проникнутый глубоким уважением к родному городскому самоуправлению и искреннею преданностью общественным интересам”): Կտակի վերաբերյալ հանգամանքներն տես՝ “К вопросу о завещанных А. С. Матиневым гор. Тифлису капиталах” ակտը, հրատարակված 1909 թ. (“Известия Тифлисской городской думы”, 1919, N9, էջ 43-45):

Կտակը, որը Մատինյանը պատրաստել էր մահվանից միայն ամիսներ առաջ, 1908 թ. վերջին Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդին էր ուղարկել հետևյալ մակագրությամբ. «Իմ կտակս. բացել իմ մահից յետոյ. Մատինեան»⁵¹⁴:

Հատկանշական է, որ բարեգործի կտակի բովանդակության բացահայտումից հետո քիֆլիսյան մամուլը (հայ, ռուս, վրաց) հանդես է եկել բազմաթիվ հիացական հոդվածներով, որոնք ընդհանուր առմամբ միաձայն դրվատում և փառաբանում էին հանգուցյալի արարքը՝ որպես Թիֆլիսին անհունորեն նվիրված ճշմարիտ քաղաքացու վարքագիծ: Ուշագրավ բացառություն է կազմում միայն ազգությամբ ռուսի Գրիգոր Նիկողոսյանի (նույն ինքը՝ Մագդա Նեյման) հեղինակած նյութը, որը, խնդիրը դիտարկելով ազգային շահի տեսանկյունից, միանգամայն իրավացիորեն դատապարտել է այդ տեսակ «բարեգործությունը». «...հետևելով սրտիս մղումին և զգացումիս թելադրութեան, բարձրաձայն դատապարտում եմ այնպիսի հայերի արարքը և յիշատակը, որոնք կտակում են իրանց կարողութիւնը ոչ թե բացառապէս հայ ազգի օգտին, այլ մի քաղաքի, որի մէջ ապրող ուրիշ ազգութիւնները ասելով ատում են հայերին և պատրաստ են՝ մի գաւաք ջրի մէջ խեղդել...: Արդարև, հայերը Ռուսաստանում ամենքի աչքի գրողն են դառել նրանով, իբր թէ նրանք զրկում են, կողոպտում են, ծծում են, արհունաքան են անում Կովկասեան ազգութիւններին. անխղճաբար շահագործում են, հարստահարում են, խաբում են, խարդախում են, յափշտակում են նրանց շարժական ու անշարժ կայքերը. աղքատացրել են, թշուառացրել են, վռնդել են... խեղճ վրացիներին նրանց մայրաքաղաքից և... անօգնական ռուսներին իրանց ստրուկն ու գերին են դարձրել: Այդ չափն էլ հերիք չէ, այլ... պարզամիտ, անմեղ և անարատ թուրքերին, պարսիկներին էլ իրանց անյազ շահագործութեան առարկա են շինել, աղքատացրել և... անօթի թողել...: Հետևաբար՝ հայերին պէտք է աչք տալ և լոյս չտալ. պէտք է սահմանափակիչ առանձին օրէնքներ սահմանել՝ զիշատիչ հայերին զսպելու և նրանց կլանիչ ախորժակները չափաւորելու համար. պէտք է խիստ և կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել այդ քրիստոնէայ հրէաներին ձեռքի մէջ պահելու և իրանց կապն քաշելու համար. և, եթէ հնարաւոր է, պէտք է՝ իսպառ վտարել նրանց Կովկասից, քշել Միջին Ասիա, Մանջուրիա և Սիբիր ու նրանց տեղը բնակեցնել՝ աշխատասէր, պարկեշտ, առաքինի, աշխարհաշէն և կառավարութեան նեցուկ՝ ռուս մուժիկներին...: Ո՞ր խլացած ականջը չէ լսել և չի լսում ամեն օր այս խօսքերը, ո՞ր հայը չէ զգացել իր կաշու վրայ օտարների անհաշտ ատելութիւնը և զարշանքը դէպի իր ազգութիւնը, ո՞ր ռուս գրողը, բանաստեղծը, վիպասանը, թատերագիրը,

514. «Հովի», 1909, N 34, էջ 543:

Պուշկինից սկսած մինչև Տիտչեվը, Չեխովը և ուրիշներ, չէ յեղեղել իր գրութեանց մէջ ատելութեան, արհամարհանքի և զարշանքի զգացում դէպի հայերը: Եւ այս ամենից յետոյ պէտք է օրհնե՞լ թէ անհիծել այն հայի յիշատակը, որը վերցնում է ու իր ամբողջ կարողութիւնը կամ թէ նրա մի մեծագոյն մասը կտակում է յօգուտ այնպիսի քաղաքի, որի բնակիչների մէջ հայերը կազմում են խիստ աննշան տոկոս, ինչպէս օրինակ, Աստրախանն է, կամ թէ մի որոշ, բայց ո՛չ գերակշռող տոկոս, ինչպէս Թիֆլիզն է: ...ի՞նչ ասել այդպիսի մի «բարեգործ» հայի մասին, որը հայ եկեղեցու և ազգի զաւակը լինելով, անգիտանում է էջմիածնի կենսական պահանջները, արհամարհում է իր ազգի անթիւ ցաւերը, հոգսերը, տառապանքները, տասնեակ հազար որբերի և աղքատների ծայրագոյն թշուառութիւնը Կովկասում և Տաճկաստանում և վերցնում է ահագին կարողութիւն կտակում այնպիսի մի հարուստ քաղաքի օգտին, որի մէջ ռուսաց արխիեպեղը-առաջնորդը տարեկան երկու միլիոն ռուբլի հասոյթ է ստանում քաղաքի վանքապատկան կայքերից: Իսկ Թիֆլիզի Շիօտեները, Էլիմիրզովները, Շամխարովները և վերջումս էլ Ալէք. Մատինովը նոյնանման վերաբերուեցին դէպի իրանց ազգութիւնը: Դրանց կտակներով Թիֆլիզ քաղաքին թողած կարողութեան գումարը մէկ միլիոն ռուբլու է հասնում: Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը ապրում է խարխուլուած ու կիսափուլ մի շէնքի մէջ, որ Վեհարանի նուիրական անունն է կրում: Գէորգեան ճեմարանը միջոց չունի մի քանի տարի իր գոյութիւնը պահելու և նոյնիսկ տասնեակ սաներ պահելու, հայ գիղացիները փող չունեն, որ իրանց արտերի համար սերմացու ցորեն առնեն. հնար չունին գիղական մի աղքատիկ դպրոց պահելու. արիաջան և անձնուէր հայ ուսուցիչները տասնեակ տարիներ վարժապետութիւն անելուց յետոյ՝ ծերացել են և հացի կարօտ են մնացել, իսկ մեր այլասերուած և անազգի «բարեգործները» վերցնում են մի միլիոն ռուբլի և փեշկէշ անում Թիֆլիզի պէս մի ճոխ ու փարթամ քաղաքին...»⁵¹⁵:

Ա. Մատինյանը վախճանվել է 66 տարեկան հասակում՝ 1909 թ., օգոստոսի 25-ին, Փարիզում, անգավակ⁵¹⁶: Աճյունը Փարիզից փոխադրվել է Թիֆլիս և հոգևոր իշխանությունների թույլտվությամբ (կոնդակ՝ «Յանուն Տ. Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի, որով թոյլ տուաւ թաղել գոյի հանգուցեալ Աղէքսանդրի Մատինեանց ի գաւթի վանաց աւագ եկեղեցոյ Տիֆլեաց»)՝⁵¹⁷ սեպտեմբերի 27-ին ամփոփվել Վանքի ավագ եկեղեցու բակի գերեզմանատանը⁵¹⁸:

Ա. Ս. Մատինյանցի Տապանքարը ավերման օրերին (1938 թ.)

1914 թ. լրագրային մի հաղորդումից երևում է, որ հանգուցյալի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Քաղաքային Խորհուրդը վճռել էր հուշարձան կանգնեցնել. «Քաղաքային կառավարումը Դումային է ներկայացրել քաղաքին ցուցաբերած հատուկ ծառայությունների և քաղաքին արված առատ նվիրատվության համար նախկին քաղաքագլուխ Ա. Ս. Մատինովի հիշատակին հուշարձան կանգնեցնելու վերաբերյալ մի զեկույց: Հուշարձանի ծախսը սահմանվում էր 10.000 ռուբ.»⁵¹⁹: Նույն թվականին, երբ Թիֆլիսը նշում էր քաղաքային ինքնավարության քառասնամյակը (1874-1914) Ա. Մատինյանցին էին հասցեագրված առավել ջերմ ու ընդարձակ հիշատակի խոսքերը: Ալ. Մատինյանցն իրավամբ համարվում էր չգերազանցված քաղաքաշինարար. «Ա. Ս. Մատինովին, որը 1879-1891 թթ. քաղաքագլուխ էր, կարելի է համարել քաղաքային ինքնակառավարման գոյության ժամանակաշրջանից սկսած մեր ամենաեռանդուն քաղաքային գործիչներից մեկը: Քաղաքային շատ նախագծեր և նա-

515. **Նիկողոսեան Գ.**, Կտակներ քաղաքներին և ուսիացու բողոքը, «Հովիտ», 1909, N 39, էջ 614-615:

516. **Туманов Г. М.**, Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 49:

517. «Արարատ», 1909, էջ 784:

518. «Հովիտ», 1909, N 36, էջ 562, N 37, էջ 591:

519. «Кавказ», 1914, N 31 (բնագրում՝ «Городская управа вносит в думу доклад о сооружении в Тифлисе памятника бывшему городскому голове А. С. Магинову за особые заслуги городу и за щедрое пожертвование, сделанное городу. Стоимость памятника определяется в 10.000 руб.»):

Ս. Ս. Մատինյանցի տունը Սաայորնայա (այժմ՝ Թաբուկաշվի) և եվանգոլոփսկայա (այժմ՝ Լադիձե) փողոցների անկյունում (լուս. Ս. Դարչինյանի)

խածնունություններ են իրագործվել նրա օրոք, 12 տարվա ընթացքում, ինչպես նրա անձնական էներգիայի, այնպես էլ հարազատ քաղաքին համաեվրոպական մշակույթի բարօրության տալու քաղաքային դումայի անդամների ոգեշունչ ցանկության շնորհիվ: ...Ս. Ս. Մատինովի օրոք հիմնադրվել է հին սպանդանոցը, գրավատունը, կառուցվել Ավչայան ջրմուղը, վերակառուցվել քաղաքը, Երևանյան հրապարակի տունը, Վերիյսկու կամուրջը, անցկացվել կոյուղին և առաջին անգամ Թիֆլիսում երևան են եկել բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և հանքաջրաբուժական կայանների նախագծեր...»⁵²⁰:

Տակավին 1916 թ. Հավլաբար քաղամասում ծրագրված «Ժողովրդական տան» շինարարությունն ակնկալվում էր կառուցել Ս. Մատինյանցի կտակի գումարների (50.000 ռուբ.) հաշվին⁵²¹:

1938 թ. Թբիլիսիի քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ Վանքի հուշահամալիրի ավերումով ոչնչացվեց նաև Ս. Մատինյանցի գերեզմանն ու հուշակոթողը (երևի ի նշան խորին երախտագիտության):

520. “Кавказское Слово”, 1914, N 71, էջ 2 (բնագրում՝ “А. С. Матинов, состоявший город. головой с 1879 по 1891 г., по праву может считаться одним из энергичнейших город. деятелей за все время существования у нас гор. самоуправления. Много городских проектов и начинаний осуществилось при нем за 12 лет, благодаря как личной его энергии, так составу гласных думы одушевленных желанием дать родному городу блага общеевропейской культуры. ...При А. С. Матинове основана была старая бойня, ломбард, устроен Авчальский водопровод, перестроен город, дом на Эриванской площади, Верийский мост, проведена канализация и впервые возникли проекты учреждения в Тифлисе высшего учебного заведения и бальнеологической станции...”):

521. “Кавказ”, 1916, N 265, էջ 3:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ԱՐԳՈՒԹՅԱՆ-ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ

Ծնվել է 1845 թ. (ըստ տապանագրի): «Փառապանծ հայ իշխանական տոհմի արժանատու ներկայացուցիչ, Նորին Կայսերական Մեծութեան սենեկապետ և իսկական պետական խորհրդական, իշխան Նիկոլայ Բարսեղեան Արղութեան Երկայնաբազուկ...»⁵²² այն սակավաթիվ հայորդիներից է, որը երեք անգամ վերընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ:

Քաղաքագլուխ Ա. Մատինյանցի հրաժարականից հետո (1891) ընդդիմությունը, որը բաղկացած էր քաղաքային խորհրդի ազգությամբ վրացի և ուրոշ թվով ռուս պատգամավորներից, համառ պայքար էր մղում, որպեսզի այդ պաշտոնին հավակնող իրապես առավել արժանավոր համարվող երկրորդ թեկնածուն՝ Պողոս Իզմայիլյանցը, դուրս մնա ընտրությունից. «...Իզմայիլեանը ստացաւ միայն 30 ձայն ընդդէմ 32-ի: Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը այդ գործում տարաւ յաղթութիւնը. բայց նա տարաւ յաղթութիւն միայն պ. Իզմայիլեանցի դէմ: Մեծ խնդիր է, թէ դորանով նա տարաւ արդէօք իւր սեպական դատը, որովհետև ես հրաժարում եմ կարծելուց, թէ նորընտիր քաղաքագլուխ իշխան Արղութեան-Երկայնաբազուկ լինէր այն անձը, որի համար կատարած լինէր այս վերջին ամիսների աղակալի վիճաբանութիւնը: Ակներև է, որ իշխան Արղութեանը, ապրիլի 25-ի նիստում, ընտրուեց միմիայն իբրև մէկը, որ կուսակցութիւնների հետ շփումն չունի, իբրև մէկը, որ անձնական թշնամութիւն չունի դումայի մեծամասնութեան հետ: Դորանից շատերը եզրակացրին թէ իշխանը, կապ չունենալով կուսակցութիւնների հետ, անկախ լինելով դոցանից, կը կանգնի նաև կուսակցութիւններից բարձր: Այդ կախած է սակայն կուսակցութիւններից դուրս եղածի ոգեկան յատկութիւններից: Անկասկած է, որ մի այդպիսի անձն տրամադիր կը լինի բոլորովին անկախ մնալ, բայց բոլոր խնդիրը նորանումն է, թէ որքան այդ կը յաջողի նրան: Ամեն բան, ընդհակառակը, խօսում է յօգուտ այն ենթադրութեան, որ իշխան Արղութեանը, որպես քաղաքի գործերից մինչև այժմ հեռու կեցած մարդ, և որպէս մէկը, որ մինչ իւր 47 տարեկան հասակը ոչ մի հասարակական գործում չի եղած, պէտք է բաւականանայ գրեթէ միայն նախագահելով դումայի ժողովները և ասպարէզը թողնի դումայի կուսակցութիւններին: Շատ և շատ կարելի է, որ նա կուսակցական քաղաքագլուխ չի դառնալ, բայց ոչ թէ նոցանից բարձր կանգնելու, այլ միայն նոցանից մի կողմ քաշելու համար: Տարբերութիւնը տեսանքն է: Մեծամասնութեան ղեկավար չի լինելու նա, այլ միայն մեծամասնութիւնների հետևող...»⁵²³:

522. “Кавказское Слово”, 1914, N 71, էջ 2:

523. “Кавказ”, 1916, N 265, էջ 3:

Նմանօրինակ վերլուծություն-բնութագրով էլ 1891 թ. ապրիլի 25-ից Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը ստանձնում է իշխան Ն. Արղության-Երկայնաբազուկը. «...և մնաց իր պաշտոնում ընդամենը 2 տարի, այն է մինչև քաղաքային ինքնավարության նոր կանոնադրութիւն մտցնելը»⁵²⁴: Ստանձնելով պաշտոնավարությունը՝ («Մայիսի 27-ին կայացած քաղաքային դումայի նիստը բացեց նոր քաղաքագլուխ իշխ. Ն. Արզուտինսկի, դիմելով ձայնատրոսներին մի ճառով...»)⁵²⁵, սակայն, հազիվ 2 տարի անց Ն. Արղության-Երկայնաբազուկը նույնպես տալիս է իր հրաժարականը. «... իր պաշտոնավարութեան ժամանակը լրանալուց առաջ հրաժարուած է իր պաշտոնից և ժամանակատրասպես քաղաքագլխի պաշտոնը վարում է քաղաքագլխի օգնական պ. Պօղոս Իզմայիլեանը...»⁵²⁶:

Ի դեպ, դեռևս 1892 թ. Ն. Արղության-Երկայնաբազուկն ընտրվել էր Ջրկինյանց Սբ. Կարապետ եկեղեցու հոգաբարձու⁵²⁷:

1893 թ. հուլիսի 10-ի հրաժարականից հետո Ն. Արղության-Երկայնաբազուկը 2-րդ անգամ քաղաքագլուխ է ընտրվել Պ. Իզմայիլյանցի մահից (1895 թ., 5 մարտի) հետո՝ 1895 թ. «...իշխ. Նիկողայոս Արղութեան-Երկայնաբազուկ, քաղաքի խորհրդարանի 64 ձայների մասնակցութեամբ, առաջարկութեամբ 47 ձայների: Վեց ուրիշներ ստացել էին մի-մի և մեկը՝ երկու ձայն: Քեարկեց միայն իշխ. Ն. Արղութեան, որը գաղտնի քեարկութեամբ ընտրեց 54 ձայնով ընդդէմ 10-ի: Իշխան Ն. Արղութեանը ստրանով երկրորդ անգամն է քաղաքագլուխ ընտրուած...»⁵²⁸:

Ընդամենը երկու տարի և երկու ամիս պաշտոնավարելուց հետո իշխ. Ն. Արղության-Երկայնաբազուկը, ինչպես առաջին անգամ (1893), առանց սահմանված ժամկետը (4 տարի) լրանալու, 1896 թ. հուլիսի 12-ին դարձյալ հրաժարական է տվել. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխ իշխ. Նիկ. Արղութեան-Երկայնաբազուկ յուլիսի 12-ին նահանգապետի միջոցով ներկայացրել է իր հրաժարականը ներքին գործերի մինիստրին: Սա երկրորդ անգամն է արդեն, որ իշխ. Արղութեանը քաղաքագլխի պաշտոնից հրաժարական է տալիս օրինական ժամանակամիջոցից առաջ. «... Իր պաշտոնավարութեան օրինական ժամանակամիջոցը լրանալու համար մնում է միայն մի տարի, երբ 1897-ի յուլիսին, պիտի կատարեն նոր ընտրութիւններ քաղաքային խորհրդարանի և ապա նաև վարչութեան համար: Քաղաքային կանոնադրութեան համաձայն, երբ քաղաքագլուխը հրաժարական է տալիս խորհրդարանի

Նիկողայոս Բարսեղյան Արղության-Երկայնաբազուկը 1880- ական թթ. վերջերին

Ն. Բ. Արղության-Երկայնաբազուկը 1891 թ.

524. «Տարագ», 1916, N 8-10, էջ 88:

525. «Մուրճ», 1891, էջ 530-531:

526. «Մուրճ», 1895, էջ 736:

527. «Մշակ», 1891, N 60, էջ 2 (30 մայիսի):

528. «Նոր-Գար», 1893, N 181, էջ 1 (16 հոկտեմբերի):

Ն. Բ. Արղության-Երկայնաբազուկը 1900- ական թթ., կինը՝ Սարիամ Արղության-Սիրգայանցը և հինգ զավակները (3

լիագորութիւնների չորս ամեայ ժամանակամիջոցից մի տարի պակաս, ապա նոր քաղաքագլուխ ընտրելը պարտաւորիչ չէ, այլ նորա պաշտօնը մինչ այդ միջոցը լրանալը վարում է նորա տեղապահը: Տեղապահի ընտրութիւնը խորհրդարանը վճռել էր կատարելու միայն գալ աշնան, իսկ մինչև այդ նոյն պաշտօնը կը կատարի այժմեան պաշտօնակատար Ապոլոն Ա. Իւանենկօ: Քաղաքագլուխ իշխ. Արղութեանը թողնում է քաղաքի գործերը ոչ բարեկարգ դրութեան մէջ, բայց ոչ այնքան իւր մեղքով, որքան խորհրդարանի, ուր չկայ մի հաստատուն և ինտելիգենտ մեծամասնութիւն»⁵²⁹: Հարկ է նշել, որ 1896 թ. հուլիսի 31-ին Թիֆլիսի նահանգապետի կողմից քաղաքագլուխ Ն. Արղությանը պարզևատրվել է արժաքն մեղալով և կրծքանշանով⁵³⁰: Հրաժարականի պաշտոնական ճանաչումը տեղի է ունեցւոյ 1896 թ. նոյեմբերի 5-ին⁵³¹: Ինչ վերաբերում է քաղաքագլխի պաշտոնակատար Ա. Իվանենկոյին, ապա նա հաստատվում է քվեարկութեամբ և պաշտոնավարում մինչև 1897 թ. տեղի ունեցած նոր քաղաքագլխի ընտրութեանը. «Թիֆլիսի քաղաքագլխի փոխանորդ ընտրեց Ապոլոն Աֆանասիչ Իւանենկօ, 30 ձայնով ընդդէմ 18-ի: Քւեարկող միայն նա էր: Իւանենկօն քաղաքային վարչութեան անդամ է և մինչ այժմ իրապէս կատարում էր քաղաքագլխի պաշտօնակատարութիւնը, առանց ընտրած լինելու և ստանում էր համապատասխան ռոճիկը: Քաղաքագլխի պաշտօնը, իշխ. Նիկ. Արղութեանի հրաժարելուց յետոյ պարապ էր և կը մնայ պարապ մինչև նոր քաղաքային ընտրութիւնները»⁵³²:

1900 թ. իշխան Արղությանը նվիրատվութեամբ (300 ռուբ.) աջակից է լինում Թիֆլիսի «Ժողովրդական տան» շինարարութեանը⁵³³:

Ն. Արղության-Երկայնաբազուկը քաղաքագլուխ է ընտրվել նաև երրորդ անգամ՝ 1903 թ. փետրվարի 24-ին և այդ պաշտոնում մնացել մինչև 1904 թ. մայիսի 3-ը ու դարձյալ հրաժարվել առանց լրացնելու պաշտոնավարման սահմանված ժամկետը⁵³⁴: Ի դեպ, քաղաքագլխի գործուն միջամտության և հետևողականության շնորհիվ 1903 թ. իրականացվել է մեծածախս շինություններից մեկը՝ Երևանյան հրապարակում գտնվող «Քաղաքային տան» շինարարութեանը⁵³⁵: Երրորդ հրաժարականից հետո իշխ. Ն. Արղության-Երկայնաբազուկը սեփական կարողություններով նպաստել է հատկապէս կրթական ոլորտին. «Մինչև իր մահը՝ Թիֆլիսի արական գիմ-

529. «Մուրճ», 1892, էջ 156:
530. “Кавказ”, 1896, N 203:
531. «Մուրճ», 1895, էջ 735-736:
532. «Մուրճ», 1896, N 6, էջ 878:
533. «Մշակ», 1900, N 96 (27 մայիսի): Համեմատության համար նշենք, որ հանգանակությանը մասնակցած միլիոնատերեր Ա. Մանթաշյանը նվիրել էր 500 ռ. (առավելագոյնն էր), իսկ, օրինակ, Մ. Արամյանը՝ ընդամենը 200 ռ.:
534. “Известия Тифлисской городской думы”, 1911, N4, էջ 18:
535. «Մուրճ», 1897, N 1, էջ 163:

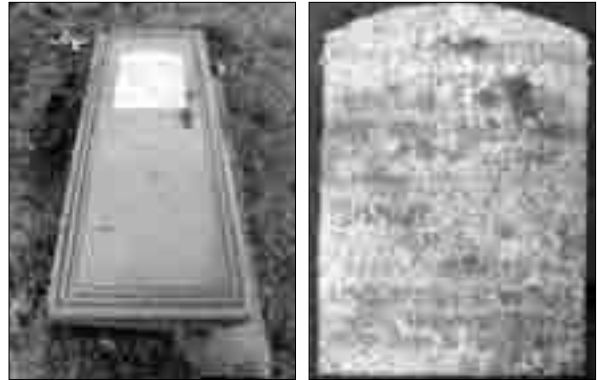
նագիայի պատուարը հոգաբարձուն էր նրա աշակերտութեան հովանի...»⁵³⁶: Հայտնի է, որ իշխանը Թիֆլիսում մի դպրոց էլ հիմնել էր արատածին երեխաների համար. «...հիմնեց խուլ-համրերու վարժարան մը, որուն հոգաբարձութեան նախագահն էր մինչև վերջը»⁵³⁷:

Ն. Արղոթյան-Երկայնաբազուկի տունը (1891) գտնվում էր Սերգեյյան և Մադովայա փողոցների անկյունում⁵³⁸, իսկ 1895 թ. իշխանի նոր սեփական տան հասցեն էր՝ Գոլովինսկի պողոտան⁵³⁹:

Իշխան Ն. Արղոթյանը վախճանվել է 1916 թ. մարտի 30-ին. «Ապրիլի 7-ին արժանավայել շուքով կատարեց յուրարկարորությունը, Վանքի Մայր Տաճարում կատարեց պատարագ և այնտեղից մարմինը տեղափոխեց Սանահին, ուր ամփոփեց տոհմական դամբարանում...»⁵⁴⁰:

Ն. Արղոթյան-Երկայնաբազուկը ամուսնացած էր Մարիամ Հովհաննիսյան Արղոթյանցի (ծնվ. Սիրգայանց) հետ, որը վախճանվել է 1919 թ.: Վերջինս հայտնի էր իր բարեգործություններով:

Ի դեպ, իշխ. Ն. Արղոթյան-Երկայնաբազուկն իր ժամանակի ակնառու մտավորականներից էր: Նրա հարուստ գրադարանը կովկասագիտական բացառիկ արժեք էր ներկայացնում. «...իշխանը յայտնի էր իրբրև ուսումնասեր և ուներ նշանաւոր գրադարան յատկապէս Կովկասի վերաբերեալ բոլոր հրատարակութիւնները...»⁵⁴¹: Այդ արժեքավոր գրադարանը ի մեծ բարեբախտություն հայ ժողովրդի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պա-

Ն. Ա. Արղոթյան-Երկայնաբազուկի տապանաքարը Սանահինի վանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու բակում գտնվող Արղոթյաններ-Երկայնաբազուկների տոհմական

տախանատուները, հակառակ ժամանակի դժվարին և ամենաանբարենպաստ պայմաններին, կարողացան փոխադրել Երևան. «Նշանաւոր մատենադարան մը ուներ (10.000 հատոր) որ իր ժառանգորդները 1920-ին վաճառեցին Հայաստանի կառավարութեան, երկրէն դուրս գալու միջոց ձեռք բերելու համար (բնակության էին փոխադրվել Փարիզ - Ս.Կ.), այժմ Երեւան կը գտնուի ան եւ յոյժ կարեւոր մէկ մասը կը կազմէ պետական Գրատան...»⁵⁴²:

ՊՈՂՈՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՅԱՆ ԻԶՍԱՅԻԼՅԱՆՑ

Պողոս Իզմայիլյանը ծնվել է 1852 թ.: Նրա ծննդավայրի մասին տվյալները հակասական են: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ նա ծնվել է Երևանում և ավարտել տեղի գիմնազիան, բայց այլ տվյալներով՝ Թիֆլիսում: Հայտնի է, որ Պողոսի պապը (հոր հայրը) երիտասարդ հասակում գերի էր ընկել թուրքերի ձեռքը: Երբ 1790 թ. Սուվորովը գրավում է Բեսարաբիայի Իզմայիլ բերդաքաղաքը, հայ գերին հայտնվում է ռուսական բանակում և, ի պատիվ իր ազատագրման վայր Իզմայիլի, ստանում է Իզմայիլյանց ազգանունը⁵⁴³:

Ինչ վերաբերում է Պողոսի մայրական թևի ծագմանը, ապա նրա պապի հայրը Քարթլի վերջին թագավոր Գիորգիի պալատական բժիշկն էր և հայտնի էր Հեքիմ-աղա անունով: Հետագայում նրա ժառանգները կրում են Հեքիմյան ազգանունը (ռուս. տիրապետության շրջանում նաև՝ Ալիմովներ)⁵⁴⁴:

Գերագանց ավարտելով գիմնազիան՝ մեկնում է Պետերբուրգ՝ բարձրագույն ուսում ստանալու, բայց 1869 թ., երբ դեռ հենց առաջին կուրսում էր, ստիպված է լինում վերադառնալ Թիֆլիս (ուսանողության շրջանում ծայր առած շարժման հետևանքով): 1870 թ. Պ. Իզմայիլյանցն իր ընկերների (Շահվերդյանի և Իվանովի) հետ ծանոթանում է վրացական «Դրոբեա» («Ժամանակներ») և «Մասփլո» («Գյու-

536. "Известия Тифлисской городской думы", 1911, N 4, էջ 18:
537. "Кавказ", 1903, N 246, էջ 3: Հասցեն էր՝ Երևանյան հրապարակ, N 132 ("Кавказский Календарь на 1906 г.", Тифлис, 1905, էջ LIX):

538. "Кавказский Календарь на 1892 г.", Тифлис, 1891, էջ 492: Տե՛ս նաև՝ նշվ. աշխ. 1893 թ. հրատարակությունը, էջ 457:

539. "Кавказский Календарь на 1896 г.", Тифлис, 1895, էջ 500:

540. «Տարագ», 1916, N 8-10, էջ 88: Մահախոսականները տես՝ "Известия Тифлисской Городской Думы", 1916, N 1-3, էջ 3-4: «Հովիտ», 1916, N 14, էջ 210: Ի դեպ, «Տարագ»-ի վկայակոչման համաձայն 2000 թ. նոյեմբերին մեկնեցինք Սանահին, Ն. Արղոթյանի տապանաքարը գտնելու հույսով: Բարեբախտաբար, տապանաքարը գոյություն ուներ: Այն գտնվում էր Սանահինի վանական համալիրի գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում՝ մոտ 10 մետր հեռավորության վրա (շրջապարսպի ներսում): Ցավոք, ուղղանկյունաձև սրբատաշ տապանաքարի երեսին ազուցված մարմարե սալիկի երեսին փորագրված բազմատող երկլեզվյան արձանագրությունն արդեն մեծ մասամբ բավականին հողմնահարվել էր, իսկ տեղ-տեղ դարձել իսպառ անընթեռնելի.
...КЧЕ...

...ВАСИЛЕВИЧЪ...

АРГУТИНСКИЙ-ДОЛГОРУКОВ

...

ԲԱՐԵԲԱՐՈՅՆ ԱՆ ...

ԻՇԽԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՎԱՍԻԼ ...

ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ-ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ

... 16 1845

ՎԱԽՃԱՆԵՅԱԻ 30-ՐԸ ... :

541. «Տարագ», 1916, N 8-10, էջ 88:

542. «Ֆրանսահայ տարեգիրք. 1927», Բ տարի, Փարիզ, 1927, էջ 171:

543. «ՅՅ»-ը, 1895, N 12, էջ 2:

544. Նույն տեղում:

ղական») թերթերի խմբագիրների (Ն.Նիկողաձե, Ս. Մեսխիա) և Գ. Ծերեթելու հետ և վերջիններիս օգնում հիմնելու մի տպարան «Գ. Ծերեթելի և ընկերություն» անունով: Տպարանը սկսել է գործել Պ. Իզմայիլյանցի տնօրինությամբ⁵⁴⁵: Գ. Ծերեթելին նշել է, որ երբ ինքը 1872 թ. այդ տպարանում լույս տեսնող «Դրոճբա»-ում հոդվածներ էր տպագրում «Հողային բանկ» հիմնելու վերաբերյալ, նյութերն ամբողջովին իրեն է տրամադրել Պ. Իզմայիլյանցը⁵⁴⁶: Շուտով Ն. Նիկողաձեի հետ միասին Պ. Իզմայիլյանցը կարողանում է հիմնել այսպես կոչված «Իվանովի գրադարանը», որը դեպի իրեն էր ձգում հատկապես պատանի ընթերցողներին: Դարձյալ Ն.Նիկողաձեի և Գ. Ծերեթելու մասնակցությամբ Պ. Իզմայիլյանցը գլուխ է բերում մի կատակերգություն-դիմակահանդես, որտեղ դիմակավորված գործող անձինք մարմնավորում էին կառավարության հայտնի գործիչներին: Դիմակահանդեսի ներկայացման առթիվ իր հուշերում Գ. Ծերեթելին նշել է, որ այն դիտել էր 1000-ից ավելի հանդիսատես, այդ թվում գավառապետ Օրլովսկին, մարզային վար-

Պ. Ա. Իզմայիլյանց

չության ղեկավարը և պաշտոնական այլ անձինք⁵⁴⁷:

1873 թ. Պ. Իզմայիլյանցն իր վրացի գործընկերների հետ մեկնում է արտասահման: Փարիզում մասնակցում է Սորբոնի համալսարանի գրականության դասընթացներին⁵⁴⁸: Փարիզում Պ. Իզմայիլյանցը նպաստում է վրաց «Դրոճա» թերթի հրատարակությանը. «Պավել Իզմայիլովի ակտիվ մասնակցությամբ 1873 թվականին Նիկո Նիկողաձեն և Դաթա Միքելաձեն Փարիզում հրատարակեցին «Դրոճա» թերթը, որի պահպանված առաջին երեք համարները գտնվում են Բրիտանական թանգարանում⁵⁴⁹: Այդ թերթի երրորդ համարում տպագրված իր հոդվածում շոշափելով Եվրոպայի բանվորական շարժման հարցերը՝ Պավել Իզմայիլովն արտահայտել է «Դրոճայի» սոցիալիստական սկզբունքները...»⁵⁵⁰:

Պ. Իզմայիլյանցն իր հասարակական գործունեությունը ծավալել է սկսած 1870-ական թվականներից: Նա մեծ դեր է խաղացել ոչ միայն վրաց մամուլի կայացման գործում, այլև գործուն կերպով մասնակցել է Գրիգոր Արծրունու հիմնադրած «Մշակ»-ի աշխատանքներին: Գ. Արծրունու գնահատմամբ Պ. Իզմայիլյանցը «Մշակ»-ի խմբագրությունում. «գուցե միակն էր որ լիազօր տեր էր իր բաժնի»⁵⁵¹: Նաև. «Եթե խմբագրական ժողովներում ես մեծ մասամբ միշտ առելի համաձայն էի Իզմայիլովի, քան ուրիշների հետ, այդ այն հասարակ պատճառով, որ նա բոլոր մնացածներից առելի երօպացի էր, ազատ մախապաշարմունքներից, մտաւորապես առելի զարգացած»⁵⁵²:

Թղթակցել է «Тифлисский Вестник» և «Մշակ» պարբերականներին: 1878 թ., երբ «Тифлисский Вестник» թերթի խմբագիր Կ.Ա. Բեհրուդյանը Պե-

545. Նույն տեղում:

546. Նշվ. հոդվածը, էջ 2-3: Ի դեպ, նույն Գ. Ծերեթելին, տարիներ անց, Պ. Իզմայիլյանի այդ շրջանի գործունեության մասին փորձ-ինձ մանրամասնելով, նշել է. «...վրացիների ներկայիս սերունդը երկի չգիտե, թե ինչպիսի երազանքներ ու վեհ ձգտումներ ունեն էր Պ. Իզմայիլյանցը: Իր երիտասարդության լավագույն ոչ մեկ և ոչ երկու տարիներն է զոհաբերել այդ ձգտումների իրականացմանը, երբ Իզմայիլովը ին, Նիկողաձեի և հանգուցյալ Մեսխիի հետ միասին անդադրում գիշեր-ցերեկ աշխատում էր «Կրեբուլի» հանդեսի և «Դրոճբա» թերթի խմբագրություններում: Այն ժամանակ մենք երազում էինք Դուբելիթայից ձեռք բերված տպարանը այնպես ուռքի կանգնեցնել, որ ապահովեր «Կրեբուլի», «Դրոճբա», «Մասափոլ Գազեթի» վրացական հրատարակությունները: Դա եղել է 1869-1872 թթ.: Այդ շրջանում վրաց տպագրության լավագույն գործիչների անվան հետ էր կապված Իզմայիլովի անունը: Անշահախնդիր ծառայությամբ պ. Իզմայիլովը այն աստիճան էր տարված վրաց տպագրության գործով, որ բոլորովին մոռացել էր, որ ուներ տուն, անհամբերությամբ սպասող սիրող մայր ու զիջերներ շարունակ անցկացնում «Կրեբուլի-Դրոճբա»-ի խմբագրությունում» (բնագրում՝ «...Едва ли нынешнее поколение грузин знает каких мечты он лелеял и каковы были святые стремления П. Измайлова. Не один и не два лучших года своей молодости он пожертвовал на осуществление этих стремлений, когда Измайлов рядом со мной, с Николадзе и с покойным Месхи неустанно ден и ночь работал в редакциях журнала “Кребули” и газеты “Дроэба”. Тогда мы вместе мечтали приобрести от Дубелира типографию поставить на такую ногу, чтобы доходили ея обезпечить существование грузинских изданий: “Кребули”, “Дроэба” и “Сасапла Газети”. Это было в 1869, 1870, 1871 и 1872 годах. В то время с именами лучших деятелей грузинской печати было связано имя П. Измайлова. Безкорыстным служением делу грузинской печати г. Измайлов был до такой степени увлечен, что он, забыв совершенно, что у него есть дом, есть любящая мать, с нетерпением его ожидающая, на пролет ночи проводил в редакции “Кребули-Дроэба”...» (“Тифлисский Листок”, 1893, N 254, էջ 2):

547. Նույն տեղում: Ի դեպ, տարիներ անց, վրաց թատրոնի պատմությունը շարադրած Գ. Միրադյանը նշել է, որ Պ. Իզմայիլյանցն աշխատակցել է նաև վրաց թատրոնին. «...յաճախ կանացի դերեր խաղում էր և Թիֆլիսի նախկին քաղաքագլուխ հանգուցեալ Պոդոս Իզմայիլեանցը» (**Սիրադեան Գ.**, Վրաց թատրոնի անցեալը եւ ներկան, «Գեղարվեստ», 1909, N 3, էջ 28):

548. **Ստեփանյան Գ.**, Կենսագրական բառարան, հատոր Բ., Երևան, 1981, էջ 9:

549. Այդ թերթից լույս է տեսել միայն 10 համար, որից միայն առաջին երեքն է պահպանվել («Քարթուլի Սժերտբա», 1927, N 10, էջ 124):

550. **Նիկողաձեի Ն.**, Հայ և վրաց գրական գործիչների բարեկամության պատմությունից, «Մովեսական Վրաստան», 1957, N 8:

551. **Լեօ**, Գրիգոր Արծրունի, Թիֆլիս, 1902-3, հատոր 2, էջ 57:

552. Նույն տեղում:

տերբորգում էր, Պ. Իզմայիլյանցը, որն այդ ժամանակ արդեն (1876-ից) քաղաքային դումայի քարտուղարն էր, ստանձնում է նաև ծանր կացության մեջ հայտնված (նաև նյութական) թերթի խմբագրի պարտականությունը⁵⁵³:

1878 թ. վերջին տեղի ունեցած քաղաքային ձայնավորների (պատգամավորների) ընտրությունների ժամանակ Պ. Իզմայիլյանցն իր ջանքերը ծառայեցնում է քաղաքային խորհրդարանը երիտասարդ ուժերով համալրելու գործին, որն էլ պսակվում է հաղթանակով, և չնայած հին գործելակերպին կառչած ծերունիներ էլ կային, բայց նրանց ձայնը այլևս որոշիչ չէր⁵⁵⁴:

Ալ. Մատինյանցի՝ քաղաքագլուխ ընտրվելուց հետո (1879) Պ. Իզմայիլյանցը փաստորեն դառնում է քաղաքային խորհրդի առավել գործուն անդամը. «...խոսելով Իզմայիլովի մասին, անհնարին է չանդրադառնալ քաղաքային ինքնակառավարման ողջ գործունեությանը սկսած 1879-1890 թթ., երբ կառավարումը գլխավորում էր Ա. Ս. Մատինովը, իսկ գործերի փաստացի ղեկավարը, բոլոր դեպքերում, համարվում էր Իզմայիլովը»⁵⁵⁵:

1877-1883 թթ. Պ. Իզմայիլյանցը 4 անգամ՝ յուրաքանչյուրը 2-ական տարի ժամանակով վարել է քաղաքային խորհրդի քարտուղարի պաշտոնը (ընտրվել և վերընտրվել՝ 15.I.1877-ին, 19.XII.1881-ին և 31.I.1883-ին)⁵⁵⁶: Քարտուղարի պարտականությունները Պ. Իզմայիլյանցը կատարել է մինչև քաղաքային վարչության անդամության թեկնածու (2.V.1883), ապա և՛ անդամ (17.X.1883) ընտրվելը⁵⁵⁷: Մինչև քաղաքագլուխ ընտրվելը Պ. Իզմայիլյանցը երկու անգամ (28.XII.1884-ին և 22.XII.1888-ին) վերընտրվել է վարչության անդամության կազմում⁵⁵⁸: Չուրախեռաբար սկսած 1883 թ. հոկտեմբերի 17-ից մինչև 1893 թ. նոյեմբերի 7-ը Պ. Իզմայիլյանցը վարել է փոխքաղաքագլխի պաշտոնը⁵⁵⁹:

1880 թ. նաև Պ. Իզմայիլյանցի գործուն աջակցությամբ քաղաքագլուխ Ա. Մատինյանցը կառավարության առջև խնդիր է դնում Թիֆլիսում պետական համալսարան հիմնելու և վերջինիս գոյությունն ապահովելու համար քաղաքի եկամուտներից 100.000 ռուբ. հատկացնելու վերաբերյալ⁵⁶⁰: Մինչ

1890 թ. Պ. Իզմայիլյանցի գործունեությունն իր ժամանակին գնահատվել է այսպես. «... երկար տարիներ նա առաջին անդամն էր քաղաքային վարչութեան, սկսած լինելով իր ծառայութիւնը, խորհրդարանի քարտուղարի պաշտօնով 1876 թականին: Այդ օրից Պոդոս Իզմայիլեանը, շնորհիւ իւր նւիրածութեանը քաղաքի գործերին, միացած բարձր կրթութեան հետ և մի բնատրութեան, որը նորան մատչելի էր դարձնում ամենքին, արդէն վաղուց կազմում էր Թիֆլիսի քաղաքային գործերի ոգին»⁵⁶¹:

Ա. Մատինյանցի հրաժարականից հետո (1891 թ. մարտի 1-ին), 1891 թ. ապրիլի 25-ից նոր քաղաքագլխի ընտրություններին Պ. Իզմայիլյանցն առաջին անգամ առաջադրում է նաև իր թեկնածությունը. «... թեկնածութիւնը այն մարդու, որը իւր ունեցած դիրքի համար գրեթէ բացառապէս պարտական է իւր անխոնջ աշխատութիւններին քաղաքի օգտին: Դեռ ևս իբր քարտուղար քաղաքային դումայի նա, ... շնորհիւ իւր մտաւոր և ոգեկան գերազանցութեան, մասնակից էր վարչութեան գործավարութեանը: Դեռ ևս իբր դումայի քարտուղար – նա՛ վարչութեան ոգին էր: Բնական է թէ ինչու քարտուղարութիւնից հրաժարելով՝ նա ամենայն հեշտութեամբ ընտրեց վարչութեան անդամ և այն էլ վարչութեան առաջին անդամ, այսինքն քաղաքագլխի օգնական: Այդ ոչ միայն անելի բարձր այլ և իւր ընդունակութիւնների համար անելի հարմար պաշտօնում նա ցոյց է տուել գնահատելի և ոչ սովորական դիրքեր: ...Պր. Իզմայիլեանի ընտրութիւնը ցանկալի էր մի քանի տեսակետներից: Նախ որ արժանի էր, իբր քաղաքի գործերին հմուտ և նւիրած մարդ: Երկրորդ՝ նորա ընտրութիւնը կունենար մի բարոյական խրախուսիչ ազդեցութիւն դորանով ցոյց կը տրւէր որ հասարակութիւնը զիտ պատիւների արժանացնել նաև մշակ մարդուն, իսկ պ. Իզմայիլեանը մշակ էր, բառիս ազնիւ մտքով...»⁵⁶²:

Ինչպէս հայտնի է⁵⁶³, ընդդիմադիր կուսակցության (բաղկացած գլխավորապէս վրացագրի և մասամբ ռուս պատգամավորներից) ճնշման հետևանքով 1891 թ. ապրիլի 25-ին կայացած ընտրություններում Պ. Իզմայիլյանցը քաղաքագլուխ չի ընտրվում (30 կողմ, 32 դեմ)⁵⁶⁴: Պր. Չուրախովի գլխավորած ընդդիմությունը ջանք չէր խնայում Պ. Իզմայիլյանցին զրկելու նաև հոկտեմբերի 12-ին տեղի ունեցող փոխքաղաքագլուխ ընտրվելու հնարավորությունից, որը, սակայն, ապարդյուն է անցնում⁵⁶⁵: Իշխան Ն. Արդության-Երկայնաբազուկի առաջին

553. Туманов Г. М., Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 54:

554. Նշվ. աշխ., էջ 60:

555. Նշվ. աշխ., էջ 62 (բնագրում՝ "...говоря об Измайлове, нельзя не остановиться на всей деятельности городского самоуправления за время с 1879 г. по 1890 г., когда во главе управления стоял А. С. Матинов, а фактическим руководителем дел, во многих случаях являлся Измайлов"):

556. "Известия Тифлисской Городской Думы", N4, Тифлис, 1911, էջ 21:

557. Նշվ. հանդեսը, էջ 20:

558. Նույն տեղում:

559. Նշվ. հանդեսը, էջ 19:

560. Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 63:

561. «Մուրճ», 1895, էջ 352:

562. «Մուրճ», 1891, էջ 529-530:

563. Տե՛ս Ն. Արդության-Երկայնաբազուկի 1891 թ. ընտրության մանրամասները սույն աշխատության համապատասխան տեղում (էջ 80-81):

564. «Մուրճ», 1891, էջ 530:

565. «Մուրճ», 1891, էջ 1242-1244:

Պ. Ա. Իգմայիլյանց

շրջանի քաղաքագլխի պաշտոնավարության ժամանակ (1891-1893) ու նաև վերջինիս հրաժարականից (1893) հետո մինչև նոր քաղաքագլխի ընտրության օրը (7-ը նոյեմբերի) Պ. Իգմայիլյանցը վարում է քաղաքագլխի օգնականի, որն է՝ փոխքաղաքագլխի պաշտոնը⁵⁶⁶:

1893 թ. աշնանը նշանակված նոր քաղաքագլխի ընտրությունները, մի քանի անգամ ձախողվելով ու ձգձգվելով (հոկտեմբերի 17⁵⁶⁷, հոկտեմբերի 31⁵⁶⁸), ի վերջո կայանում են նոյեմբերի 7-ին. «Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի արտակարգ նիստ է նշանակուած կիրակի, նոյեմբերի 7-ին...»⁵⁶⁹: Ընտրողների բացարձակ մեծամասնությամբ Պ. Իգմայիլյանցն այդ օրն ընտրվում է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ. «Կիրակի, նոյեմբերի 7-ին, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ ընտրուեց պ. Պողոս Իգմայիլեանը: Ընտրութեանը ներկայ էին 71 հոգի հաշուած և իրեն պ. Իգմայիլեանցին: Թիֆլիսի նոր քաղաքագլուխն ստացաւ 62 ընտրողական և 8 ոչ ընտրողական քուէ...»⁵⁷⁰:

Ի դեպ, նույն այդ օրերին Պ. Իգմայիլյանցը Մագուրամոյի անտառներում հայտնաբերել էր մի ջրառատ աղբյուր: Մտահոգ Թիֆլիսի ջրամատակարարման խնդրով՝ նա աղբյուրն ուսումնասիրելու նպատակով հրավիրել է մասնագետների, իսկ ջրի մնուշը ներկայացրել Ֆ. Օտտենին ստուգման նպատակով (պարզվել է, որ այն Ավճալայի լավագույն ջրերից է և ավելի սառը, իսկ հոսքը՝ օրական 2 միլիոն դույլ: Ի դեպ, կրկնակի ավելի, քան Ավճալայից արդեն քաղաք հասցված ջրերը)⁵⁷¹:

Սակայն, Պ. Իգմայիլյանցին վիճակված չէր երկարաժամկետ պաշտոնավարություն: Նա վախճանվել է 1895 թ. մարտի 5-ին Պետերբուրգում. «...վախճանեց մարտի 5-ին Պետերբուրգում, ուր նա գնացել էր քաղաքի գործերի համար և ուր նա վարակեց այնտեղ տիրող ինֆլուենցա հիւանդութիւնով, որից յառաջ եկաւ թոքերի բորբոքումն...»⁵⁷²:

Պետերբուրգից հանգուցյալի մարմինը փոխադրվել է Նովոռոսիյսկ-Բաթում (նավով), ապա՝ Թիֆլիս (գնացքով)⁵⁷³ ավելի քան 10 օրվա ընթացքում: Քաղաքագլխի մահվան լուրն անմիջապես գուժել են բոլոր լրատվամիջոցները⁵⁷⁴: Առանց չափազանցության հարկ է նշել, որ քաղաքագլխի մահը սգում էր ողջ Թիֆլիսը: Բոլորն էլ գիտակցում էին, որ Թիֆլիսը կորցրել է այնպիսի մի անհատի, որին պատմությունն ու ժամանակը հրապարակ են հանում չափազանց ժլատ կերպով. «Ամենաբարձր պաշտօնեայից սկսած մինչև ամենայետին մշակը, որ փողոցներն է աւելում, անկեղծ կերպով համակրում, սիրում էին Իգմայիլեանին: Քաղաքագլխի պատուաւոր պաշտօնն ունենալով, նա իրեն պահում էր իբրև մի բոլորովին հասարակ մարդ, ամենքի հետ, մշակ լինէր դա, թէ ծառայակից՝ վարում էր իբրև ընկեր. ընդունում էր ամենքին, ով ուզում էր տեսնել իրեն, ամենայն հաճութեամբ լսում էր խնդրատուներին և ամենքի օգտին անում էր, ինչ որ կարողանում էր...: Պողոս Իգմայիլեանի մահով ամբողջ Կովկասը կորցնում է, իւր՝ առանց այն էլ սակաւաթիւ, ամեն կողմից ընտիր և շնորհալի զաւակներից մէկին»⁵⁷⁵:

Հանգուցյալին լավ ճանաչողներից մեկը՝ Գիորգի Ծերեթելին, իր խմբագրությամբ լույս ընծայվող «Կովալի» հանդեսում նշել է. «Յանկացած ազգ կցանկանա ունենալ Իգմայիլների նման մարդիք, որ թանկարժեք երևույթ է: Այդպիսի ընդունակությամբ և կայտառությամբ մարդ ինչ ազգից էլ որ ծնվի (այդ ազգը լինի անկախ թե կախյալ), միևնույն է ֆեմոնները կընկնի և տվյալ ազգը միայն բարիքներ ձեռք կբերի»⁵⁷⁶, իսկ «Նոր-Դար» օրաթերթի թղթակիցը, որը մասնակցել էր թաղմանը, նույն թերթում լույս ընծայված հրապարակման մեջ նշել է. «Երբէք Թիֆլիսն, որքան յիշում ենք, այնպիսի թաղում չէր տեսել, որպիսին տեսաւ մարտի 18-ին: Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Պողոս Իգմայիլեանի թաղմանը ո՞վ էր ներկայ հարցնելու տեղ, պէտք է հարցնել – ո՞վ չէր ներկայ: Չափազանցած չենք լինիլ, եթէ ասենք, որ ներկայ էր գրեթէ ամբողջ Թիֆլիսն իւր տասնեակ հազարաւոր բնակիչներով, որ խիտ առ

566. «Նոր-Դար», 1893, N 181, էջ 1:
567. «Նոր-Դար», 1893, N 182:
568. «Նոր-Դար», 1893, N 185, էջ 1:
569. «Նոր-Դար», 1893, N 197, էջ 2:
570. «Նոր-Դար», 1893, N 197, էջ 2:
571. «օցցրօս», 1893, N 264:

572. «Մուրճ», 1895, էջ 351-352:
573. “Тифлисский листок”, 1895, N 55, էջ 2:
574. Այդ մասին տես “Кавказ”, 1895, N 64, 74, “Нива”, 1895, N 13, էջ 315-316, “Новое обозрение”, 1895, N 3842, 3843; “Тифлиссский листок”, 1895, N 54, 55, 56, 57, 58, 62, 97, «Նոր-Դար», 1895, N 40, էջ 2, N 42, N 50, էջ 3:
575. «Նոր-Դար», 1895, N 40:
576. «ցցրօս», 1895, N 12, էջ 2:

խիտ կանգնած էր երկաթուղու կայարանից սկսած մինչև Վերայի կամուրջը, այստեղից մինչև քաղաքային տունը, այստեղից էլ մինչև Վանքի ասագ եկեղեցին, փողոցների երկու կողմերում, մօտ չորս վերստ տարածութեամբ: Լուսամուտները, պատըզգամբները, կտորները հօ լիքն էին ու լիքը: Շատերը բարձրացել էին անգամ ծառերի կատարները: Ուշադրութեան արժանին այն է, որ այս հսկայական ամբողջը հաւաքուել էր ինքնաբերաբար, սարքովի, շինովի ոչինչ չկար այստեղ: Առաւօտեան ժամը 9-ից արդէն կայարանի դուրս ու ներսը սկին էր տալիս հաւաքուած ամբողջից. այդտեղ սպասում էին համաքարներն իրենց դրոշակներով, որոնց վրայ սև շղարշ էր անցկացրած: Ներկայ էին պաշտօնական անձեր. կայարանում էին Թիֆլիսի քաղաքագլխի օգնականը բոլոր իրաւաստների և քաղ. վարչ. անդամների հետ, ներկայացուցիչներ զանազան հաստատութիւններից, պատգամաւորութիւններ զանազան քաղաքներից, հանգուցեալի ընտանիքը, ազգականները, բարեկամները, մամուլի ներկայացուցիչներ և այլն: Կայարանի առաջ կանգնած էր քաղաքիս հայ հազկորականութիւնը, որին գլուխ էր անցած թեմիս սրբազան առաջնորդ Գեորգ արքեպիսկոպոսը: Ներկայ էր և մահմեդականների Շէյխ-Ուլ-Իսլամը մի քանի հոգկորականորով, ինչպէս և հրեաների ռաբբին: Ժամը 10-ից 10 րոպէ անց, պլատֆորմին մօտեցաւ սգազգեստ գնացքը: Դագաղը դուրս բերելով վագոնից, հանգիստ տուին կայարանի առաջ և ապա սկսուեց տխուր յուրարկատրութիւնը: Ամենից առաջ գնում էին համաքարների դրօշակակիրները, յետոյ քաղաքային երկսեռ դպրոցների սաները, այնուհետև գնում էին՝ երգեցիկ խումբը, հոգկորականութիւնը, ապա ձեռքերի վրայ բարձրացրած տանում էին դագաղը, որի վրայ փայլում էր քաղաքի արծաթե պսակը: Դագաղին հետևում էր դիակառքը և երկու ուրիշ կառքեր պսակների մէջ կորած: Տխուր հանդիսատր յուրարկատրութեան պատկերը լրացնում էր անվերջ կառքերի շարքը: Յուրարկատրութեան ամբողջ ճանապարհին իրար վրայ թափուած ժողովուրդը լուռ վշտով հանում էր գլխարկը, խանութները փակում էին: Հասնելով քաղաքային տան մօտ, այստեղ, Երևանեան հրապարակի վրայ, կրկին անգամ հանգիստ տուին հանգուցեալին: Այստեղից տխուր գնացքը շարունակուեց դէպի Վանքի ասագ եկեղեցին, որի շրջակայքում բառիս բուն նշանակութեամբ ասեղ չէր ընկնիլ գետին: Պատարագիչն ինքն սրբազան առաջնորդն էր, որ յետոյ ոյ մի դամբանական խօսել շեշտելով այն մեծ կորստի վրայ, որ կրել է քաղաքը: Ս. Առաջնորդը յայտնեց բեմից հանգուցեալի մօրը Վեհափառ Կաթողիկոսի ցանկութիւնը, որ ստացել էր հեռագրով: Ժամերգութեան և թղթանը ներկայ էին Կովկասի կառավարչատի օգնականը, Թիֆլիսի նահանգապետը, դատարանական պալատի նախագահը, Կովկասեան գրաքննչական ատեանի նախագահը, Թիֆլիսի կո-

մենդանոր, նահանգական դատարանի նախագահը, ոստիկանապետը, և այլն բարձրաստիճան անձինք: Գերեզմանի վրայ ճառ խօսեցին քաղաքագլխի պաշտոնակատար պ. Իւանենկոն և իրաւասու պ. Շահ-Ազիզեանը...»⁵⁷⁷:

«Тифлисский Листок»-ի թղթակիցն ավելացրել է. «Քաղաքագլուխ Պ. Ա. Իզմայլովի մահը խոր տրտմություն առաջացրեց քաղաքի բնակչության գրեթե բոլոր շերտերի մէջ: Թե ինչքան էր հանգուցյալը հեղինակավոր, կարելի է եզրակացնել այն բանից, որ «Նախալովկա»-յի տնատերերը ցուցակագրմամբ գումար էին հավաքել Պ. Ա.-ի գերեզմանի վրա «Ինքնական նորաբնակիչների կողմից անմոռաց Պ. Ա. Իզմայլովին» գրութեամբ պսակ դնելու նպատակով»⁵⁷⁸:

Ընդամենը օրեր անց Քաղաքային Խորհուրդը կայացնում է հետևյալ որոշումը. 1) Հանգուցյալի ընտանիքին տարեկան հատկացնել 3000 ռուբ, որից 1800-ը՝ ցմահ, իսկ 1200-ը՝ որդուն մինչև չափահաս դառնալը կամ մինչև բարձրագույն կրթության դասընթացներն ավարտելը. 2) Քաղաքային Խորհրդի դահլիճում Պ. Իզմայլյանցի նկարի տեղադրում և նախկին «Կիրայիչնոյ» փողոցի անվանափոխում ի պատիվ հանգուցյալ քաղաքագլխի՝ «Իզմայլովյան», իսկ «Նովայա» փակուղին, որտեղ գտնվում էր Իզմայլյանցի տունը⁵⁷⁹, պետք է վերանվանվեր «Իզմայլովյան փակուղի», 3) Քաղաքային ինքնավարության անունից Իզմայլյանցի գերեզմանին տեղադրել արծաթե պսակ և այլն⁵⁸⁰ (կից՝ Սանասարյանի գերեզմանին)⁵⁸¹: Տարեվերջին Քաղաքային Խորհրդի որոշմամբ 700 ռ. է հատկացնում Պ.

577. «Նոր-Գար», 1895, N 50, էջ 3:

578. «Тифлисский Листок», 1895, N 57, էջ 2 (բնագրում՝ «Смерть городского головы П. А. Измайлова сильно опечалила почти все слои населения города. На сколько был популярен покойный, можно заключить из того, что домовладельцы “Нахаловки” по подписке собрали между собою деньги на венок для возложения на гроб П. А. с следующей надписью: “От самовольных поселенцев незабвенному П.А.Измайлову”»):

579. Հայտնի է, որ 1888 թ. Պ. Իզմայլյանը բնակվում էր Սապրոնայա փողոցի վրա գտնվող Բարանասյանի տանը («Кавказский Календарь на 1889 г.», Тифлис, 1888, էջ 309): 1893 թ. նա արդեն սեփական տուն ուներ (Նովայա Գոլանդկայա փողոցում) («Кавказский Календарь на 1894 г.», Тифлис, 1893, էջ 458): Պահպանվել է Միրզոլի և Տեր-Ղուկասովի նախկին հողամասի վրա ինժեներ Կ. Բուրկևիչի նախագծով կառուցված այդ տան նախագիծը (27, մայիս, 1892 թ.), ՎՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 192, ց. 8ա, գ. 3278 (Թիֆլիսի քաղաքային վարչության ֆոնդ):

580. «Тифлисский Листок», 1895, N 56, 58: Հարկ է նշել, որ Իզմայլյանցի անուն էր կրում նաև քաղաքի պետական ուսումնարաններից մեկը, որի՝ 1912 թ. նորոգման աշխատանքները, ի պատիվ հանգուցյալ քաղաքագլխի, պիտի իրականացվեին քաղաքի գումարներով. «Училище имени П. А. Измайлова. Гласный А. С. Бабов вошел в думскую училищную комиссию с предложением: устроить в город. средства школу имени покойного город. головы П. А. Измайлова в память больших заслуг его перед городом» («Тифлисский Листок», 1912, N 208, էջ 2):

581. «Նոր-Գար», 1895, N 49:

Իզմայիլյանցի գերեզմանին հուշաքար կանգնեցնելու նպատակով⁵⁸²:

1896 թ. մարտի 10-ին նրա գերեզմանի տեղում բացվում է ճարտ. Ա. Մելիք-Բեգլարյանի և Անդրիոլետիի հեղինակությամբ պատրաստված մի համեստ հուշարձան, որի վրա փորագրված էր «Պօղոս Իզմայլեանին Թիֆլիս քաղաքից»⁵⁸³:

Հայանի է, որ արդեն 1909 թ. Պ. Իզմայիլյանցի հուշարձանը մասամբ քայքայվել էր և կարիք ուներ նորոգության. «Թիֆլիսի վանքի աագ եկեղեցու գաւթում թաղւած մեր նշանաւոր ազգայինների շարքում՝ յայտնի հերոս գեւն. Արշակ Տէր-Ղուկասեանի և նշանաւոր քաղաքագլուխ Պօղոս Իզմայլեանի արձանները, որոնք կառուցուած են Թիֆլիզ քաղաքի հաշուով, քայքայուել, անշքացել են. հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել»⁵⁸⁴: Նույն թվականին մեկ այլ լրագրի թղթակիցն այդ առթիվ ուղղակի նշել է, թե «Վանքի տաճարի գավթում տեղադրված նախկին քաղաքագլուխ Պ. Ա. Իզմայլովի հուշարձանն ամբողջությամբ քայքայված վիճակում է: Այս դեպքում ժամանակի քայքայիչ ազդեցությանը օգնության են հասել ինչ-որ սրիկաների ձեռքեր, որոնք ջարդել են երկաթե ճաղաշարը և մինչև իսկ հուշարձանից պոկել մարմարի կտորները: Անհրաժեշտ է հուշարձանը վերանորոգել»⁵⁸⁵:

Շուրվաթերցի աշուղ Հազիրն ունի մի ստեղծագործություն, որը գրել է 1895 թ. ի հիշատակ Պ. Իզմայիլյանցի: Ահա այն.

«Երջանկայիշատակ Պօղոս Իզմայիլեանի մահուան առիթով.

Մայր Տիֆլիսի հարազատ որդի Պօղոս,
Ազնի քաղաքագլուխ, քաջ գործակատար,
Կտրիճ յառաջադեմ, դու անյաղթ հերոս,
Քսան տարի աշխատեցիր մեզ համար,

Ի մանկութենե սիրեցիր մարդկութիւն,
Տիֆլիսի վարչութեան եղար ամուր սիւն,
Աշխարհի մեջ թողեցիր անմահ անուն,
Որ կյիշուի Տիֆլիսի մեջ դարեցդար:

Կեանքըդ ազգիդ համար չխնայեցիր,
Լրագիրներին աշխատակցեցիր,
Հայրենիքիդ պարգերես ծառայեցիր,
Գիշեր ցերեկ կաշխատեիր անդադար:

582. “Тифлисский Листок”, 1895, N 294:

583. «Մշակ», 1896, N 30, էջ 3: Նաև՝ “Тифлисский Листок”, 1896, N 49.

584. «Հովիւ», 1909, N 26, էջ 416:

585. “Тифлисский Листок”, 1909, N 245, էջ 2 (բնագրում՝ “Памятник бывшему город. голове П.А. Измайлову поставленный в ограде Ванскаго собора, пришел в совершенную ветхост. В этом случае разрушающему влиянию времени пришло на помощь руки каких-то негодяев, которые изломало решетку и даже отбили куски мрамора от памятника. Необходимо памятник реставрировать”).

Բնաւորութիւնդ բարի դու ազնիւ,
Արժանաւոր մարդու՝ գիտէիր պատիւ
Նիհար բարակակազմ՝ գործի մեջ արծիւ,
Դուման չէ ունեցել քեզ պէս դեկավար:

Դու շնորհալի մարդ էիր բաւականին,
Հսկում էիր մեր երկրի ամեն բանին,
Աշխատելով հասար արդ աստիճանին,
Սիրում էիր ամեն ազգին հաւասար:

Իզմայիլեանց Պօղոս, ու՞ր ես անման,
Չէ՞ որ դու գործի գնացիր Ռուսաստան,
Այժմ պատրաստ ես, որ մտնես գերեզման,
Ընկերներիդ թողեցիր անմխիթար:

Քսան տարուայ մեջ շատ գործ կատարեցիր,
Ընտիր, ազնիւ բարեկամներ ճարեցիր,
Շատ բարի նորոգումներ հնարեցիր,
Թողիր մեզ համար մշակուած ճանապարհ:

Թեպէտ դու մեզ համար շատ չարչարուեցիր,
Բայց շնորհաւոր, վարձատրուեցիր,
Դու էլ նշանաւոր մարդ համարուեցիր,
Շուտ քո մահուան լուրը տարածուց աշխարհ:

Կոյր մահը Հազրուն գրկեց քեզանից,
Դու ես գրկուար մայրենի տանից,
Ա՛ւաղ, որ շատ շուտ հեռացար մեզանից,
Նպատակըդ մնաց թերի անկատար»⁵⁸⁶:

Պ. Իզմայիլյանցի թիֆլիսյան բնակարաններից հայտնի է 1892 թ. ինժեներ Կ. Բուտկիկի նախագրածով նախկինում Սիրգուկին և Տեր-Ղուկասովի նպատակամտ հողամասի վրա կառուցվելիք տունը⁵⁸⁷:

ԳԵՎՈՐԳ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԵՎԱՆԳՈՒԼՅԱՆՅ

Գ. Եվանգուլյանցը ծնվել է Թիֆլիսում⁵⁸⁸ 1843 թ.: Տեղի 1-ին գիմնազիան ավարտելուց հետո (1863 թ.) ուսումը շարունակել է Պետերբուրգի համալսարանում և հասել իրավաբանության թեկնածուի աստիճանի: Եղել է պատմաբան Գ. Եզովի աշակերտն ու ընկերը:

586. Ե. Չարենցի անվան գրակ. և արվեստի թանգարան, Ս. Քսանյանի ֆոնդ, IV-10 (մեքենագիր մեկ էջ): Օգտվելով առիթից՝ շնորհակալություն ենք հայտնում Շուրվաթերի (այժմ՝ Շահումյան) վաստակաշատ մանկավարժ տիկ. Մանդուխտ Ալանյանին՝ Հազիրի այս ստեղծագործությունը մեզ տրամադրելու համար:

587. ՎՀՊՊԿԱ, ֆ. 192 (Թիֆլիսի քաղաքային վարչություն), ց. 8ա, գ. 3278:

588. Այլ տվյալներով՝ Սղնախում կամ Սղնախից Թիֆլիս փոխադրված հայտնի հայ ընտանիքում (Տե՛ս **Խասապետյան Ռ.**, Ով է Գրիգոր Եվանգուլովը. սպասում ենք արձագանքի, «Երկիր» օրաթերթ, 1991, N 47, էջ 4):

Պատանեկան տարիներին Գ. Եվանգուլյանը դերասանական խաղով մասնակից է եղել թատերական ներկայացումների. «Պատկանեանցի թատրոնական գրուածքներում շատ շնորհքով խաղում էր հանգուցեալ Գեորգ Եւանգուլեանը...»⁵⁸⁹:

1864 թ-ից աշխատակցել է հայ պարբերականներին: «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում, ի պաշտպանություն Չերնիշևսկու, հանդես է եկել Պալասանյանի դեմ: 1867 թ. վերադարձել է Թիֆլիս և աշխատանքի անցել որպես դատական քննիչ, հաշտարար դատավորի օգնական: Այնուհետև վարել է դատախազի օգնականի պաշտոնը: 1876 թ. աշխատանքի է անցել փոխարքայի գլխավոր կառավարության դեպարտամենտում: Չուգահեռաբար Գ. Եվանգուլյանը ընդգրկված էր Ներսիսյան (1878-ից) և Գայանյան դպրոցների հոգաբարձության կազմում, նաև նպաստել է Էրզրումի «Սանասարյան» վարժարանի գործունեությանը⁵⁹⁰: 1882 թ. ընտրվել է դատական դեպարտամենտի անդամ:

ների, Գ. Եվանգուլյանը ընտրվել է աշխատանքների իրականացմանը հետևող հանձնախմբի կազմում⁵⁹⁴: Թղթակցել է ժամանակի մամուլին, հատկապես «Մշակ»-ին:

1897 թ. հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցած քաղաքագլխի ընտրությունների ժամանակ Գ. Եվանգուլյանը 38 կողմ և 34 դեմ ձայների հարաբերակցությամբ ընտրվել է քաղաքագլուխ (երկրորդ ուժեղ թեկնածուն էր իշխան Գ. Թումանյանը)⁵⁹⁵: Ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով ընտրված պաշտոնում Գ. Եվանգուլյանից հաստատումը տեղի է ունենում միայն 1898 թ. փետրվարին. «Թիֆլիսի նորընտիր քաղաքագլուխը արդեն պաշտօնապես հաստատուեց իր պաշտօնին և փետրուարի 11-ից սկսեց իր պաշտօնավարութիւնը...»⁵⁹⁶: Նույն տարվա փետրվարի 18-ին Եվանգուլյանցն առաջին անգամ նախագահում է քաղխորհրդի նիստը. «Իր շնորհակալութեան ճառի մէջ նոր քաղաքագլուխը տեսութիւն արաւ այն ամենի, ինչ կատարել է իր

Թիֆլիսյան ձիաքարշը

1883 թ. Գ. Եվանգուլյանը թողնում է պետական ծառայությունը և մտնում երդվյալ հավատարմատարների շարքը⁵⁹¹. «Փոխարքայութիւնը վերջանալուց յետոյ նա թողեց ծառայութիւնը և սկսեց իբրև երդուեալ հաւատարմատար փաստաբանութիւն անել և կարճ ժամանակի մէջ ստացաւ երկրիս մէջ ամենատաղանդաւոր, հմուտ և բարեխիղճ փաստաբանի անուն: Նա վարում էր երկար ժամանակ և Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերութեան խորհրդի նախագահի պաշտօնը...»⁵⁹²: Առաջին անգամ Քաղաքային խորհրդարանի անդամ է ընտրվել 1870 թ., իսկ այնուհետև բազմիցս վերընտրվել է⁵⁹³:

1884 թ. Վանքի մայր տաճարի վերանորոգման խնդրի առթիվ, ի թիվս այլ պատվավոր քաղաքացի-

նախորդների օրերով քաղաքային ինքնավարութիւնը 1875-ից Թիֆլիս ներմուծելու ժամանակից՝ Իգմայլեանի, Մատինեանի, Կիպլիանիի և Եագ. Թումանեանի օրերով: Ճառը հաւանութիւն գտաւ ընդհանրութեան և նոյն իսկ Եւանգուլեանի ընտրութեան հակառակ եղած իրաւատւների կողմից»⁵⁹⁷:

Նոր քաղաքագլխի պաշտոնավարության շրջանը հենց սկզբից, սակայն, ինչպես տնտեսական, այնպես էլ վարչաքաղաքական ասպարեզներում բևեռված էր դեպի բարդ, անգամ ճգնաժամային ժամանակաշրջան: Մասնավորապես՝ Թիֆլիսի ձիաքարշի խճողված (օտար ֆիրմաներից ո՞ր մեկին վաճառելու կամ թե քաղաքային շահագործմանը թողնելու) խնդիրը⁵⁹⁸ շատ ջանք ու ժամանակ է խլում քաղաքագլխից: 1898 թ. վերջին Կովկասի

589. Գրիգորեան Չաք., Յիշողութիւններ. Հայոց թատրոն Թիֆլիսում 1859-60 թթ., «Հովիտ», 1909, N 46, էջ 732:

590. «Մուրճ», 1901, N 9, էջ 251:

591. «Մուրճ», 1901, N 9, էջ 251:

592. «Տարազ», 1901, N 36, էջ 353:

593. “Новое Обозрение”, 1891, N 2425, էջ 1:

594. «Արձագանք», 1884, N 40, էջ 142:

595. «Մշակ», 1897, N 117, էջ 1 (7 հոկտ.): Նաև՝ «Նոր-Դար», 1897, N 172, էջ 1:

596. «Նոր-Դար», 1898, N 25, էջ 1:

597. «Մուրճ», 1898, N 2-3, էջ 380:

598. Մանրամասները տես՝ «Մուրճ», 1899, N 2-3, էջ 328-333:

Քաղաքագլուխ Գևորգ Եվանգուլյանցն ու կինը՝ Նատալյա Եվանգուլյանցը

քաղաքացիական մասի կառավարիչ և ռազմական օկրուգի հրամանատար, մոլի միապետական և ռեակցիոներ իշխ. Գովիցինը (1838-1907) բառիս բուն իմաստով ջախջախում է Թիֆլիսի քաղաքային ողջ դուման՝ ձերբակալելով և դատական գործ հարուցելով ինչպես Գ. Եվանգուլյանցի, այնպես էլ խորհրդարանի առավել հայտնի դեմքերի նկատմամբ. «Կառավարության կարգադրությանը դատի են ենթարկված քաղաքագլուխ պ. Եվանգուլյանց, վարչության նախկին անդամներ պպ. Իսանենկո և Վերմիշև և ներկայիս անդամներ՝ Խոսրովեան և իշխ. Ալ. Արդութեան»⁵⁹⁹: Ճիշտ է, ի վերջո դատարանը բոլորին էլ արդարացնում է, բայց մինչ այդ մի քանի տարի շարունակ մեղադրյալների գլխին կախված էր «դամոկլեսյան» սուրը⁶⁰⁰:

Ի դեպ, քաղաքագլխի օգնականի (փոխքաղաքագլուխ) թափուր պաշտոնը լրացնելու (նախկին փոխքաղաքագլուխ Իվանենկոն նահանգապետի որոշումով պաշտոնաթող էր) նպատակով մարտի 22-ին կայացած քվեարկությանը հաղթող է դառ-

նում Մ. Շեստակովը. «Քեարկության ենթարկեցան Մ. Ս. Շեստակով, Ե. Ե. Խոսրովեան, իշխաններ Ա. Մ. Արդութեան-Երկայնաքաղուկ եւ Վ. Մ. Չերքեզով: Սրանցից ձայների առաելութեամբ՝ 23 ձայնով ընդդեմ 21-ի՝ ընտրեց Մ. Ս. Շեստակով»⁶⁰¹: Նույն ժամանակ ընթանում էր նահանգապետի թելադրմամբ ընթացող դատաքննությունը. «Առանձին կարևոր գործերի դատական քննիչ Աբելին հարցաքննել է քաղաքագլուխ պ. Գ. Եվանգուլյանցին, քաղաք. վարչության անդամներ՝ պ. պ. Ե. Խոսրովեանին և իշխ. Ա. Արդութեանին, Թիֆլիսի ինքնավարության մէջ զեղծումներ գործելու համար: Ապա հարցաքննութեան կ'ենթարկեն նախկին անդամներ՝ պ. պ. Իսանենկո և Վերմիշեան»⁶⁰²:

Անսարով վրաց պատրիարք Ֆլավիանի թախանձանքներին՝ վրաց մայր եկեղեցու՝ Սվետիսցխտվելի տաճարի նորոգման համար 1899 թ. ապրիլին Գ. Եվանգուլյանցն իր խոսքն է ուղղում հայ մեծահարուստներին՝ հանդես գալու նյութական միջոցների նվիրաբերումներով: Եվ իրոք, հենց առաջին օրն իսկ և շարունակաբար՝ մոտ մեկ ամիս, ստացվում են դրամական խոշոր նվիրատվություններ⁶⁰³:

Գ. Եվանգուլյանցի՝ զնալով վատթարացող առողջությունն արդեն 1899 թ. ամռանը լուրջ խոչընդոտ էր լիարժեք աշխատանք ծավալելու համար. «Քաղաքագլուխ Գ. Եվանգուլյանց երկու ամսայ արձակուրդով ուղևորեց արտասահման, բժշկելու»⁶⁰⁴:

Քաղաքագլխի բացակայության օրերին նրա պարտականությունը ստանձնում է փոխքաղաքագլուխ Մ. Շեստակովը. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխ

599. «Մորճ», 1899, N 2-3, էջ 341:

600. Туманов Г. М., Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 73: Ի դեպ, տակավին 1901 թ. խնդիրը լուծված չէր, քանի որ լրատվական մի հաղորդում հայտնել էր. «Թիֆլիսի քաղաքային վարչությունը քաղաքագլխի հետ միասին ստացել է մի ծանուցում, որից երևում է, որ քաղաքագլուխը և քաղաքային վարչության անդամները դատի են մատնուած պատժական օրէնքների հետեւեալ յօդուածների հիման վրայ. քաղաքագլուխ Գ. Գ. Եվանգուլյան – 411 և 412, վարչութեան նախկին անդամ Արդութեան – 411, 417, 377, 341, 409, վարչութեան նախկին անդամ Խ. Վերմիշև – 41 և 409...» («Բիւզանդիոն», 1901, մայիս 16, N 1406, էջ 1): Տարիներ անց այդ կապակցությամբ «Кавказское Слово»-ի թրփակիցը նշել է. «При последнем началось и закончилось оправданием известное дело по обвинению всего состава управы в преступлениях по службе» (1914, N 71, էջ 2):

601. «Տարագ», 1899, N 11, էջ 282:

602. «Տարագ», 1899, N 14, էջ 346-347:

603. Կարապետյան Ս., Հայերը և Մցխեթի տաճարը, «Հայոց Աշխարհ», 1999, N 101:

604. «Մորճ», 1899, N 6, էջ 725: Տես նաև՝ «Տարագ», 1899, N 21, էջ 77:

Գ. Գ. Եւանգուլեանին թոյլատրւած է երկու ամսով արձակուրդ արտասահման, որը յունիսի 26-ին Թիֆլիսից մեկնեց: Նրա պաշտօնը կրկատարէ վարչութեան անդամ Մ. Ս. Շէստակովը»⁶⁰⁵: Ուշագրաւ է, որ չնայած Գ. Եւանգուլեանցի՝ արտասահման մեկնելու դրդապատճառը վատթարացած առողջության վերականգնումն էր, բայց հարազատ քաղաքի հոգները նրան հանգիստ չեն տվել նաև այդ օրերին. «... քաղաքագլուխ Գ. Գ. Եւանգուլեան արտասահման գնալով, բանակցութիւնների մէջ է մտնելու արտասահմանեան ֆիրմաների հետ քարշակից օգտուելու մասին խորհելու, ինչպէս է կէտրական լուսատրութիւն մտցնելու մասին»⁶⁰⁶:

1900 թ. հունիսի 15-ին առաջնորդանիստ Վանքի բակում Ղուկասյան թանգարանի կառուցման գործին նպաստելու համար Ամենայն Հայոց Սրբապետ Կաթողիկոսը Գ. Եւանգուլեանցին հղել է իր հայրապետական օրհնութիւնը⁶⁰⁷: Ի դեպ, Եւանգուլեանցը, մինչև իր մահը, ընդգրկված է եղել նաև թանգարանի վարչության կազմում⁶⁰⁸:

Նրա պաշտոնավարության ընթացքում՝ 1901 թ. ապրիլի 10-ին, Թիֆլիսում բացվել է քանդակագործության և և գեղանկարչության առաջին դպրոցը⁶⁰⁹:

Գ. Եւանգուլեանցը վախճանվել է 1901 թ. սեպտեմբերի 16-ի երեկոյան, Հերակլի բաղնիքում. «Հանգուցեալի մահը շատ խոր և սրտաճնլիկ տպաւորութիւն գործեց քաղաքիս ազգաբնակչութեան վրայ: Այդ մահը թէ յանկարծ էր և թէ անսպասելի: Իրաւ է, նա վաղուց արդէն տկար էր, բայց ոչ ոք չէր կարծում, թէ նրա բազմարդիւն օրերը հաշւած են»⁶¹⁰: Հանգուցյալի դին ամփոփվել է Խոջիվանքի գերեզմանատանը⁶¹¹:

1902 թ. Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարիչը հաստատել է Քաղաքային Խորհրդի որոշումը՝ Թիֆլիսում «Տեստրալնայա» փողոցը, ի պատիվ հանգուցյալ քաղաքագլուխ Գ. Եւանգուլեանցի, անվանակոչել «Եւանգուլովսկայա»⁶¹²:

Թիֆլիսում Գ. Եւանգուլեանցը մի քանի բնակարան է փոխել: Օրինակ՝ 1881 թ. նա բնակվում էր Գանովսկու փողոցում գտնվող Շադինովի տանը⁶¹³: Նրա տան հասցեն էր՝ Վոդովոզնայա փողոց, N 8, 29⁶¹⁴, իսկ արդէն 1899 թ. Եւանգուլովը բնակվում էր Բալչոյ Վոդովոզնի և Սապյորնայա փողոցների հատույթի մոտ գտնվող տանը⁶¹⁵:

605. «Տարազ», 1899, N 23, էջ 554:

606. «Տարազ», 1899, N 25, էջ 595

607. «Լուսնայ», 1901, գիրք Ա, էջ 348:

608. «Լուսնայ», 1902, N 5, էջ 266:

609. «Кавказский Календарь на 1913 г.», Тифлис, 1912, էջ 170:

610. «Տարազ», 1901, N 36, էջ 353: Տե՛ս նաև «Մուրճ», 1901, N 9, էջ 251, 478-479: «Մշակ», 1901, N 206, էջ 1: «Լուսնայ», 1901, գիրք Բ, էջ 478-479: «Новое Обозрение», 1901, N 5822:

611. «Լուսնայ», 1901, գիրք Բ, էջ 479:

612. «Тифлиссский Листок», 1902, N 9:

613. «Кавказский Календарь на 1882 г.», Тифлис, 1881, էջ 213:

614. «Кавказский Календарь на 1886 г.», Тифлис, 1885, էջ 182:

615. «Кавказский Календарь на 1900 г.», Тифлис, 1899, էջ 615:

«Ղուկասյան» կրոնապատմական թանգարանը առաջնորդանիստ Վանքի բակում

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ
ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
ԱՐԴՈՒԹՅԱՆ-
ԵՐԿԱՅՆԱԲԱՋՈՒԿ

Գ. Եւանգուլեանցի տունը նախկին Տեստրալնայա, այնուհետև՝ Եւանգուլովսկայա, ապա՝ Լուսնայրսկի վերանվանված և Սապյորնայա, ապա՝ Չնելաձե, այժմ՝ Թաթուկաշվիի փողոցների հատույթում

Իշխան Ալեքսանդր Միքայելյան Արդության-Երկայնաբազուկը ծնվել է 1860 թ.: Կրթությունը ստացել է նախ տեղի ռեալական ուսումնարանում, ապա՝ Մոսկվայում: Մասնագիտացել է հատկապես գյուղատնտեսության ոլորտում. «Անդրկովկասում կառավարութեան յ ա ն ձ ն ա բ ա ռ ո թ ե ա մ բ գբաղել է գիտական կեանքի տնտես. հետազոտութիւններով: Անդրկով. երկաթուղիների վարչ. յանձնարարութեամբ Բորչալուի գաւառը ուսումնասիրել է և կազմել նոյն. ընկեր. XXV ամեայ գործունէութեան տեղեկագիրը: Աշխատակցել է տեղական ռուս թերթերին...»⁶¹⁶: Առանձին աշխատությամբ հրատարակել է Բորչալու գավառի տնտեսական խնդիրների վերլուծությանը նվիրված ուսումնասիրություն⁶¹⁷:

Մամուլում հանդես է եկել ուշագրաւ ուսումնասիրություններով⁶¹⁸: Թիֆլիսի քաղաքային վարչության անդամ է ընտրվել 1896 թ. նոյեմբերի 11-ին⁶¹⁹: Ի

616. «Տարազ», 1902, N 48, էջ 466:

617. **Аргутинский-Долгоруков А. М.**, Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис, 1897:

618. Տես՝ **Аргутинский А.**, Колонисты и туземцы Борчалинск. уезда. Очерки и наброски, «Новое обозрение», 1895, N 3720, 3721, 3722:

619. «Известия Тифлисской городской думы», N 4, Тифлис, 1911, էջ 20:

թիվս՝ Մ. Ս. Շեստակովի, Ե. Ե. Խոսրովյանի և Վ. Մ. Չերքեզովի, 1899 թ. մարտի 22-ին փոխքաղաքագրվելի թափուր պաշտոնի (Իվանենկոն հեռացվել էր նահանգապետի որոշմամբ) համար քվեարկվել էր նաև Ա. Մ. Արդոթյան-Երկայնաբազուկի թեկնածությունը, բայց անհաջող (ընտրվեց Մ. Ս. Շեստակովը)⁶²⁰: Միևնույն անդամության շարքերում վերընտրվել է նաև 1901 թ. հունվարի 8-ին, սակայն նահանգապետի կողմից չհաստատվելու պատճառով 1901 թ. փետրվարի 24-ին դուրս է մնացել ոչ միայն անդամությունից⁶²¹, այլև փոխքաղաքագրի պաշտոնից, որը ստանձնել էր 1900 թ. փետրվարի 21-ից⁶²². «... 1901 թ. ենթարկեց քաղաք. վարչ. միս անդամների և քաղաքագրի հետ դատաստանի ու այն քուականին էլ արդարացաւ դատարանական պալատում...»⁶²³: Քաղաքային վարչության անդամության և խորհրդում՝ իրավասու եղած ժամանակ Ալ. Արդոթյան-Երկայնաբազուկի հոգածության ներքո էին ժող. կրթության, առողջապահության և բարեգործության խնդիրները⁶²⁴:

Ալ. Արդոթյան-Երկայնաբազուկը քաղաքագրույն է ընտրվել 1902 թ. դեկտեմբերի 16-ին, բայց նահանգային իշխանության կողմից չհաստատվելով՝ չի պաշտոնավարել⁶²⁵: Հարկ է նշել, որ Ա. Մ. Արդոթյան-Երկայնաբազուկի ընտրության մերժումը նահանգապետի կողմից բնավ չէր բխում քաղաքի շահերից, քանի որ նույն օրերին ողջույնի բազմաթիվ խոսքերում մասնավորապես շեշտված էր, որ. «Իշխան Արդոթեան Երկայնաբազուկ իբրև ծանօթ քաղաք. գործերին և իբրև անկեղծ բարեացակամ քաղաքի բարգաւաճման անշուշտ այժմ կեռապատկէ իրան յատուկ եռանդը և երիտասարդական աշխուժով երեսի վրայ ընկած սիրուն Թիֆլիսը կըբարեկարգէ և կըճոխացնէ»⁶²⁶: Գարձյալ վարչության անդամ է ընտրվել 1907 թ. դեկտեմբերի 3-ին⁶²⁷: 1910 թ. քաղաքագրույն Ալ. Խատիսյանի բացակայության ժամանակ Արդոթյան-Երկայնաբազուկը ստանձնել է վարչության շինարարական բաժնի ղեկավարությունը⁶²⁸:

Իշխան Արդոթյան-Երկայնաբազուկը երկրորդ անգամ փոխքաղաքագրույն է ընտրվել 1911 թ. փետրվարի 28-ին⁶²⁹, իսկ քաղաքային վարչության անդամ հերթական անգամ՝ 1916 թ. «Թիֆլիսի դուման մայիսի

31-ին նորից վերընտրեց 4 տարի ժամանակով իր վարչութեան (ուպրավա) երկու անդամներին – իշխ. Ա. Մ. Արդոթեանին և Մ. Ջաբարին, բարձրացնելով նրանց ռոճիկը 6000-ի»⁶³⁰:

Ալեքսանդր Միքայելյան Արդոթյան-Երկայնաբազուկի թիֆլիսյան բնակարանի հասցեն էր՝ Ալեքսանդրովյան փողոց, N 32⁶³¹:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԱՄԲԱԿՈՒՄՅԱՆ ՎԵՐՄԵՇՅԱՆՑ

Ծնվել է 1863 թ. հունվարի 2-ին⁶³²: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի, ապա՝ Բաքվի ռեալական ուսումնարաններում⁶³³: 1884 թ. գյուղատրմտեսական գիտությունների թեկնածուի աստիճանով ավարտելով Պետրովսկի հողագործական և անտառամշակման ակադեմիան՝ աշխատանքի է անցնում իշխ. Ս. Կ. Բագրատիոն-Մոխրանսկու կալվածքում⁶³⁴:

1885 թ. Ք. Վերմիշյանցն արդեն ընտրվել էր իբրև լիազոր անձ Կովկասում պետական ունեցվածքի նախարարի (Ի. Ի. Տիխեն) մոտ և ստացել էր առաջադրանք՝ ուսումնասիրելու Կովկասում արքունի գյուղացիության տնտեսական դրությունը⁶³⁵: Աշխատանքի՝ իրեն հանձնարարված բաժինն էր Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները: 1886 թ. Ք. Վերմիշյանցն ընտրվում է Կովկասյան գյուղատրմտեսական ընկերության քարտուղար, ապա՝ արդյունահանվող արքունի վարելահողերի գնահատող⁶³⁶: 1888 թ. ընտրվում է հողագործական գործիքների և մեքենաների Կովկասյան ցուցահանդեսի կոմիտեի համակարգող քարտուղար, իսկ 1889 թ. նրան է վստահվում Կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերության խորհրդի անդամությունը⁶³⁷:

1891 թ., երբ Վերմիշյանցն ընտրվում է քաղաքային խորհրդի ձայնավոր (անդամ), միաժամանակ արժարժվում են նաև քաղաքային վարչության անդամության մեջ նրան ներառելու հնարավորությունները⁶³⁸: Նույն թվականին կայացած դումայի նիստերից մեկում լսվել է Վերմիշյանցի առաջարկը՝ քաղաքային վարչությանը կից «պատրիստիքական բիւրօ» հիմնելու վերաբերյալ. «Դուման վճռեց պ. Վերմիշովի այդ առաջարկությունն յայտնել քաղաքային վարչութեան գնութեանը, որ վերջինս

620. «Տարազ», 1899, N11, էջ 282:

621. “Известия Тифлисской городской думы”, N 4, Тифлис, 1911, էջ 19-20:

622. Նույն տեղում:

623. «Տարազ», 1902, N48, էջ 466:

624. «Տարազ», նույն տեղում:

625. “Известия Тифлисской городской думы”, N 4, Тифлис, 1911, էջ 18:

626. «Տարազ», 1899, N48, էջ 466:

627. Նույն տեղում:

628. “Тифлисский Листок”, 1910, N 184:

629. “Известия Тифлисской городской думы”, N 4, Тифлис, 1911, էջ 19:

630. «Հովիտ», 1916, N21, էջ 335:

631. “Кавказский Календарь на 1909 г.”, Тифлис, 1908, էջ 999: Տես նաև՝ նշվ. աշխ. 1909 թ. հրատարակությունը, էջ 1130: Նաև՝ նշվ. աշխ., 1911 թ. հրատարակությունը՝ էջ 763:

632. “Тифлисская дума 1891 г. (краткая биография гласных)”, “Новое Обозрение”, 1891, N 2425, էջ 1:

633. Նույն տեղում:

634. Նույն տեղում:

635. Նույն տեղում:

636. Նույն տեղում:

637. Նույն տեղում:

638. Նույն տեղում:

Չայր և որդի՝ Ավակում և Քրիստափոր Վերմիշյանցները

մշակել այդ հարցը: Թէ որքան անհրաժեշտ է պատրիտիքական բիւրօն, այդ շատ լաւ գիտել ամեն մի քիչ շատ կրթւած քաղաքացի, ուստի մենք չենք կասկածում, որ քաղաքային վարչութիւնը եղածին չափ շուտով կը ներկայացնի դումային իր գեկուցումը»⁶³⁹:

Շուտով, սակայն, Վերմիշյանցը փոխադրվում է Բաթում և կառավարում Թիֆլիսի Առևտրական բանկի մասնաճյուղը⁶⁴⁰:

Քաղաքային վարչության անդամ է ընտրվում 1896 թ. հոկտեմբերի 7-ին⁶⁴¹:

1898 թ. կառուցվելիք «Պոլիտեխնիկում»-ը Թիֆլիսում հիմնելու գաղափարը պաշտպանելու և հիմնավորելու նկատառումով Քաղաքային Խորհրդի հանձնարարականով Ք. Վերմիշյանցը գործուղվում է Բաթում⁶⁴²:

Նույն թվականի նոյեմբերի 2-ին նահանգային իշխանությունների կողմից Վերմիշյանցը հեռացվում է պաշտոնից⁶⁴³: Խնդրո առթիվ Վերմիշյանցի բողոքը մնում է անհետևանք. «...քաղաքային վարչութեան անդամներ պ. պ. Իւանենկօ և Վերմիշեան, Կովկասի կառավարչապետի կարգադրութեամբ հեռացրուած էին պաշտօնից: Այժմ տեղեկութիւն է ստացւել Պետերբուրգից, որ վերջիններիս բողոքը իրանց արձակման մասին՝ անհետևանք է թողնուած կառավարիչ սենատի կողմից»⁶⁴⁴:

Սկսած 1899 թ-ից պաշտոնավարել է Մանթաշյանի նավթային ընկերությունում⁶⁴⁵:

Վերմիշյանցն էր այն քաղաքացին ու մտավորականը, որն իր պարտքը համարեց ծավալուն մի ուսումնասիրությանը⁶⁴⁶ պատասխան տալ վրացի

գրող Ի. Ճավճավաճեի՝ հրապարակ հանած ինչպես հակագիտական, այնպես էլ հակահայ դրույթներ պարունակող գրքույկին⁶⁴⁷: Գիտական պատշաճ մակարդակով և բարեխղճությամբ կազմված հրատարակությունն իր ժամանակին արժանացել է գրախոսների դրվատանքին⁶⁴⁸:

Քաղաքագլուխ է ընտրվել 1904 թ. հոկտեմբերի 11-ին (45 կողմ, 27 դեմ)⁶⁴⁹: Ժամանակի մասնուր լայնորեն լուսաբանել է իրադարձությունը⁶⁵⁰: Դատելով հրապարակված արձագանքներից ու թրթրակցություններից՝ Թիֆլիսի մտավորականությունն ընդհանուր առմամբ գոհ էր ընտրության արդյունքից⁶⁵¹:

Պաշտոնավարել է մինչև 1905 թ. սեպտեմբերի 14-ը⁶⁵², այսինքն՝ 1 տարուց էլ պակաս մի ժամանակահատված:

Հակառակ պաշտոնավարության համեմատաբար կարճ ընթացքին՝ Ք. Վերմիշյանցին վիճակված էր իր գործունեությունը ծավալել փոթորկալից մի շրջանում: Մասնավորապես 1905 թ. մոլեգնած հայթրթրական ընդհարումների օրերին Ք. Վերմիշյանցից՝ իբրև պաշտոնատար անձ և իբրև հայ, ակնկալվում էր ազգամիջյան կրքերը հանգստացնելու ուղղությամբ առավել խելամիտ և նպատակային գործունեություն: Ինչպես վկայում է ժամանակի մասնուր, Ք. Վերմիշյանցի ջանքերն այդ ուղղությամբ տվել են որոշակի արդյունք. «Այն թույլից, երբ Բագուի տսկալի աղետի լուրը հաստատուեց Թիֆլիսում և ստուգուեց, որ այդ մի հասարակ կռիւ չէ, երբ տեղական լրագրների մէջ տպուեցին առաջին կցկտուր տեղեկութիւնները բռնկուեց ամբողջ ազգաբնակչութիւնն, առանց ազգերի խտրութեան: Բացի այն քստմնելի տարրերից, որոնց համար ամեն մի խլրտում հաճելի է և ձեռնտու, ամենքը յուզուեցին և վրդովուեցին: Բողոքի առաջին ձայնը սուեց Թիֆլիսի համակրելի քաղաքագլուխ պ. Քրիստափոր Վերմիշեանը: Մի անձնատրութիւն, որ դեռ քաղաքագլուխ ընտրուելուց շատ առաջ յայտնի էր իւր մաքուր հասարակական ձգտումներով իբրև գործիչ, իբրև գրչի մարդ և հռետոր: Պ. Վերմիշեանը հեռագրով դիմեց Բագուի յայտնի թուրքերին – Հաջի-Չէյնալ-Արդին Թաղիեվին, «Каспий» լրագրի խմբագիր Ալի Մարդան Բէգ Թօփչիբաշեվին, հրապարակախօս Ադաեվին, Հասան-Բէգ Մէլիքօվին, ազդեցիկ Աշուրօվին, Հաջիեվին և այլոց, խնդրելով սրանց, որ շտապեն ազդել իրանց կրօնակիցների

639. «Տարազ», 1891, N 5, էջ 89:
640. «Տարազ», 1904, N 24, էջ 222:
641. “Известия Тифлисской городской думы”, 1911, N 4, էջ 20:
642. “Каспий”, 1898, N 35:
643. “Известия Тифлисской городской думы”, 1911, N 4, էջ 20:
644. «Տարազ», 1899, N 21, էջ 506:
645. «Տարազ», 1904, N 24, էջ 222:
646. **Вермишев Х.**, Материалы для истории грузино-армянских отношений; ответ на книжку кн. И. Г. Чавчавадзе-Армянские ученые и “вопиющие камни”, СПб, 1904:

647. **Чавчавадзе И. Г.**, Армянские ученые и “вопиющие камни”, Тифлис, 1902:
648. «Տարազ», 1905, N 34: «Լումայ», 1904, N 4, էջ 231-234:
649. «Տարազ», նույն տեղում:
650. “Тифлисский Листок”, 1904, N 291: “Новое Обозрение”, 1904, N 24: “Новости”, 1904, N 305:
651. **М-ч. А.**, Новый городской голова города Тифлиса, “Новое Обозрение”, 1904, N 24:
652. Նշվ. հանդեսը, էջ 18:

Քրիստափոր Ավակումի Վերմիշյանը քաղաքագլխի պաշտոնավարության շրջանում (1905 թ.) և իր հինգ զավակները

վրայ՝ վերջ տալու ամօթաբեր շարժմանը: Միևնույն ժամանակ, պ. Վերմիշյանը դիմեց Կովկասի կառավարչապետի պաշտօնակատար գեներալ-ադիուտանտ Մալամային, խնդրելով, որ նա շուտով միջոցներ ձեռնարկի կոտորածի առաջն առնելու...»⁶⁵³: Ընդհարումներից հետո տուժածների ըն-

653. «Լուսնայ», 1905, N1, էջ 158: Արյունահեղությունը կասեցնելու նպատակով Կովկասի կառավարչապետին Վերմիշյանը դիմել է փետրվարի 9-ին (ընդհարումները տևել էին փետրվարի 6-11-ը, «Տարագ», 1905, N 4, էջ 57): Ի դեպ, տարիներ անց Վերմիշյանը, ամենայն մանրամասնությամբ անդրադարձնալով 1905 թ. տեղի ունեցած քաղաքական վայրի-

տանիքներին օգնելու մտահոգությամբ Վերմիշյանը հանգանակություն է նախաձեռնել⁶⁵⁴:

Վերմիշյանը եռանդուն կերպով թղթակցում էր զանազան լրագրերին (գրեթե բացառապես ռուսալեզու), սակայն երբեմն նրա հրապարակումներն ու նամակներն աչքի էին ընկնում շոշափված նյութի ոչ պատշաճ մակարդակի իմացությամբ: Ժամանակի մամուլի էջերում կարելի է գտնել Վերմիշյանցի որոշ թյուր դատողություններն ու եզրահանգումները մերկացնող հրապարակումներ⁶⁵⁵:

1906 թ. Զ. Վերմիշյանցի թիֆլիսյան տան հասցեն էր՝ Նիկոլասկի փ., N 79⁶⁵⁶:

1907 թ. դեկտեմբերի 9-ին Վերմիշյանը մասնակցում է Թիֆլիսի ժողովարանում կայացած «Թիֆլիսի առևտրականների փոխադարձ օգնութեան ընկերութեան» անդամների ընդհանուր ժողովին⁶⁵⁷:

1909 թ-ից խմբագրում է Բաքվում լույս տեսնող ռուսերեն «Баку» թերթը, որի առանձին հրապարակումները, ի դեպ, ենթարկվում են խիստ և տեղին քննադատության⁶⁵⁸:

1911 թ. Վերմիշյանցի համար գաղափարական բուռն պայքարի ժամանակաշրջան էր: Նրա գաղափարական հակառակորդներն ու մասնավորապես Ստ. Շահումյանը քննադատում էին Վերմիշյանցին՝ որպես պրոլետարական մամուլի գոյությանը խոչընդոտողի, քննադատություններից խուսափողի և բուրժուազիայի շահերի պաշտպանի: Հատկանշական է, որ այդ բավականին սուր հրապարակումներին⁶⁵⁹, ըստ էության, Վերմիշյանցին պատշաճ պատասխան տալ չի հաջողվում: Ի դեպ, իր գաղափարական հակառակորդներին Վերմիշյանցը պատասխանում էր իր իսկ խմբագրությամբ լույս տեսնող «Баку» թերթում:

Գրեթե ողջ 1912 թ. Վերմիշյանը վատնում է ներքաշված լինելով «Դաշնակցական» մի բռուցիկ տպագրած լինելու պատճառով իր դեմ հարուցված դատական գործի մեջ: Հայտնի է, որ հարուցված մեղադրականը քննվել ու վերաքննվել է «Երեքշաբթի, նոյեմբերի 27-ին, դատաստանական պալատի

վերումներին, հանդես է եկել առանձին հուշագրությամբ (տես՝ Вермишев Х., Из недавнего прошлого: 29 августа 1905 г. в Тифлисской городской думе, Баку, 1917: Տե՛ս նաև «Кавказское Слово», 1917, N 7): Հայտնի է, որ այդ աշխատանքն իրագործելու նպատակով հավաստի նյութեր ձեռք բերելու համար 1917 թ. Վերմիշյանը խնդրանքով դիմել էր Ալ. Խատիսյանցին («Հորիզոն», 1917, N 31):

654. «Տարագ», 1905, N 5, էջ 65:

655. Օրինակ՝ «Тифлисский Листок», 1906, N 38:

656. «Весь Тифлис» (Справочно-адресный альбом), Тифлис, 1906, էջ 50:

657. «Հովիտ», 1907, N 47, էջ 751:

658. «Հովիտ», 1909, N 42, էջ 662-663; N 46, էջ 728-729: «Հովիտ», 1910, N 7, էջ 103; N 32, էջ 505-506:

659. «Современная Жизнь», 1911, N 2, 3: Տե՛ս նաև **Շահումյան Ստ.**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1957, էջ 130-131, 134-138:

յատուկ բաժանմունքում, դասային ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննուում էր “Бакы” քերթի խմբագիր Խ. Ա. Վերմիշեանի գործը, որը մեղադրուում էր քրեական բաժնի 129-րդ յօդաձով: Այս գործը առաջին անգամ քննուում էր ներկայ տարւայ մարտի 5-ին: Դատաստանական պալատի յատուկ բաժանմունքը Խ. Ա. Վերմիշեանին ճանաչեց մեղատր և դատապարտեց իրաւունքներից զրկման և Սիբիր աքտրման: Վ. Ա. Մակլակովի տաձ բողոքի համաձայն կառավարիչ սեւատր բեկանեց Թիֆլիսի դատաստանական պալատի որոշումը և վճռեց գործը յանձնել նոր կազմով յատուկ բաժանմունքի քննութեան: ...դատախազի օգնական պ. Վասիկը գտնուում է, որ գործը պէտք է դնւիակ քննի, որովհետև Խ. Ա. Վերմիշեանը մեղադրուում է „Դաշնակցութիւն“, կուսակցութեան թուցիկը տպագրելու մեջ: Դատախազի կարծիքով դատարանում այդ թուցիկի հրապարակով ընթերցուումը չըպէտք է թոյլատրի, որպէսզի պաշտպանաձ մնայ պետական իշխանութեան պատիւը: Մեղադրեալի պաշտպան երդ. հաւ. Ի. Մ. Դոլուխանեանը գտնուում է, որ պետական մեղադրանքի ներկայացուցիչը, փաստերի հիման վրայ կազմաձ ենթադրութիւններ չի առաջ բերոււմ, որոնցով կարելի էր հնարատր համարել, որ ամբողջովին, և ոչ թէ Ռուսիային վերաբերող թուցիկի դրնրաց ընթերցոււմը կարող է վնասել ռուս պետական իշխանութեան հեղինակութեան: Դատաստանական պալատի յատուկ բաժանմունքը կէս ժամ խորհրդակցելուց յետոյ, չը համաձայնեց պաշտպանի յայտնաձ կարծիքի հետ և որոշեց գործը քննել դնւիակ:

Դատաստանական պալատի յատուկ բաժանմունքի որոշմամբ Խ. Ա. Վերմիշեանը մեղատր ճանաչեց պատժագրքի 1044 յօդ. առաջին կէտով և դատապարտեց 300 րուբ. տուգանքի կամ անկարողութեան դէպքում 3 ամիս բանտարկութեան...»⁶⁶⁰:

Ք. Վերմիշեանը հեղինակել է բազմաթիւ գիտական, գաղափարախոսական և հրապարակախոսական նյութեր⁶⁶¹:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Վերմիշեանը շարունակել է թղթակցել պարբերա-

կաններին, սակայն այդ շրջանի նրա գործունեությունը լուսաբանող տվյալները կցկտուր են⁶⁶²:

Ք. Վերմիշեանը վախճանվել է 1933 թ. և թաղվել Պյատիգորսկի հայկական գերեզմանոցում:

ՎԱՍԻԼԻ ՆԻԿՈԼԱՆՎԻՉ ՉԵՐՔԵԶՈՎ

Չերքեզովների հին ու հայտնի տոհմը, ըստ ավանդության, չերքեզական ծագում ուներ. «Չերքեզովներ՝ Կախեթում և Քարթլիում վրացական իշխանական և ազնւական ազգանուն է, որն ըստ ավանդության՝ չերքեզական ծագում ունի»⁶⁶³:

Վ.Ն. Չերքեզովը ծնվել է 1857 թ. հունիսի 5-ին Կախեթի Չայուր գյուղում, որը վրաց Չերքեզով տոհմի սեփական կալվաձքն էր: Տեղի ռեալական ուսումնարանն ավարտելուց հետո համալսարանական ուսում ստանալու նպատակով Վ. Չերքեզովը մեկնոււմ է Պետերբուրգ և քննություններ հանձնոււմ միաժամանակ երկու՝ լեռնային և հաղորդակցության ուղիների բաժիններում, այն հույսով, որ դրանցից գոնէ մեկում կընդունվի: Սակայն արտակարգ պատրաստվաձության շնորհիւ Վ. Չերքեզովին ընդունոււմ են երկու բաժիններում էլ միաժամանակ: Որքան էլ որ տարօրինակ է, Չերքեզովը, այնուամենայնիւ, չի ավարտոււմ բաժիններից և ոչ մեկը և Թիֆլիս է վերադառնոււմ առանց ավարտական դիպլոմի և հատուկ իմացությունների⁶⁶⁴: Դա տեղի է ունենոււմ հատկապես նյութական դժվարությունների պատճառով, երբ Չերքեզովը ստիպվաձ էր աշխատանքի անցնել իր բազմանդամ ընտանիքի ու հարազատների կարիքները հոգալու համար :

Թիֆլիսում նախ մասնավոր դասեր է տալիս, ապա քիչ թե շատ մտավոր աշխատանք փնտրելով՝ աշխատոււմ է որպէս սրբագրիչ, հետո նաև որպէս քարտուղար «Кавказ»-ի խմբագրությունում: Այդ ընթացքում Չերքեզովը զբաղվոււմ է նաև գրական ոլորտի գործունեությամբ և օրինակ՝ 1891 թ. «Новое обозрение» քերթում հրապարակոււմ է ֆելիետոնների շարք:

Դեռևս 1885 թ. Վ. Չերքեզովն ընտրվոււմ է Թիֆլիսի նահանգի ազնւականության միության քարտուղար: Այդ պաշտոնը Չերքեզովը վարոււմ է մինչև 1888 թ., այնուհետև մինչև 1892 թ. նա կատարոււմ է նույն միության գրասենյակի նախագահի քարտուղարի պարտականությունները: 1895 թ-ից Չերքե-

660. «Տարագ», 1912, N 11, էջ 191: Հմմտ. «Հովիտ», 1912, N 11, էջ 175; N 20, էջ 320; N 47, էջ 751:

661. Տեւ օրինակ՝ **Вермишев Х.**, К вопросу о крестьянском банке, “Новое обозрение”, 1887, N 1228, 1229, 1249. **Вермишев Х.**, Духоборы Ахалкалакского уезда, “Кавказ”, 1890, N 174, 175. **Вермишев Х.**, Еще об американской лозе (письмо из Вены), “Новое обозрение”, 1892, N 2792. **Вермишев Х.**, Свод статист. данных о землевладения в Тифлисск. и Кутаис. губ. изд. закавказск. стат. ком. под ред. члена комит. Е. И. Кондратенко, “Кавказ”, 1893, N 220. **Вермишев Х.**, Экспорт кукурузы в Кутаисской губ., “Новое обозрение”, 1896, N 4158, 4162 և այլն:

662. Հայտնի է օրինակ 1922 թ. «Օգնիր Հայաստանին» միօրյա քերթում (10-ը փետրվարի, ուրբաթ) տպագրվաձ Վերմիշեանի՝ «Հայաստանի գիղաջիների գիղատնտեսական կարիքները» հոդվաձը:

663. “Словарь кавказских деятелей”, Тифлис, 1890, էջ 77 (Черкезовы - груз. княж. и двор. фамилия в Карталинии и Кахетии; по преданию происход. от черкесов).

664. **Туманов Г. М.**, Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913, էջ 71:

Վասիլի Նիկողանիշ Չերքեզով

գովը հիշյալ միության կողմից անդամակցել է Պետական Հոդագործական Բանկի Անդրկովկասյան մասնաճյուղին⁶⁶⁵: Դժվար է գուշակել, թե Չերքեզովի գրական գործունեությունը որքան կշարունակվեր, եթե 1898 թ. վերջին տեղի ունեցած դեպքերը⁶⁶⁶ կտրուկ չփոխեին իրադարձությունների ընթացքը, երբ իշխ. Գոլիցինի հաստատած ռեժիմից խուսափելով՝ քաղաքացիական պայքարում հայ գրեթե բոլոր իրավասուները, տուրք տալով ստեղծված կացությանը, մի կողմ քաշվեցին և միառժամանակ ձեռնուպահ մնացին քաղաքի կառավարման գործերին մասնակցելուց: Մյուս կողմից էլ իրավասուները թեկնածուների թվում փնտրում էին այնպիսի անհատների, որոնք գերծ կմնային ազգայնամոլությունից. «Ականավոր հասարակական գործիչները չէին համարձակվում գնալ դեպի կառավարում, գիտակցելով, թե իշխան Գոլիցինի օրոք ինչքան սայթաքուն է քաղաքային գործիչի ճանապարհը: Թեկնածուն պետք էր փնտրել «անգործների» շարքում: Այդ ժամանակաշրջանում Քաղաքային դումայի անդամների ուշադրությունը ակամա բևեռվել էր իշխան Վ. Ն. Չերքեզովի վրա, որը հայտնի էր որպես քաղաքի ընդունակություններով անձնավորություն և վրացի: Իր ազգային անկողմնակալությունը ցույց տալու նպատակով Դուման ձգտում էր կառավարման օղակում ունենալ գեթ մեկ վրացի: Այդպիսով, կառավարման անդամներ ընտրվեցին Վ. Ն. Չերքեզովը և Մ. Ս. Շեստակովը: Իշխան Չերքեզովը կառավարման համար ավելի նախընտրելի էր, քանի որ նա հայատյաց չէր (այդ ժամանակ Վե-

լիչկոն, Գոլիցինի աջակցությամբ, ռուսների և վրացիների մեջ ջանադրորեն տարածում էր ուժգին հակահայկականություն)»⁶⁶⁷:

1898 թ. քաղաքացիական կողմից Չերքեզովն ընտրվում է նախ որպես գնման հանձնաժողովի, իսկ նույն թվի դեկտեմբերի 7-ին՝ որպես քաղաքային վարչության անդամ: Այդպիսով, հենց այդ ժամանակաշրջանից էլ սկսվում է Վ. Չերքեզովի կենսագրության նոր՝ քաղաքային գործունեության շրջանը. «Վ. Չերքեզովը իր քաղաքային ծառայությունը սկսել է անշարժ կայքերի գնահատողի պաշտոնով՝ 10-12 տարի առաջ...»⁶⁶⁸:

1899 թ. մարտի 22-ին Վ. Չերքեզովը մասնակցում է փոխքաղաքագլխի թափուր պաշտոնի համար տեղի ունեցած քվեարկությանը, բայց անհաջող (ընտրվում է Մ. Ս. Շեստակովը)⁶⁶⁹: Վարչության անդամի պաշտոնում Չերքեզովը վերընտրվում է նաև 1899 թ. նոյեմբերի 8-ին, ապա 1903 թ. նոյեմբերի 17-ին և պաշտոնավարում մինչև քաղաքագլուխ ընտրվելը⁶⁷⁰:

1904 թ. մարտի 22-ին Վ. Չերքեզովն ընտրվում է փոխքաղաքագլուխ և մինչև 1907 թ. հոկտեմբերի 29-ը զուգահեռաբար վարում նաև այդ պաշտոնը⁶⁷¹:

1905-1906 թվականներին, երբ ողջ Անդրկովկասում մոլեզնում էին հայ-թուրքական (թաթարական) ընդհարումները, Վ. Չերքեզովն իր գուսպ և խաղաղարար կեցվածքով կարողանում է գրավել ժողովրդի համակրանքն ու վստահությունը և 1907 թ. տեղի ունեցած քաղաքագլխի հերթական ընտրությունների ժամանակ Չերքեզովն արդեն չունեի և ոչ մի լուրջ մրցակից⁶⁷²: Ըստ էության, Վ. Չերքեզովը քաղաքագլխի պարտականություններն արդեն ստանձնել էր 1905 թ-ից, երբ հրաժարականով պաշտոնավարությունը դադարեցրել էր Ք. Վերմիշյանցը⁶⁷³: 1905-1907 թթ. քաղաքագլխի տեղի պաշտոնակատարության վերաբերյալ ժամանակի մամուլը նշել է. «որ նա տարաւ իր ուսերի վերայ վերջին ծանր

667. Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 73-74 (բնագրում՝ «Солидные общественные деятели не рисковали итти в управу, зная, как скользок путь городского деятеля при кн. Голицыне. Приходилось искать кандидата среди «безработных». Среди них внимание гласных того времени невольно останавливалось на кн. В. Н. Черкезове, как человек выдающихся способностей и как на грузине. У думы была тенденция иметь хоть одного грузина в составе управы, чтобы доказать свое национальное безпристрастие. Таким образом в члены управы прошли В. Н. Черкезов и М. С. Шестаков. Кн. Черкезов тем более был желателен для управы, что он не был армянофобом (в то время Величко, при содействии Голицына, усердно культивировал среди русских и грузин неистовое армянофобство)»:

668. «Հովի», 1907, N40, էջ 628:

669. «Տարազ», 1899, N11, էջ 282:

670. «Известия Тифлисской городской думы», 1911, N 4, էջ 20:

671. Նշվ. հանդեսը, էջ 19:

672. Туманов Г. М., նշվ. աշխ., էջ 75:

673. «Տարազ», 1905, N 28, էջ 294:

665. «Известия Тифлисской городской думы», Тифлис, 1910, N 7-8, էջ 1:

666. Այդ մասին տես՝ Գ. Եվանգուլյանցի կենսագրականին հատկացված բաժնում:

Թիֆլիսը 1900-ական թթ.

տարիները»⁶⁷⁴: 1907 թ. սեպտեմբերի 14-ին Վ. Չերքեզովն ընտրվել⁶⁷⁵, իսկ հոկտեմբերի 29-ին⁶⁷⁶ հաստատվել է քաղաքագլխի պաշտոնում և մինչև 1909 թ. հոկտեմբերի 29-ը մնալով այդ պաշտոնում՝ հիվանդության պատճառով գործնականում պաշտոնավարել է միայն մեկուկես տարի: Երկու է, օրակարգում էին Ալեքսանդր Արղության-Երկայնաբազուկի ու հատկապես Միքայել Թամամշյանի թեկնածությունները, բայց այդ թեկնածությունները, իրենց աջակիցներով հանդերձ, այնուամենայնիվ, զիջում են Վ. Չերքեզովին⁶⁷⁷: Կարճաժամկետ պաշ-

տոնավարության ընթացքում Չերքեզովը կարողացել է իրականացնել պատկառելի ծավալներ ներկայացնող աշխատանքներ: Դրանցից էին՝ Մուխրանյան կամրջի շինարարությունը, «Արամյանց» հիվանդանոցի շենքը, գիմնազիա՝ Հավլաբար թաղամասում և այլն:

1910 թ. սկզբին Չերքեզովը բուժման նպատակով մեկնել է Պետերբուրգ. «Պետերբուրգից տեղեկություն է ստացուել, որ Թիֆլիզի քաղաքագլուխ իշխ. Չերքեզովի առողջությունը լաւ է»⁶⁷⁸: Երկու ամիս անց հայտնի է դարձել, որ «Թիֆլիզի քաղաքագլուխ իշխ. Չերքեզովը առողջացած մօտերս կը ժամանէ Պետերբուրգից Թիֆլիզ»⁶⁷⁹: Հակառակ

674. «Հովի», 1907, N 40, էջ 629:

675. “Известия Тифлисской городской думы”, N 7-8, Тифлис, 1910, էջ 1:

676. Ի պատիվ նույն օրը (29.X.1907) վախճանված Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի՝ Վ. Չերքեզովը հետաձգել է ծրագրված նիստը. «...նույն երեկոյ Թիֆլիսի Դումայի նիստը լինելով, քաղաքագլուխ Չերքեզովի առաջարկութեամբ Դուման որոշեց յետաձգել իր նիստը ի յարգանս Հայոց եկեղեցու կրած կորստի» («Հովի», 1907, N 41, էջ 645):

677. **Վ. ԹԷՄ.** Քաղաքագլխի ընտրութեան առիթով, «Հովի», 1907, N 40, էջ 627-629: Ուշագրավ այն պնդումները, որոնք մատնանշում էին Վ. Չերքեզովի արժանիքների հանդեպ Մ. Թամամշյանի ունեցած առավելությունները. «...պ. Վ. Չերքեզովը միանգամայն կորցրել է իր նախկին պաղարիւնութիւնը և դարձել է չափազանց ջղագրգիռ - այդ երեսում էր դեռ անցեալ տարուայ քաղաքային խորհրդի նիստերին, որտեղ նորա ջղայնութիւնը հասնում էր այնպիսի այլանդակ չափերի, որ նորան մօտիկ ճանաչողները ապշում էին նորա բնատրութեան այդ տարր և տարօրինակ փոփոխութեամբ. նիստերը յաճախ արմկայի կերպարանք էին ստանում և սպառնում էին տգեղ սկանդալների: Բացի այդ, ուրիշ, գուտ գործնական նկատումներով վարչական կազմի պտուտակները ամրապնդելու և քաղաքային ֆինանսական ներկայ ճգնաժամի համար գործնական ելք գտնելու տեսակետով և՛ պ. Վ. Չերքեզ-

ով քաղաքագլխութիւնը չի կարող ցանկալի պտուղներ տալ, ներկայ հանգամանքներում աւելի կարող էր դրական և գործնական ծառայութիւն մատուցել քաղաքին պ. Միքայել Թամամշեանը՝ թէ՛ որպէս պատկառելի հեղինակատու անձն, թէ՛ որպէս ֆինանսիստ և գործնական խելքով ու փորձառութեամբ օժտուած իրաւասու և թէ՛ որպէս անկախ և ինքնակալ անձնատրութիւն: Ոմանք կարող են առարկել մեզ, որ նա ֆիզիկապէս իբր տկար է, նա, իրաւ է, տկար էր, բայց նա ներկայումս ապաքինուած է, և որպէս ապացույց - նա ընտրուած է իրաւասու, մասնակցում է եռանդով նիստերին և բացի այդ՝ կարող է Կովկասագիտութեան կուրսերում հետաքրքիր դասախոսութիւններ բազմամարդ ունկնդիրների ներկայութեամբ: Վերջապէս նորա նոյն իսկ մէկ շաբաթուայ պարասպանութիւնը և անմիջական կառավարութիւնը քաղաքային գործերի - աւելի բարձր է, աւելի արդիւնատու, և գործնական հետևանք կարող է ունենալ քաղաքի համար, քան պ. Չերքեզովի իրաքանչիւր ամսուանը, որը ուրիշ կողմերով ևս տկար է ներկայ հանգամանքներում այդ պաշտօնի համար...» (նշվ. հոդվածը, էջ 629):

678. «Հովի», 1910, N 3, էջ 48:

679. «Հովի», 1910, N 12, էջ 191:

այդ հուսադրող լուրերի՝ արդեն 1910 թ. ամռանը Վ. Չերքեզովի առողջությունը կտրուկ վատթարանում է, և շատ չանցած՝ 1910 թ. հուլիսի 14-ին, վախճանվում է 53 տարեկան հասակում: Հուղարկավորությունը տեղի է ունենում հուլիսի 18-ին Դիդուբեթ քաղամասի վրաց եկեղեցու մուտքի ձախ կողմում⁶⁸⁰:

1902-1909 թթ. իշխան Չերքեզովի թիֆլիսյան տան հասցեն էր՝ Սվյատոպոլսկ-Միրսկայա, N 5⁶⁸¹: Արդեն 1906 թ. Չերքեզովը բնակվում էր Ելիզավետինսկայա N 65 տանը⁶⁸², 1908 թ.՝ Նիկոլաևսկի փող., N 29 տանը⁶⁸³, 1909 թ-ին՝ կրկին Ելիզավետինսկայա N 65-ում⁶⁸⁴:

Խոսելով հանգուցյալ Չերքեզովի պաշտոնավարության տարիների հիմնական ավանդի մասին՝ թղթակից «Դիտող»-ը նշել է. «...իշխան Չերքեզովը Քաղաքային ինքնավարության մեջ մտցրեց գործունեության նոր ոգի, ուղղութիւն: Մինչև վերջին տարիները քաղաքի գործերով հետաքրքրում էր ազգաբնակչության մի շատ նեղ շրջան, որոնց սովորաբար ասում են՝ բարձր դաս, և քաղաքային գործունեությունը կրում էր կարծես նեղ դասակարգային կամ թեկուղ անուանեցէք ազգային գունատրումն: Վերջին տարիները, իշխան Չերքեզովի օրոք, գործունեության այդ սահմանափակ շրջանը շատ լայնացաւ և իր մէջ ընդգրկեց Թիֆլիզի ամբողջ ազգա-

բնակչության շահերը, կարիքները: Քաղաքի գործերով սկսեցին հետաքրքրուել բոլորը, ազգաբնակչության լայն խաւերը և քաղաքի բարօրութեան խնդիրը դարձաւ ամենի արտին մօտ գործ: Քաղաքային ինքնավարությունը գրաւեց ժողովրդի սէրն ու հարգանքը: Այդ է իշխան Չերքեզովի մատուցած ծառայությունը քաղաքին. մեծ ու պատուաբեր ծառայութիւն, որ մեր Քաղաքային ինքնավարութեան պատմութեան մէջ կունենայ իր անմոռանալի էջերը...»⁶⁸⁵:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԽԱՏԻՍՅԱՆՑ

Ծնվել է Թիֆլիսում 1874 թ. փետրվարի 17-ին: Հայրը՝ Հովհաննեսն ու հորեղբայրը՝ Գաբրիելը, ժամանակի հայտնի հասարակական-ազգային գործիչներ էին, իսկ մայրը հայտնի էր գրական աշխարհին «տիկին Մարիա» անունով⁶⁸⁶:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի առաջին արական գիմնազիայում: 17 տարեկանում ավարտելով գիմնազիան՝ ուսումը շարունակել է Մոսկվայի և Խարկովի համալսարաններում և 1897 թ-ին ստացել բժշկի մասնագիտություն: 1898-1899 թթ. եղել է արտասահմանում. «...Բերլինում և Փարիզում, ուր հետաքրքրում է ինքնավարութեանց տնտեսական խնդիրներով, որոնց մասին նա գրում է այն ժամանակ Թիֆլիսում հրատարակուող եղբ. Թումանյանների «Новое обозрение» առաջադեմ թերթում»⁶⁸⁷: 1900 թ. վերադարձել է Թիֆլիս:

1902 թ. ընտրվել է Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհրդի անդամ: Քաղաքային վարչության անդամ է ընտրվել 1906 թ. հունվարի 23-ին⁶⁸⁸: Նույն անդամության մեջ վերընտրվել է նաև 1909 թ. հունվարի 8-ին⁶⁸⁹: Փոխքաղաքագլխի պաշտոնը ստանձնել է 1908 թ. նոյեմբերի 7-ին և մինչև 1910 թ. նոյեմբերի 15-ը մնացել այդ պաշտոնում⁶⁹⁰:

Բացի քաղաքի ինքնավարության գործերին իր եռանդուն մասնակցությունից՝ 1900-ական թթ. Խատիսյանցը հանդես է եկել նաև այլ ոլորտներում. «... հետաքրքրուել է հասարակական և այլ գործունեութեամբ. նա անդամ է շատ հասարակական հաստատությունների և ընկերությունների, ի միջի այլոց Ներսիսեան Հ.Հ.Գալրանցի հոգաբարձու: Խատիսեան

Դիդուբեթ քաղի վրաց եկեղեցու բակում տարածված գերեզմանոցը.

680. «Известия...», նշված համարը, էջ 37:
681. «Кавказский Календарь на 1903 г.», Тифлис, 1902, էջ 664: Տես նաև՝ նշվ. աշխ., 1904 թ. տարեգիրքը (էջ 695):
682. «Кавказский Календарь на 1907 г.», Тифлис, 1906, էջ 565:
683. «Кавказский Календарь на 1909 г.», Тифлис, 1908, էջ 1027:
684. «Кавказский Календарь на 1910 г.», Тифлис, 1909, էջ 1165:

685. «Հովիտ», 1910, N 19, էջ 300:
686. «Հովիտ», 1910, N 24, էջ 377:
687. «Հովիտ», նույն տեղում:
688. «Известия Тифлисской городской думы», Тифлис, 1911, N 4, էջ 20:
689. Նույն տեղում: Տես նաև «Հովիտ», 1909, N 1, էջ 16:
690. Նշվ. հանդեսը, էջ 19: Նշանակալից էր 1909 թ. հունիսի 14-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ. Իզմայիլյանի այցը Թիֆլիս և այդ առթիվ, ի թիվս այլ պաշտոնյաների, կաթողիկոսին ուղղված Ալ. Խատիսյանցի ողջույնի խոսքը («Кавказ», 1909, N 135, էջ 2):

տաղանդատոր դասախօս է և իր պերճախօս լեզուով լայն ժողովրդականացում է տալիս գիտական դրական նորություններին»⁶⁹¹:

Անիի ավերակներն այցելելուց հետո Խատիսյանը 1909 թ. հրապարակել է իր տպավորությունները⁶⁹²:

Տակավին ընտրություններից առաջ, երբ օրակարգի խնդիրն էր. «Ո՞վ է այն մարդը, որ կարող է արդարացնել Թիֆլիզի բազմացեղ ազգաբնակչության յուսերը», մարդկանց հայացքներն ակամա կանգ են առել Ալ. Խատիսյանի գործի վրա. «Մեզ հարկատու է ներկայացուցիչ, որ կարողանալ ազգայնական-շովինիստական գծով կռիւներից, դասակարգային մանրամունդ հաշիւներից վեր պահել քաղաքային ինքնավարութեան դրօշը: ...Մենք կարծում ենք, որ այդ մասին երկու կարծիք լինել չի կարող: Ով հետևել է մեր Քաղաք. Ինքնավարութեան Վերջին տարիների գործունեութեան զարգացման՝ նա նկատած կը լինի, որ իշխան Չերքեզովի մօտ գործակիցը եղել է Քաղաքային Վարչութեան անդամ պ. Աղէքսանդր Խատիսեանը, որ ունի հարկատու պատրաստութիւն արժանատրապէս ստանձնելու քաղաքի ղեկը»⁶⁹³:

Ընտրությունն ի վերջո կայանում է 1910 թ. սեպտեմբերի 20-ին: Արդյունքում 48 կողմ և 2 դեմ⁶⁹⁴ ձայների քվեարկությամբ քաղաքագլուխ է ընտրվում Ալ. Խատիսյանը և նոյեմբերի 15-ից ստանձնում պաշտոնավարությունը⁶⁹⁵: Այն մասին, թէ ինչպիսի դիրք էին բռնել վրացիներն այս ընտրության ժամանակ, հետագայում Խատիսյանը իր հուշերում նշել է. «Երբ ինձ ընտրեցին քաղաքագլուխ Թիֆլիզում, վրաց ազգայնական թերթերը կը գրէին. -Եթէ պ. Խատիսեանը գիշերը լուսատուի քաղաքը արեգակով, եւ փողոցները սալախատակի մարմարի խոնով, դարձնէ մենք անոր ընտրութեան դէմ կը լինենք, որովհետեւ ան հայ է»⁶⁹⁶:

Թիֆլիսի կյանքում խոշոր իրադարձություն էր «Կովկասյան համալսարան» («Պոլիտեխնիկում») հիմնելու ծրագիրը: Արդեն 1910 թ. Ալ. Խատիսյան-

Աղէքսանդր Յովհաննիսյան Խատիսյան

ըն պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել կրթօջախի կայացման գործում նաև Բաքվի քաղաքապետարանի օժանդակությունը ստանալու վերաբերյալ. «Բազումի քաղաքային ինքնավարութիւնը որոշել է յատկացնել կէս միլիոն ռուբլի Կովկասի համալսարանին, յայտնի է, որ Թիֆլիզի քաղաքային ինքնավարութիւնը նոյն նպատակին յատկացրել է 250.000 ռ. եւ 200 դեսետին գետին»⁶⁹⁷: Հետապնդելով խնդիրը՝ 1911 թ. Ալ. Խատիսյանը մեկնում է Պետերբուրգ. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխը Պետերբուրգից հեռագրում է, որ առաջիկայ Չատկից յետոյ մի առանձին խորհրդածութիւն պէտք է լինի ժողովրդական լուսատրութեան նախարար Կասսօյի նախագահութեամբ և մասնակցութեամբ սենատոր Վատացիի և Ջոնկովսկիի, ուր պէտք է քննուի Կովկասեան համալսարանի խնդիրը»⁶⁹⁸:

Նույն թվականի ապրիլին քաղաքագլուխ գլխավորությամբ կատարվում է «Մուխրանյան» կամրջի բացումը. «Ապրիլի 24-ին հանդիսատու կերպով բացուեց Թիֆլիսի Մուխրանեան կամուրջը: Ծովացած բազմութեան ներկայութեամբ ռուս հոգևորականութիւնը Սրբազան Էկզարխի գլխավորութեամբ մաղթանք կատարեց. ներկայ էր գերապատիւ Եփրեմ սրբազանը որպէս քաղաքի կողմից հրաւիրուած հիւր: Քաղաքագլուխ պ. Խատիսեանը մի ճառով ներկայացրեց կամրջի պատմութիւնը. ապա Նորին պայծառափայլութիւն կոմսուի Ե. Ա. Վօրօնցովա-Դաշկովան մկրատով կարեց կամրջի ժապաւէնը և զինորական երաժշտութեամբ ու կէցցէների տարափի տակ առաջինը անցաւ կամուրջը ատօմօրիլով և անցնողարձն ազատ յայտարարուեց»⁶⁹⁹:

691. «Հովիտ», 1910, N 24, էջ 377:

692. Խատիսեան Ալ., Անիում (Ճամբորդական յուշեր), «Գեղարուեստ», 1909, N 3, էջ 145-148:

693. «Հովիտ», 1910, N 19, էջ 301:

694. «Հովիտ», 1910, N 24, էջ 383:

695. Նշվ. հանդէսը, էջ 18: Ի դեպ, քաղաքագլուխ ընտրվելու կապակցությամբ ժամանակի մամուլում տպագրված նյութերը շեշտում են տեղի ունեցած ճիշտ ընտրությունը. «...ուրախ ենք ո՛չ իբրև հայ մամուլի անդամներից մէկը՝ որ տեսնում է մի պատուաւոր ու պատասխանատու պաշտօնի կոչուած հայազգի մէկին, ուրախ ենք՝ որովհետև ընտրուած է մի արժանատու յաջորդ հանգուցեալ Չերքեզովին, որ՝ ինչպէս իր նախորդը՝ իր մէջ մտացնել կը տայ թէ ինքը ազգաբնակչութեան միայն այս կամ այն մասի, ցեղի, ազգի անդամն ու ներկայացուցիչն է, միայն նրա շահերի պաշտպանը: Նոր քաղաքագլուխ անցած հասարակական գործունեութիւնը լրագույն գրաւականն է, որ նա կարողարացնէ ո՛չ միայն վստահությամբ իրան քուէ տուած ձայնատուների յոյսերը, այլև պատմական Թիֆլիզի անբողջ ազգաբնակչութեան...» («Հովիտ», 1910, N 24, էջ 370):

696. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծաղումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, N 5, էջ 57:

697. «Հովիտ», 1910, N 29, էջ 464:

698. «Հովիտ», 1911, N 12, էջ 192:

699. «Հովիտ», 1911, N 17, էջ 272:

Ալեքսանդր Խատիսյանցը մի խումբ հայ մտավորականների հետ

1912 թ. Ա. Խատիսյանցը մեկնում է Բաքու. «Քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսեանը զեկուցեց Բագու մեկնելու հետևանքները սենատոր Վատացիին, որը ցանկութիւն յայտնեց, որ ըստ կարելոյն շուտ դրուի պոլիտեխնիկումի շինութեան հիմքը»⁷⁰⁰, նաև. «Քաղաքագլուխն ուղարկեց Բագու քաղաքագլխի պաշտօնակատար Յարութիւնեանին, Թիֆլիսի դումայի խորին շնորհակալութիւնն արտայայտող հեռագիր՝ պոլիտեխնիկումին արած նուիրաբերութեան համար»⁷⁰¹:

1912 թ. ընտրությունների ժամանակ Խատիսյանցը վերընտրվում է նույն պաշտոնում. «Քաղաքային դումայի ամսիս 9-ի նիստում, գրեթե միաձայն, առաջիկայ քառամեակի համար քաղաքագլուխ ընտրեց Ա. Խատիսեանը»⁷⁰²: Հազիվ 20 օր անց Ա. Խատիսյանցը ստիպված Պետերբուրգ է մեկնում «Դաշնակցություն» կուսակցության մի շարք անդամների դատաքննության գործով. «Յունուարի 30-ին Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Աղեք. Խատիսեանը գնաց Պետերբուրգ, ուր կանչուած է «Դաշնակցութիւն» կուսակցութեան գործով»⁷⁰³:

Շարունակելով բեղուն գործունեությունը նաև 1913 թ. տարեվերջին Խատիսյանցի առողջական վիճակը վատանում է. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսեանը հիւանդ է սուր յօղացաւով. տաքաթիւնը ցերեկով 38, իսկ երեկոները՝ 39: Բժշկում են մի խումբ բժիշկներ և յոյս ունին բժշկել մի ամսուայ ընթացքում»⁷⁰⁴: Հիվանդության շրջանում քաղաքագլու-

խին փոխարինում է Ալ. Արդուբյան-Երկայնաբազուկը. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Հ. Խատիսեանը տկարութեան պատճառով նրա պարտականութիւնները կատարում է քաղաքագլխի անձնավիճականորդ իշխ. Ա. Մ. Արդուբեանը»⁷⁰⁵:

1914 թ. Ա. Խատիսյանցի համար ծանր տարի էր. փետրվարի 9-ին վախճանվում է մայրը՝ գրական և հասարակական գործիչ, հայերենի գիտակ և ուսուցիչ Մարիամ Խատիսյանցը⁷⁰⁶:

1915 թ. հունիսի 24-ին Ալ. Խատիսյանցի նախագահությամբ կայացել է 1914 թ. ընթացքում Թիֆլիսում կառուցված լավագույն շենքերի մրցանակաբաշխությունը. «...առաջին մրցանակը չէ տրվել. երկրորդ մրցանակին արժանացել է Բօզարջեանի տունը Գուրոփիչա փողոցում (կառուցումն ճարտարապետ Օհանջանեանի), իսկ երրորդ մրցանակը տարել է Շահմուրադեանի տունը Օլգինսկայա փող. N 52 (ճարտարապետ Տեր-Սահակեան)»⁷⁰⁷:

Առաջին աշխարհամարտի օրերին Ալ. Խատիսյանցը, իր անմիջական պարտավորություններն ու պարտականությունները կատարելուց զատ, իբրև ճշմարիտ քաղաքացի հանդես է գալիս ժողովրդին հուսադրող, զգաստացնող ու նաև խրատող կոչերով ու ճառերով: Օրինակ, խորհուրդ էր տալիս այդ ծանր օրերին լինել ավելի խնայող ու տնտեսվար. «Թիֆլիսի քաղաքագլուխը հրատարակել է մի կոչ Թիֆլիսի քաղաքացիներին, որով յորդորում է հանգրստութեամբ կրել ժամանակաւոր զրկանքները, դէն ձգել ամեն մի շռայլութիւն, մոռանալ բոլոր աւելորդութիւնները, որոնք անթոյլատրելի են մանաւանդ ներկայումս և կրճատել իրենց կարիքները և անպէտք ծախսերը»⁷⁰⁸:

1916 թ. քաղաքագլխի գործուն մասնակցությամբ են ընթանում արևմտահայ փախստականներին օգնող միության աշխատանքները⁷⁰⁹:

1917 թ. Ա. Խատիսյանցի նախաձեռնությամբ Քաղաքային Խորհուրդը որոշում է կայացնում լեհ գրող Հ. Սենկևիչի անվամբ կոչել Թիֆլիսի փողոցներից և դպրոցներից մեկը: Այդ կապակցությամբ քաղաքագլուխը շնորհակալական նամակ է ստանում լեհ գործիչ, երդվյալ հավատարմատար Լեդնիցկինից⁷¹⁰:

700. «Հովիտ», 1912, N 50, էջ 795:

701. Նույն տեղում: Հարկ է նշել, որ կառուցվելիք «պոլիտեխնիկում»-ի տեղի ընտրության հարցը տարակարծությունների ու երկար քննարկումների տեղիք է տվել: Ի վերջո հաստատվել էր Նավթոլ քաղաքում կառուցելու տարբերակը, որին կողմնակից էր նաև ինքը Խատիսյանը: Որոշումը, սակայն, հասարակության կողմից միանշանակ հավանության չի արժանացել: Առանձնապես դժգոհ էին վրացի որոշ գործիչներ, որոնց տեսակետները հրապարակվել էին ժամանակի մամուլում: Վերջիններս պնդում էին, թե հաստատությունը Նավթոլում հիմնելը իբր բխում էր ոչ թե քաղաքի ողջ բնակչության, այլ միայն հայերի շահերից («չլեզ», N 19, "Заквказская Речь", "Тифлисский Листок", 1912, N 292):

702. «Հորիզոն», 1912, N 5, (11 յունուարի):

703. «Հովիտ», 1912, N 5, էջ 79: Տե՛ս նաև «Հովիտ», 1910, N 14, էջ 210-211; N 15, էջ 233:

704. «Հովիտ», 1913, N 43, էջ 687:

705. «Հովիտ», 1913, N 44, էջ 703:

706. «Հովիտ», 1914, N 7, էջ 102 («Հանգուցեալի գրական աշխատութիւնները կազմում են 1877-78 թուականներին լոյս ընծայած «Արևելեան հարց» (Восточный вопрос), «Հեղինէ», «Նոր ճանապարհի վրայ», «Փեսայ որսողներ», «Դժբաղդ կին», և այլն վիպական երկերը: Հանգուցեալը 30 տարի սրանից առաջ իր տան սալօնում մի խումբ առաջատար և ինտելիգենտ հայ կանանց հետ խորհրդակցելով՝ գլխատր հիմնադիրներից մեկն եղաւ այժմեան Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութեան, որի նախագահն էր շատ տարիներ և որի օգտին այժմ թողել է կտակով 10.000 ռ.»):

707. «Մշակ», 1915, N 138:

708. «Հովիտ», 1916, N 8, էջ 128:

709. «Համբաւաբեր», 1916, N 36, էջ 1132:

710. «Մշակ», 1917, N 31, էջ 3:

1917 թ. Խատիսյանցի՝ Թիֆլիսում քաղաքագրչիսի պաշտոնը վարելու վերջին տարին էր. «1917-ի ռուսական մեծ յեղափոխութեան հետևանքով, Վրացի ազգն երկրին կառաւարութիւնը ուզեց իր ձեռքը ամփոփել, որով Պր. Խատիսեան թողնելով Թիֆլիզ անցաւ Ալեքսանդրապոլ նոյն քաղաքագրչիսի պաշտօնով: Յաջորդ 1918 թ. Հայկական Հանրապետութիւնը կազմուելով, Պարոն Խատիսեան Նախագահ և Վարչապետ անուանուեցաւ Ազատ հայրենիքի: Հայաստան և Հայ ժողովուրդը դեռ մեծամեծ վտանգներու մէջ կ' ապրեէին, պէտք էր բարեկարգել երկրի քաղաքական և տնտեսական վիճակը, պէտք էր կազմել և զինել Հայ քաջարի բանակը: Թշնամիք թէև յաղթած էին, սակայն դեռ երկաթի օղակ մը կը կազմէին նորածին Հանրապետութեան շուրջը. Հայոց անակնկալ կերպով յաղթական դուրս գալը անհաւասար կռուի միջէն, աւելի շարժեց և գրգռեց ուժգնօրէն հարեան ցեղերուն նախանձն. օգնութեան կանչեցին Մեծամասնականները և Քեմալականները նուաճելու աճող Հանրապետութիւնը: Սակայն շնորհիւ իմաստուն վարչութեան Վսեմ. Նախագահին և Դիցագն բանակին, ի դերն ելան անարի թշնամիներու վատ խորհուրդներն և փորձերն, և նոր նոր դափնիներով զարդարուեցան Հայկական Հանրապետութեան Կառավարութիւնն և հերոս մարտիկներու փայլուն զենքերը և Պր. Ա. Խատիսեանի անհատական կորովի դէմքը...»⁷¹¹:

Խատիսյանցի վարչապետության շրջանի (1919 թ. փետրվար - 1920 թ. մայիս) գործունեության բնութագրի խտացումն է Հռոմի Պապի Հայաստանի Հանրապետություն այցելած նվիրակի հետևյալ խոսքերը. «Հայկական Հանրապետութեան Նախագահ-Վարչապետը վերին աստիճանի զարգացած մի մարդ է և ունի վարչական ամեն ընտիր յատկութիւններ. Նա կարող է Եւրոպական ո՛ր և է պետութեան մը Նախագահ լինել»⁷¹²:

1920 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության 2-րդ տարեդարձի օրը, Ա. Խատիսյանցը գտնվում էր Թիֆլիսում, որտեղ Արտիստիկ ընկերության թատրոնի շենքում կայացած ցերեկույթում նրան դիմավորեցին ջերմ ողջույներով. «Թատրոնը ծայր է ծայր լցրած բազմութիւնը երաժշտախմբի նուագաժողովեամբ ովացի արաւ Խատիսեանին: Վերջինս զգացումով ճշտեց հայ աշխատատուր դասակարգի գործունէութեան մասին, որ ունեցաւ անձնուէր դեկավարներ «Դաշնակցութիւնից», մատնանշեց թէ հայի ազատագրութեան ճանապարհը ծածկուած է տակաւին տատասկներով...»⁷¹³:

711. «Բազմավէպ», 1920, N 9, էջ 261:

712. Նույնի՝ էջ 262:

713. «Մշակ», 1920, N 25, էջ 4:

1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների պարտադրմամբ Ալ. Խատիսյանցը ստիպված թողնում է հայրենիքը և դեկտեմբերի 20-ին ժամանում դեռևս անկախ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիս: Մինչև 1921 թ. փետրվարի 13-ը, այսինքն՝ 53 օր, Խատիսյանցը մնում է Թիֆլիսում և ապա անցնում արտասահման ու բնակություն հաստատում Փարիզում: Այդ օրերին Թիֆլիսում տիրող կացության և իր զգացումների մասին իր հուշերում Խատիսյանցը նշել է. «...կը զգայի, որ թէև ես ծնուած եմ Թիֆլիսում, 17 տարի աշխատած եմ այնտեղ քաղաքային ինքնավարութեան մէջ, վարած եմ քաղաքի առաջին պաշտօնը, քայց որ ես հիւր եմ այս քաղաքում...»⁷¹⁴:

1920-1930 թթ. տպագրվում են Ալ. Խատիսյանցի հուշագրությունները նախ հողվածաշարերի, ապա աշխատությունների տեսքով⁷¹⁵:

Ալեքսանդր Խատիսյանցը վախճանվել է 1945 թ. մարտի 10-ին և թաղվել Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանատանը: Տապանաքարին միայն ֆրանսերենով արձանագրված են իր և տիկնոջ անունները.

Ալ. Խատիսյանի տապանաքարը Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանատանը (լուսանկարները Գ. Գևորգյանի)

714. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, N 1, էջ 99:

715. Տես՝ Խատիսեան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», 1932, NN 7-12, 1933, NN 1-5: Առանձին գրքով՝ Պէյրոս, 1991: Նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» աշխատությունը (Աթէնք, 1933 և Պէյրոս, 1968):

ALEXANDRE
KHATISSIAN
1874-1945
XENIA
KHATISSIAN
1894-1975

Անդրադառնալով Ալ. Խատիսյանցի քաղաքագլխության տարիներին Թիֆլիսի կրած փոփոխություններին՝ Մ. Սուլյանն իր հուշերում նշել է. «Չի կարելի մոռանալ, որ Խատիսյանցի քաղաքագլուխ դառնալու օրից Թիֆլիսը շատ բարեփոխվեցաւ ու գեղեցկացաւ: ...Թիֆլիսի բոլոր քաղաքամասերը Խատիսյանցի շնորհալի կարգադրութեամբ պայծառացան...»⁷¹⁶:

Քաղաքագլխի գործունեությանը գնահատանքով է արտահայտվել նաև 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունում Իտալիայի դեսպան (մինչ այդ՝ Իտալիայի հյուպատոսը Տրապիզոնում) Ջակոմո Գորրինին. «...Ալեքսանդր Խատիսյանցի նախագահությամբ, որը նախկինում Կովկասի և Վրաստանի մայրաքաղաքի անուն վաստակած և

գերազանցապես հայերով բնակեցված Թիֆլիսի հմուտ և գործունյա քաղաքապետ էր»⁷¹⁷:

Ալ. Խատիսյանցի թիֆլիսյան բնակարանի հասցեներից հայտնի են երկուսը՝ Գանովսկայա փող., N 9 (1908 թ.)⁷¹⁸ և Բերուտովսկի փողոցի վրա գտնվող (N30) սեփական տունը (1909 թ.)⁷¹⁹: Հայտնի է, որ այդ տանը Խատիսյանցը բնակվել է նաև 1911 թ.⁷²⁰:

1957 թ., երբ իր հուշերը թղթին էր հանձնում նախկին մենշևիկյան Վրաստանի կառավարության անդամ Դմիտրի Շալիկաշվիլին⁷²¹, Ալ. Խատիսյանցի վերաբերմամբ գրել է հետևյալ տողերը. «Այդ ժամանակաշրջանի համար բնութագրական էր այն, որ Թիֆլիսի քաղաքագլուխը հայ էր՝ Խատիսյանը: Ընդ որում նա ոչ թե ինչ-որ վրացացած հայ էր, այլ հարյուր տոկոսով հայ, ընդհանուր ոչինչ չունեի Վրաստանի և վրացիների հետ, և, ամենայն հավանականությամբ, իրականացնում էր այն, ինչ իրենից էր կախված, որպեսզի իր հայրենակիցները իրենց տնտեսական գերազանցության շնորհիվ Թիֆլիսում գրավեին առաջին տեղը...»⁷²²:

716. **Մուլիան Մ.**, Թիֆլիսը իմ մանկութեան ժամանակ (անտիպ), ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 428, ց. 2, գ. 104, ք. 20:

717. Ջակոմո Գորրինին անտիպ նյութից՝ սիրով տրամադրված Ալեքս. Քանանյանի կողմից, ք. 14 (բնագրում՝ «...sotto la presidenza di Alessandro Khayissian, già operoso e abile sindaco della città di Tiflis, capitale del Caucaso e della Georgia, ma popolata prevalentemente di Armeni, e da essi al più alto grado valorizzata»):

718. “Кавказский Календарь на 1909 г.», Тифлис, 1908, էջ 1026:

719. “Кавказский Календарь на 1910 г.», Тифлис, 1909, էջ 1165:

720. “Кавказский Календарь на 1912 г.», Тифлис, 1911, էջ 804:

721. Դ. Շալիկաշվիլին 1921 թ. (հունվար-մարտ) Անկարայում եղել է Վրաստանի դեսպանը: Նրա որդիները՝ Օթարն ու Մալխազը (Ջոն), եղել են ամերիկյան զինված ուժերի զեներալներ:

722. “Свободная Грузия”, 1994, 29 հունվար, էջ 14 (Воспоминания Димитрия Шаликашвили) (բնագրում՝ “Характерным для тогдашней эпохи являлось то, что тифлисский городской голова был армянин, Хатисов. Был это к тому же не какой-нибудь огрузинившийся армянин, но армянин стопроцентный, ничего общего с Грузией и грузинами не имевший, и делавший, наверное, все от него зависящее, чтоб земляки его благодаря своему экономическому превосходству играли бы в Тифлисе первую роль...”):

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Շենացնել, այս է այն սրբազան առաքելությունը, որին կոչված է և որով հազարամյակներ շարունակ առաջնորդվում է մեր ժողովուրդը: Հավատամքին հավատարիմ հայը շենացրել է բոլոր այն վայրերը, ուր դիպել է ոտքը, լինի հարազատ բնօրրանում, թե օտար մի երկրում, որտեղ որ ակամա հայտնվել է պատմական անցքերի բերումով:

Հայ մարդու քրտինքով են շենացել հայրենիքին մոտ և հեռու գտնվող անթիվ գյուղեր, քաղաքամասեր, իսկ երբեմն էլ ամբողջ քաղաքներ: Երևույթն առկա է փոքրասիական քաղաքներից սկսած մինչև Կոստանդնուպոլիս, Նոր-Ջուղայից մինչև Թավրիզ, ապա՝ Աստրախանից մինչև Լվով ու Ղրիմ, Նոր-Նախիջևանից Արմավիր, ապա՝ Սբ. Խաչ, Մոզդոկ ու Ղզար, Բաքվից՝ Շամախի, Շաքի ու Ջաքաթալա, ապա՝ Գրեն, Թելավ ու Սղնախ, հետո՝ Դուշեթ, Գորի և Ախալցխա ու վերջապես՝ Թիֆլիս:

Տփղիս-Թիֆլիս-Թբիլիսիի քաղաքագլուխների բազմադարյան պատմությունը առավելագույնս հաստատում է վերոնշյալը և առանձնակի տեղ զբաղեցնում հայ ժողովրդի քաղաքաշինական և մշակութային պատմության մեջ:

Որևէ քաղաքի և մասնավորապես Թիֆլիսի՝ գոյացման, ձևավորման ու զարգացման խնդիրների ուսումնասիրությանն անհնար է ձեռնամուխ լինել առանց քաղաքի առաջին դեմքը հանդիսացող քաղաքագլուխների գործունեության պատմությունն ուսումնասիրելու:

Ձեռնարկելով Թիֆլիսի քաղաքագլուխների կենսագրական ու հատկապես քաղաքագլխի պաշտոնը ստանձնած տարիներին նրանց գործունեությանն առնչվող տվյալների ուսումնասիրման և ներկայացման աշխատանքը՝ արդեն իսկ նշանակում է խորամուխ լինել հայ մարդու ստեղծագործ էության մեջ, հաղորդակից լինել նրա երազանքներին, մաքառումներին ու նվաճումներին:

Պատմական Հայաստանի սահմանագլխին գտնվող Տփղիս-Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը մոտ ութ դար շարունակ վարած հայտնի 47 անձերից 45-ը ազգությամբ հայեր էին: Այլ խոսքով, քաղաքը հայ քաղաքագլուխների կողմից կառավարվել է բոլոր ժամանակներում, լինի դա Վրաստանի թագավորության հզորության, թե պարսից, թուրքաց և կամ ռուսաց տիրապետությունների օրոք:

Համաձայն արքայադահլիճի տվյալների Թիֆլիսի բնակչության կազմն առնվազն միջնադարից և մինչև ԺԹ դարի սկիզբը գլխավորապես բաղկացած է եղել հայերից: Անշուշտ տրամաբանական է, որ գերազանցապես հայաբնակ մի քաղաքի քաղաքագլուխն ինքնաբերաբար հայազգի լինելու (այլ խնդիր է, թե ինչու՞ էր գերազանցապես հայաբնակ), բայց այն փաստը, որ Թիֆլիսը հայազգի քաղաքագլուխներով շարունակել է կառավարվել նաև 1840-1917 թթ. ընթացքում, երբ այլևս քաղաքաբնակ հայերը, բացարձակ մեծամասնություն կազմելով հանդերձ, բնակչության ընդհանուր թվի կեսն էլ չէին կազմում (տե՛ս վիճակագրական աղյուսակը, էջ 10), կարոտ է ու արժանի հատուկ լուսաբանման: Այստեղ տեղին է նշել, որ քաղաքագլուխների և Քաղաքային Խորհուրդների (դումա) իրավասուների կազմում ազգությամբ հայ պաշտոնատարների մեծաթիվ լինելն ամբողջ ԺԹ դարի ընթացքում և մինչև 1917 թ. հատուկ է եղել ոչ միայն Թիֆլիսին, այլև Անդրկովկասի բազմաթիվ այլ քաղաքներին:

1918 թ-ից ի վեր Թբիլիսին քաղաքաշինական առումով թևակոխել է բոլորովին նոր, աննախադեպ և, հատկանշական է, նաև անբնական ժամանակաշրջան: Քաղաքագլխի պաշտոնում հայտնված և իրար հաջորդած բացառապես վրացազգի պաշտոնատարները, շփոթված հանկարծ բաժին ստացած քաղաք-ժառանգությունից անցած ավելի քան 80 տարիների ընթացքում չունենալով և չտիրապետելով քաղաքաշինական մշակույթին և փորձառությանը, ոչ միայն ի վիճակի չեն եղել քաղաքը նոր արժեքներով բարձրացնելու (եթե զանց առնենք խորհրդային չափանիշների համեմատ հրամցված ու կյանքի կոչված միօրինակ նախագծերը, Խոջիվանքի հայոց գերեզմանատան հազարավոր շիրմաքարերից կառուցված Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի շենքը, ապա և նույն գերեզմանատան մնացորդների տեղում հիմնադրված վրաց առաջնորդանիստ նոր եկեղեցին և համանման այլ կառույցները), այլ անկարող են եղել գոնե պահպանել եղածը:

Այո, ով չի ստեղծում, նա չի պահպանում և կորցրածի համար չի ցավում: Այս իմաստով բավական է մտաբերել ոչ հեռու անցյալում (1991 թ. դեկտեմբերի 22-ից 1992 թ. հունվարի 6-ը) տեղի ունեցած խիստ հատկանշական այն դրվագը, երբ վրաց իշխանությունների և ընդդիմության միջև ծայր առած բախումների արդյունքում Թբիլիսիի կենտրոնում ոչնչացան կամ վնասվեցին բազմաթիվ բարձրարժեք շենքեր, ինչպես՝ Սիքայել Արամյանցի 5 հարկանի տունը (հետագայում՝ «Մաժեստիկ», ապա՝ «Թբիլիսի» հյուրանոց, ճարտ. Գ. Տեր-Սիքեյանց), բարեգործ Աբյանցի եռահարկ տունն ու Եսայի Փիթոյանցի կառուցած «Արտիստիկ ընկերության» շենքը (այժմ՝ Ռուսթավելու անվ. դրամատիկական թատրոնը) և այլ կառույցներ⁷²³:

Արդեն ութ տասնամյակ սոսկ վայելելով գլխավորապես հայ քաղաքագլուխների ջանքերով և հայկական կապիտալի արդյունքում ստեղծված քաղաքը՝ իրար հաջորդած վրացի նորելուկ քաղաքագլուխները հին Թիֆլիսն այսօր հասցրել են ծայրահեղ քայքայված ու վթարային վիճակի: Ցավալի է, բայց և հատկանշական, որ այսօր էլ, երբ շատ շենքեր 80 և ավելի տարիների ընթացքում երբևէ չնորոգվելու պատճառով հայտնվել են գրեթե օրհասական վիճակում, վրացի քաղաքագլխի համար ստեղծված մնան իրադրությունից դուրս գալու ելքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ միջազգային օգնությունը...

Ստորև, մի աղյուսակով ցանկանում ենք ներկայացնել 1921 թ-ից ի վեր պաշտոնավարած թվով 34 վրացի քաղաքագլուխների որոշումներով շուրջ 800 տարիների ընթացքում Թիֆլիս երևույթը հեղինակած հայ քաղաքագլուխների գերեզմանների ոչնչացման պատկերը.

N	Քաղաքագլուխ	Ծննդյան, մահվան տարեթվերը	Քաղաքագլխի պաշտոնը վարած տարիները	Քանի՞ տարի է պաշտոնավարել	Որտե՞ղ է թաղված	Գերեզմանն ի՞նչ վիճակում է
1	Վասակ ամիրա (շահապ) Արծրունի	ԺԲ դարի կես	Անհայտ	Անհայտ	Կարինի (Էրզրում) Սբ. Աստվածածին եկեղեցու բակի գերեզմանոց	Ոչնչացվել է 1915 թ-ից հետո
2	Քուրդ ամիրա (շահապ) Արծրունի	ԺԲ դարի 2-րդ կես	Անհայտ	Անհայտ	Հաղպատի վանք	Պահպանվում է
3	Շաղին (Բաղին)	ԺԳ դարի 2-րդ կես	Անհայտ	Անհայտ	Անհայտ	Անհայտ
4	Մելիք Էնալ	ԺԷ դար	Մոտ 1646-1673	Մոտ 27 տարի	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
5	Մելիք Բայանդուր	ԺԷ դար	1650-ից	Անհայտ	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
6	Մելիք Խոջա-Բեհբուդ	Ծն. անհ.-1662	Մինչև 1662	Անհայտ	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
7	Մելիք Աշխարիբեկ	ԺԷ դար	1662-ից	Անհայտ	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
8	Մելիք Ավթանդիլ	ԺԷ դար	Մոտ 1678-1698	Մոտ 20	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Պահպանվում է
9	Մելիք Ամիր Բեհբուդյանց	ԺԷ դար	Անհայտ	Անհայտ	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Անհայտ
10	Մելիք Ասլանագ Ամիրյան Բեհբուդյանց	ԺԷ-ԺԸ դարեր		Անհայտ	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
11	Մելիք Գիորգ Ասլանագյան Բեհբուդյանց	Ծն. անհ.-1711		Անհայտ	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
12	Մելիք Ջուրաբ Գիորգյան Բեհբուդյանց	Ծն. անհ.-1742	1712-1742	30	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Ոչնչացված է
13	Մելիք Աշխարիբեկ Բ. Բեհբուդյանց	Ծն. անհ.-1734	Անհ.-1734	Անհայտ	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Ոչնչացված է

723. **Կարապետեան Սամուել**. Թբիլիսեան ողբերգութիւնը եւ անբուժած ճարտարապետական կառույցները, «Ազատամարտ», 1992, N 9, էջ 13:

14	Մելիք Աղա Աշխարհբեկյան Բեհբուդյանց	Ծն. անհ.-1768	1734-1768	34	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Ոչնչացված է
15	Մելիք Անտոն	ԺԸ դար	1746-1751	5	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
16	Մելիք Սահակ Շերգիլյանց	ԺԸ դար	1751-1760	9	Հավանաբար Խոջիվանքի գերեզմանոց	Չի պահպանվել
17	Մելիք Ավետիք Աղայան Բեհբուդյանց	Ծն. անհ.-1795	1768-1795	27	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Ոչնչացված է
18	Մելիք Դարչի Ավետիքյան Բեհբուդյանց	1764-1832	1795-1801	6	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Գերեզմանը չի պահպանվել, տապանաքարը բեկորված է 2 մասի
19	Հովհաննես (Իվան) Իզմիրյանց	Ծն. անհ.-1850	1840-1843	3	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
20	Ստեփան Գաբրիելյան Խատիսյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1844-1845	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
21	Մովսես Տեր-Գրիգորյանց (Տեր-Գրիկուրով)	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1845-1846	2	Սբ. Բեթղեհեմ եկեղեցու բակ	Ոչնչացված է
22	Հովհաննես Սիմոնյանց Շադինյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1847-1848	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
23	Թովմա Դավթյան Փրիդոնյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1848-1849	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
24	Զաքարիա Ստեփանյան Ամիրաղյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1850-1851	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
25	Հովսեփ Աֆանասյան Միրիմանյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1851-1852	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
26	Ավետիք Աստվածատրյան (Բոգրանի) Սվեչնիկով	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1853-1856	3	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
27	Սողոմոն Դավթյան Մարաջև	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1856-1857	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
28	Անդրեյ Դավթյան Մանանով	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1857-1858	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
29	Վարդան Աստվածատրյան Արշակունի	Ծն. անհ.-1862	1858-1860	2	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
30	Սողոմոն Զաքարյան Աբխուղոնյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1860-1861 և 1865-1866	4	Սբ. Նշան եկեղեցու բակ	Ոչնչացված է
31	Սողոմոն Միրիմանյան Միրիմանյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1861-1862	1	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
32	Գևորգ (Եգոր) Գրիգորյան Փրիդոնյանց	1816-1892	1862-1864	2	Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու բակ	Ոչնչացվել է 1973 թ. եկեղեցու շրջապատի «բարեկարգման» ժամանակ
33	Գալուստ Հարությունյան Շերմազան-Վարդանյանց	1814-1892	1864-1865	1,5	Օրյոլի մարզի Զալեսնոյե գյուղի եկեղեցու բակ	Անհայտ
34	Երեմիա Գևորգյան Արծրունի	1804-1877	1866-1868	2	Վերայի հայոց գերեզմանատուն	Ոչնչացվել է
35	Նիկողայոս Հովհաննիսյան Ալադաթյանց	Ծն. անհ.-1875	1868-1869	1,5	Թիֆլիս	Չի պահպանվել
36	Դմիտրի Թումանյանց	Ծն. և մահ. թվ. անհայտ	1869-1870	1	Թիֆլիս	Չի պահպանվել

37	Յագոն Գմիտրյան Թուման- յանց	1827-1883	1870-1874	4	Սր. Կարապետ եկեղեցու բակի տոհմական գերեզմանոց	Ոչնչացվել է 1981 թ.
38	Գմիտրի Իվանի Դվիհանի	1814-1887	1875-1879	4	Մամա-Դավիթ վրաց եկեղեցու բակում	Պահպանվում է
39	Անտոն Սողոմոնյան Դորդան- յանց	1838-1902		Չի պաշ- տոնա- վարել	Ջգրաշենի Սր. Ավետյաց եկեղեցու բակի գերեզմանոց	Ոչնչացվել է 1938 թ.
40	Ալեքսանդր Ստեփանյան Մա- տինյանց	1843-1909	1879-1891	12	Առաջնորդամիստ Վանքի բակի գերեզմանոց	Ոչնչացվել է 1936 թ.
41	Նիկողայոս Բարսեղյան Ար- ղության-Երկայնաբազուկ	1845-1916	1891-1893, 1895-1896, 1903-1904	5	Մանահինի վան- քի տոհմական գերեզմանոց	Պահպանվում է
42	Պողոս Ալեքսանդրյան Իզմա- յիլյանց	1852-1895	1893-1895	2	Առաջնորդամիստ Վանքի բակի գերեզմանոց	Ոչնչացվել է 1936 թ.
43	Գևորգ Գրիգորյան Եվանգուլ- յանց	1843-1901	1897-1901	4	Խոջիվանքի գերեզմանոց	Ոչնչացվել է 1936 թ.
44	Ալեքսանդր Միքայելյան Ար- ղության-Երկայնաբազուկ	1860-մահ. թվ. անհայտ	1902	Չի պաշ- տոնա- վարել	Անհայտ	Չի պահպանվել
45	Քրիստափոր Ավակունյան Վերմիշյանց	1863-1933	1904-1905	1	Պյատիգորսկ քա- ղաքի հայոց գե- րեզմանոց	Տեղեկություն չունենք
46	Վասիլի Նիկոլայևիչ Չերքեզով	1857-1909	1907-1909	2	Դիդուբե քաղի վրաց եկեղեցու բակի գերեզմա- նոց	Պահպանվում է
47	Ալեքսանդր Հովհաննիսյան Խատիսյանց	1874-1945	1910-1917	7	Փարիզի Պեր Լա- շեզ գերեզմանոց	Պահպանվում է

Ինչպես հստակ նկատելի է ներկայացված աղյուսակից, շուրջ 800 տարվա ընթացքում պաշտոնավարած 47 քաղաքագլուխների գերեզմաններից, ցավոք ոչ պատահականորեն պահպանվում են միայն այն երկուսինը, որոնք ազգությամբ վրացի են (Գ. Դվիհանի և Վ. Չերքեզով): Նրանց գերեզմաններն անկորուստ տապանաքարերով գտնվում են համապատասխանաբար՝ վրաց Մամա Դավիթ և Դիդուբե քաղամասի եկեղեցիներին կից գերեզմանոցներում: Մինչդեռ ազգությամբ հայ 45 քաղաքագլուխներից բոլոր նրանց գերեզմանները, ովքեր թաղված են Թիֆլիսում (ևս մեկը՝ Կարինում. Արևմտյան Հայաստան, այժմ՝ Թուրքիա) հիմնականում ոչնչացվել են: Պահպանվել են միայն մի քանի այն քաղաքագլուխների տապանաքարերը, ովքեր չեն թաղվել Թիֆլիսում (օրինակ՝ Բուրդ ամիրա, Ն. Արղության-Երկայնաբազուկ, Ա. Խատիսյան):

Յավալի է, բայց փաստ, որ վերջին շուրջ ութ տասնամյակների ընթացքում վրացագրի մերօրյա քաղաքագլուխները, փոխանակ Թիֆլիսը կերտած առաջին դեմքերի գերեզմանները հարգանքով ու ակնածանքով վերաբերվելուն և պահպանելուն, գլխավորել ու իրականացրել են այդ նվիրական գերեզմանների միտումնավոր ավերման ու անհետացման ստոր ծրագրերը: Ինչպես նաև, փոխանակ քաղաքագլուխների ապրած կամ կառուցած շենքերին հուշատախտակներ փակցնելուն՝ անվերջ ու անհոգ քանդել կամ այլափոխել են այդ շենքերը:

Եվ ուրեմն ինչպե՞ս ականա շնորհակալ օրինակ քաղաքագլուխ Մատինյանցի թողած ազգային հոգսերին չառնչվող կտակի առթիվ Գրիգոր Նիկողոսյանի՝ խոր ցավով հայտնած ու երիցս ճշմարիտ խոսքը. «պետք է օրհնե՞լ թե՛ անիծել այն հայի յիշատակը» կամ թե «Հովիտ»-ի թղթակցի 1914 թ. տված միանգամայն դիպուկ գնահատականը. «...ազգային շահերը և քաղաքայինը միանգամայն տարբեր են: Ամենայն ընկած փոքր հայկական գիտում մի դպրոց ու բաղանիք չեն փոխիլ Թիֆլիզի քաղաքային վարչության բոլոր հայ անդամների հետ՝ իրենց իրաւասուններով»:

Այո՛, ինչը որ չես կառուցել Հայրենիքումդ, կառուցել ես ավազի վրա:

Պատմությունը հիշողություն է, դաս է, սակայն հայն այսօր էլ մեծավ մասամբ շարունակում է շենացնել օտար հողն ու հանգչում օտարության մեջ: Իրենն անմշակ՝ հայն այսօր էլ ժամանակը, եռանդն ու ավյունը վատնում է ուրիշների պարտեզները ծաղկեցնելով: Չոհ՝ ժամանակավոր, անհեռանկար ու թվացյալ բարեկեցության գայթակղությանը «ի վայելումն այլոց» էլի քանի՞ կովկասյան փարիզների վերածած թիֆլիսներ պիտի ստեղծենք աշխարհիս չորսբլուրն ու միառժամանակ հետո ի մի բերենք և արձանագրենք անգաղափար նվիրումների հերթական մի պատմություն, ինչպիսին է սույն աշխատությունը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա					
Աբխաղոմյանց Սողոմոն	15,26,52,53,105	Արամյանց Ս.	22,23,24,25	Բեհբուդ, եղբայր՝ Մելիք Աղա	
Աբխաղոմով	7	Արապյան Պողոս, տպագրիչ	37	Բեհբուդյանցի	36
Աբյանց	104	Արարատյան Ա.	55	Բեհբուդ, որդի՝ Աշխարհբեկի	35
Աբովյան Խ.	55	Արարատյանց Քրիստափոր	15,16	Բեհբուդյաններ	6,8,30,32
Աբրահամ Կրետացի	36	Արզուխաթուն	28,29	Բեհբուդյանց Բարսեղ	71
Ագրիպայինա, կին՝ Ե. Արծրունու	64	Արծրունի Գևորգ աղա	63,65,66	Բեհբուդյանց Լ.	17
Ագիգյանց Հովհաննես	16	Արծրունի Երեմիա	15,16,52,55,63-67,105	Բեհբուդյան Կ.Ա.	84
Աթաբեկյանց Մ.	24,25	Արծրունիներ	6	Բեհբուդով գեն., տե՛ս Բեհբուդյանց	
Ալադաթյանց Բաղդասար	14	Արդուֆեան Ալ.	90,97	Բարսեղ	
Ալադաթյանց Նիկողայոս	16,67,105	Արդուբյան-Երկայնաբազուկ		Բերին Դ-մխարի	15
Ալադաթյանց Հովհաննես	13	Ալեքսանդր	2,23,24,26,91,92,100,106	Բիբիլաուրի Աբրամ	16
Ալավերդյանց Կարապետ	17	Արդուբյան-Երկայնաբազուկ		Բոզարջյան	100
Ալեքսանդր Բ կայսր	76	Նիկողայոս	22,24,80,81,82,83,85,106	Բոյախյանց Հովհաննես	16
Ալեքսես Յ.	17	Արդուբյան-Երկայնաբազուկ Ն.	24	Բոչկովսկի Վ.	18
Ալի Մարդան Բեգ Թօփչիբաշև	94	Արդուբյան-Երկայնաբազուկ		Բոցշիկ Ա.	24
Ալխազյանց	43	Մովսես	15,16,17,18	Բուզուլով	7
Ալխազյանց Պ.	17,18	Արդուբյան-Երկայնաբազուկ Պ.	22	Բուխրաշվիլի Շոթա	26
Ախշարումյանց Հ.	18,19,20	Արդուբյան-Երկայնաբազուկ		Բունիաթյանց Մ.	17,18
Ախվերդով	12	Սողոմոն	41	Բուչկին Իվան	16
Աղա-Մահմատ խան	39	Արդուբյանց Մարիամ	83	Բուջիաշվիլի Կոստե	26
Աղաջանյանց Գիգոլ	16	Արդուն	29	Բուտկևիչ Կ. յնժեներ	88
Աղաս	94	Արշակունի Վարդան	14,49,50,52,105	Բուրխարտ	22
Աղունակյանց Հովհ.	18,19	Արսենիոս	39	Գ	
Ամիլախվարով Գեորգի	14	Արվանիտակի Ն.	23,24	Գաբաշվիլի Կոստանտին	26
Ամիրադյանց Զաքարիա	13,48,105	Արվանյանց Ա.	23,24	Գաբունիա Գուրամ	26
Ամիրանաշվիլի Ջ.	26	Արվանով Բ.	18	Գասպար, տանուտիրոջ օգնական	32
Ամիրանով	7	Բ		Գասպարով Հարություն	7
Ամիրյանց Պ. Հովհ.	19	Բաբայանց Ա.	15	Գարսուն	7
Անանյանց Հովսեփ	13,16	Բաբանասյանց Արտեմ	14	Գեգենկորի Ալեքսանդր	26
Անանյանց Ն.	17	Բաբանասյանց Ալեքսանդր	15,16,17	Գեգեշիձե Գիորգի	26
Անդրեաս, որդի՝ Ե. Արծրունու	64	Բաբանասյանց Գ.	15	Գեմչունց Օհանեզ	60
Անդրիաձե Իրակլի	26	Բաբանասյանց Հարություն	16	Գերասիմով Ա	18
Անդրիլետի	88	Բաբանասյանց Պ.	17,18,19	Գեորգով Դավիթ	7
Անտոնյանց Սարգիս	17	Բաբանասով Չառլան	7	Գեորգով Կարապետ	7
Աշխալ բեկ, տե՛ս Մելիք Աշխարհբեկ		Բագրատիոն-Մոխրանսկի Մ.	92	Գեորգով Միքայել	7
Աշուրով	94	Բաժբեուկ Մելիքյանց	14,59	Գեորգով Վարսեղ	7
Ասատուրով Գեորգ	7	Բաժբեուկ-Մելիքյանց Միքայել	16	Գեորգի, արքայազն, որդի՝ Հերակլ	38,39
Ասատուրով Իժան	7	Բաժբեուկ-Մելիքյանց Օ.	15	Գևորգ, որդի՝ Ե. Արծրունու	64
Ասլամազ	30,33	Բաղի, որդի՝ Քայխոսրոյի	30	Գիորգի Գ թագավոր (1156-1184)	27
Ասլամազյանց Հ.	17	Բայտողրյանց Սողոմոն	14	Գիորգի թագավոր	34,83
Ասլան, որդի՝ Խոջա-Բեհբուդի,		Բայտողրով	7	Գիորգի Լաշա	29
եղբայր՝ մելիք Աշխարհբեկի	32	Բայտողրով Արտեմ	60	Գիորգի, տանուտեր	32
Ասկիլով Գրիգոր	17	Բաստամյանց Բ.	16	Գոգեբաշվիլի Յ.	21
Աստվածատրյանց Հարություն		Բաստամյանց Մտեփան	16	Գոգոբերիձե Բ.	19
քին.	72	Բաստամով	7	Գոզալով Գեվո	60
Աստվածատրյանց Մտեփան	15	Բարաթաշվիլի Իեսես	37	Գոլովինը Ե. Ա.	12
Ավախշվիլի Ն.	71	Բարաթով Լեոնիդ	15	Գոլուբև Ն.	17
Ավալյանց Պողոս	16	Բարխտոլարյանց Ս.	17,18	Գոչաշվիլի Գիորգի	26
Ավետիսյանց Եղիա	16	Բարյաթինսկի	74	Գոտհարդտ Պ.	20
Ավետիք, որդի՝ Մելիք Աղա		Բաքրաձե Վալերիան	26	Գորրինի Ջակոմո	102
Բեհբուդյանցի	36	Բեգիրդանյան	7	Գվիշիանի Միխեիլ	26
Արամյանց Միքայել, բժիշկ	62103	Բելոյ Ե.	16,17,46	Գրիբոտեով	63
		Բեկ Ֆ.	22,23,24	Գրիգոր, որդի՝ Ե. Արծրունու	64,84

Գուլակով	7	Չազա, ազգական՝ Դավթի	36	Իզմիրով	7,61
Գուլասայանց Չաքարիա	13,14	Չալենսկի Ա.	17,18	Իզմիրով Դանիել	60
Գուլիբաշով	7	Չալիև Կուզանով Ստեփան	7	Իմամ-դուլի-խան	33
Գուլուով	7	Չամբախիձե Գիորգի	26	Իսադ-փաշա	34
Գուրգենբեկով	7	Չարգարյանց Սիմեոն	16	Իսաև Սկրտում	7
Գևորգ արքեպիսկոպոս	87	Չաքարբեկով	7	Իսաև Սողոմոն	7
Գևորգի, հիշ. 1772 թ.	37	Չաքարիա վարդապետ	36	Իսկանդարյանց Թովմա	13
Գևորգ, որդի՝ Սահակ		Չաքարիա Քանաքեռցի	30	Իստամանյանց Սողոմոն	14,15
Շերգիլյանցի	37	Չէյդլ	9	Իսրայելյանց Ս.	20
Գևորգ, որդի՝ Քայխսրոյի	30	Չոդեղավա Իվանե	26	Իվանենկո Ա.	22,23,82,87,90,93
Գ		Չոհրաբով	7	Իվանով	83
Դանդուրյանց Ս.	24	Չուբաբով Նիկողայոս	15,16,19,85	Իվանով, ճարտարապետ	52
Դանիել, որդի՝ Ռոստոմի	30	Չուրաբ, որդի մելիք Գիորգիի	33	Իփրոմով	7
Դավթյանց Չաքարիա	16	Է		Լ	
Դավիթով Լ.	18	Էլիմիրյանց Լ.	17	Լազարյանց Միքայել	16
Դավիթով Ս.	18,19	Էլիմիրզովներ	79	Լազարև գեներալ-մայոր	39,41
Դավիթ	30	Էլչ Բուդրա բեկ	34	Լելաշվիլի Միխեյլ	26
Դավիթ Նազարյան, իշխան	64	Էմինինց Եովան	60	Լեկիշվիլի Նիկոլոզ	26
Դավիթ, որդի՝ Սահակ		Էյխվալդ	11	Լեոնիդ Գորոս վրաց եպիսկոպոս	71
Շերգիլյանցի	37	Էնֆիանյանց	60	Լիթանիշվիլի Օթար	26
Դավիթ, ազգական՝ Չազայի	36	Էնֆիանջյանց Ավետիք	59	Լոբժանիձե Բախվա	26
Դավիթ, տանուտիրոջ օգնական	32	Էնֆիանջյանց Համբարձում,		Խ	
Դավիթ Չ. Նարինը (1230-1293)	29	տպարանատեր	14,15,59,61	Խալաթյանց Ասատուր	13
Դավիթ Է. Ուլուն (1247-1270)	29	Էնֆիանջյանց Տ.	23,24,26	Խախտուով	7
Դավիթ թագավոր (1156)	27	Էստատ, եղբայր՝ Սահակ		Խամփերվան, կին՝ մելիք Գիորգիի	33
Դավիթ կաթողիկոս	36	Շերգիլյանցի	37	Խանկալամով	7
Դարչո Բեհբուտով, տե՛ս Մելիք		Թ		Խանջին Ի	17,18
Դարչի		Թաթև	7	Խաչատրյանց Վ.	17
Դեդունյանց Շաքար	16	Թակոև	7	Խաչատուրով Նաստիդ	17
Դեմետրե թագավոր (1125-1156)	27	Թամամշյանց Ալեքսանդր	13,17,18,	Խատի, եղբայր՝ Սահակ	
Դեմուրյանց Դավիթ	16		19	Շերգիլյանցի	37
Դիդարյանց Գևորգ	15	Թամամշյանց Չաքարիա	13	Խատի, որդի՝ Աշխարհբեկի	35
Դիդարյանց Եղիա	15	Թամամշյանց Միքայել	97	Խատիսյանց Ալ.	24,25,69,92,
Դիդարյանց Ս.	17,18,19	Թամամշև	7,74	98-102,106	
Դիժևիցա-Կովվաչ Ա.	15	Թանդրյանց Իսահակ	13,14	Խատիսյանց Գաբրիել, Ալ.	
Դիլակբերով	7	Թավլդարով	7	Խատիսյանի հորեղբայրը	17,61,98
Դոլուխանեան Ի.	95	Թարխանյանց Ավետիք	13,16	Խատիսյանց Դ.	17,18,19
Դուլուխանյանց Ս.	17,18	Թոդրիա Սիլիբիատրո Էսի	26	Խատիսյան Հովհաննես, Ալ.	
Դումբաձե Վլադիմեր Էլիզբարի	26	Թումանյանց Գ.	89	Խատիսյանի հայրը	98
Ե		Թումանյանց Դմիտրի	67,105	Խատիսյանց Մարիամ	100
Եզանյանց Հարություն	16	Թումանյանց Յազոն	17,26,68,69,74,	Խատիսյանց Ստեփան	13,26,45,104
Եզանյանց Սարգիս	13		89,105	Խատիսով	7
Եղիսուրով Եղիս.	14	Թումանով Իզնատ	41	Խարազյանց Ա.	23,24
Եզով Գ.	89	Ճ		Խարազով	7
Ենիկոլոպյանց Բեժան	16	Ճերեբցով Ն.	18	Խեչումյանց Արտեմ	14,15
Ենիկոլոպյանց Ջիանգիր	15,16,17	Ճուրուլի Գ.	24	Խլեբնիկյանց, ուստաբաշի	16
Եվանգուլյանց Գևորգ	23,89,90,91,	Ի		Խոջա-զադա, որդի՝ Աշխարհբեկի	35
	106	Իզնատև Պ.	18	Խոսրովյան Ե.	18,19,20,22,23,90,92
Եվանգուլյանց Շերմազան	30	Իզանշադինով	7	Պետրովսկ	92
Եվանգուլով	7	Իզդանով	7	Խոսրոև, տե՛ս Խոսրովեան Ե.	
Երմիշյանց Տ.	23,24	Իզմայիլյանց Պողոս	17,18,19,20,74,	Խրիմյան Հայրիկ	66
Երմուով, գեներալ	11		80,81,83-89,106	Խոլադով	7
Զ		Իզմիրյանց Գրիգոր	14,61,68	Ս	
Չապյանց Չապլ	13	Իզմիրյանց Հովհաննես	12,26,45,105	Տատրյանց Ավետիք	13
Չաբլոցկի Պ.	18			Տերեբեկի Գիորգի	21,84,86

Ծովյանց Ալեքսանդր	16	Հովսեփ	39	Մաչայիձե Բագրատ	26
Ծովյանց Գեո	16	Հովսեփ Արքեպիսկոպոս		Մատինյանց Ալեքսանդր	17,18,19,
Ծուրինով	7	Երկայնաբազուկ-Արդուբեան	39	20,73-76,78,79,80,85,89,105	
Կ		Հովսեփ, հիշ. 1772 թ.	37	Մատինով	7
Կազարով Սողոմոն	17	Հովսեփ, որդի՝ Մանգոյանց		Մատթեոս կաթողիկոս	51,66
Կալինաանի	7	Օհանեսի	36	Մարգարյանց Հովհաննես	15,16
Կակո, զառափ	60	Հովսեփ, որդի՝ Մելիք Ադա		Մարիամ, կին՝ Մելիք Ադա	
Կարև Գ.	24	Բեհբուդյանցի	36	Բեհբուդյանցի	36
Կաննակի Ա.	18	Հովսեփ, որդի՝ Քայխոսրոյի	30	Մարկոսյանց Հ.	20
Կասումյանց Սկրտիչ	13	Հովսեփյանց Խեչո	16	Մարտիրոսյանց Գալուստ	16
Կարախանյանց Ալեքսանդր	13	Չամոդյանց Հակոբ	13	Մեբուրնոթյանց Ստեփան	15
Կարապետ արքեպիսկոպոս	56	Չամոդյանց Հովսեփ	13	Մելածե Ալեքսանդր	26
Կարապետ, որդի՝ Քայխոսրոյի	30	Չելիև Իսահակ	16	Մելածե Պավե	26
Կարինյանց Հակոբ վարժապետ	48	Ղ		Մելիք Ադա Բեհբուդյանց, որդի՝	
Կարցով Վ.	17	Ղալամբարյանց Բարսեղ	16	Աշխարհբեկի	33,35,36,38,104
Կերիոն Ալավերդու վրաց		Ղամագով	7	Մելիք Ամիր Բեհբուդյանց	32,33,104
եպիսկոպոս	71	Ղամբարով	7	Մելիք Անտոն	35,37,104
Կիկոձե Սիխայիլ	15,16	Ղայթմազյանց Ղորխմազ	15,16	Մելիք Աշխարհբեկ, որդի՝ Խոջա-	
Կյուրիկե թագավոր	27	Ղլիփիանի Դմիտրի	15,16,17,18,26,	Բեհբուդի, եղբայր՝ Ասլանի	32,34,104
Կնորինգ, գեներալ-լեյտենանտ	6,39,	70, 71,72,89,105		Մելիք Աշխարհբեկ Բ	32,35,104
	41	Ղողոթերիձե Լևան Դավթի	26	Մելիք Ասլամազ Բեհբուդյանց	104
Կոլուբանսկի	21	Ղորղանյանց Ա.	18	Մելիք Ավետիք Բեհբուդյանց	36,37,
Կոկչան Ն.	23,24	Ղորղանյանց Անտոն	72,73,74,105	38,39,44,104	
Կոճլամազաշվիլի Իոսեփ	26	Ղորղանյանց Գ.	18,19	Մելիք Ավթանդիլ	32,104
Կոնիև Գրիգոր	16	Ղորղանյանց Ն.	18	Մելիք Բայանդուր	9,30,31,104
Կորգանով Ա., տե՛ս Ղորղանյանց		Ղորղանյանց Սողոմոն	72	Մելիք-Բեգլարյանց Ա.	20
Անտոն		Ղուլյանց Գ.	20,22,23	Մելիք-Բեգլարյան Ա., ճարտ.	88
Կորինտեցի Ս.	19	Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոս	38,39,	Մելիք Գիորգի	33,104
Կոտրին Անդր.	16		41	Մելիք Դարչի	6,8,9,11,32,38,39,
Կվյատկովսկի Ադամ	16	Ճ		41,42,43,44,105	
Կուզլեր Կարլ	16	Ճավճավածե Ի.	21,93	Մելիք Զուրաբ	33,34,104
Կուզանով	7	Ճավճավածե Նիկողայ	58	Մելիք Զուրաբով	7
Կուկիի կամուրջ	59	Ճիլաշվիլի Գիորգի, գեմ.	71	Մելիք Էնալ	30,31,104
Կուկուջանեանց Աթանդիլ	9			Մելիք խոջա Բեհբուդ	30,31,32,104
Կուկուջանով	7	Մ		Մելիքյանց Արտ.	15,16
Հ		Մադաթյան Պ. (Սայաթ)	55	Մելիքյանց Գրիգոր	14,15,16
Հազիր աշուղ	88	Մաթոսով Հակոբ	7	Մելիքով Զուրաբ	32
Հախնազարյանց Գրիգոր	15	Մալակով	7	Մելիք Շերմազանով	7
Հախնազարով	7	Մալամա գեներալ-ադյուտանտ	94	Մելիք Սահակ Շերգիլյանց	104
Հախվերդյանց Ավթանդիլ	13	Մալինին	22	Մելիք-Սահակյաննեթ	37
Հակովբ Ջուղայեցի կաթողիկոս	32	Մախաթ լեռ	31	Մելիք Սահակով	7
Համբարձումյանց Պետրոս	13,14,15	Մախաթ լեռ	31	Մելքո, հայր՝ Սահակ Շերգիլյանցի	37
Հաջի-Չեյնալ-Արդին Թաղիև	94	Մակար եպիսկոպոս	60	Մելքո, ձկնավաճառ	56
Հաջիև	94	Մակլակով Վ.	95	Մեհթի-Ադա-Հյուսեին	46
Հասան-Բեգ Մելիքով	94	Մադրածե Միխեիլ	26	Մեհրաբյանց Միքայել	16
Հասրաթով Ստեփան	7	Մամիկոնյանց Կ.	15	Մեսանտով	7
Հեջուբյանց Ա.	18,19	Մամիկոնյանց Հովհաննես	15	Մեսիխա Ս.	84
Հեջուբյանց Հեջուբ	13	Մամինով Ի.	15	Մեսիխիշվիլի Զատուր	26
Հեջուբով	7	Մայսուրյանց Իսահակ	13	Միքելածե Դաթա	84
Հեթիմ-ադա	83	Մանանով	7	Միրով Ն.	15
Հերակլ Բ թագավոր, Թեյմուրազ		Մանանով Անդրեյ	14,49,105	Միխայիլ Նիկողակիչ, կայսր	72
Բ-ի որդին	36,37,39	Մանգոյանց Օհանես	36	Միխայիլով Պլատոն	16
Հովհաննես, որդի՝ Մելիք Ադա		Մանգոև	7	Միրզոյան Գ.	55
Բեհբուդյանցի	36,38	Մանդեմով	7	Միրզոև	7,88
Հովհաննիսյան հայր Վահան	25	Մանթաշյանց Ալ.	25,93	Միրիմանյանց Գրիգոր	15
Հովնանյան Հ.	55	Մանթաշյանց Սիմեոն	17	Միրիմանյանց Զաքարիա	14
		Մաչաբեի Ի.	19	Միրիմանյանց Հովսեփ	13,48,49,
				50,105	

Միրիմանյանց Սողոմոն	13,53,105	Շահվերդյանց Ա.	17,18,19	Պապյանց Ն.	17,18,19,20
Միրիմանով	7,61	Շահրուբան, կին՝ Ասլամազի	32	Պապունաշվիլի Սամադավլե	36
Միքելյանց Հակոբ	14,15	Շահումյան Սոս.	94	Պասկևիչ	63
Սկրախիչ կաթողիկոս	91	Շամխարովներ	79	Պատկանյան Գաբրիել	48
Սկրտումյանց Գրիգոր	14,15,16	Շանշյանց Ն.	17,18,19	Պարակով Իլար.	16
Միլերյանց Լ.	17	Շանշյանց Պետրոս	61	Պարկուզատով	7
Միլերյանց Սիմոն	14	Շարիմանյանց Գրիգոր	16	Պարոն-Սարգսյանց Ն.	18,19
Մոխս Վ.	19	Շաքար, որդի՝ Սահակ		Պետրոս, որդի՝ Մանգոյանց	
Մոլիեր	71	Շերգիլյանցի	37	Օհանեսի	36
Մովսես, որդի՝ Մանգոյանց		Շաքարով Գաբրիել	7	Պետրոսյանց Ջաքարիա	16
Օհանեսի	36	Շաքարով Գևորգ	7	Պիշնով Եզոր	16
Մորից Ֆոն Կոցերու	11	Շաքարով Եսայի	7	Պողոս Ղարադաղցի	55
Մունթոն	7	Շաքարով Սողոմոն	7	Պոնոբյանց Հովսեփ	15,17
Մուշրիբով	7	Շաքարով Ստեփան	7	Պոնոբոն Հ., տե՛ս Պոնոբյանց	
Մուրադյանց Սարգիս	14	Շելկոեզով Սող.	16	Հովսեփ	
Մուրավյով, գեմ.	48,49,50,51,52	Շեստակով Մ.	23,26,90,91,92,96	Պոռշյան Պերճ	60,68
Յ		Շերբարոբ	29	Պուշկին	79
Յագիկով կապիտան	9	Շերգիլյանց Սահակ	35,37	Ջ	
Յակիմով Պ.	23,24	Շերգիլով	7	Ջաքար Մ.	24,92
Յուզբաշյանց Պետրոս	16,17	Շերմազան	30	Ջալալյանց Սարգիս	
Յուզբաշև	7	Շերմազան, որդի՝ Սահակ		արքեպիսկոպոս	61
Ն		Շերգիլյանցի	37	Ջադաթյանց Ստեփան	13
Նադիր Շահ	36	Շերմազանյանց Գալուստ	12,14,15,26,50,55-63,105	Ջամասպյանց Հովհաննես	17
Նազար խօջա	34	Շեյլով	71	Ջանադով Յ.	24
Նազար, տանուտեր	32	Շեյխ-Ուլ-Իսլամ	87	Ջանելիձե Թամազի	26
Նազարբեկով Նազար	7,60	Շեքսպիր	71	Ջանյանց Ստեփան	16
Նազարյանց Ն.	17,18,19,20,22,23	Շիմկևիչ Ա.	19,20	Ջանշյանց Ավետիք	14
Նազարյանց Ս.	55	Շիոն	7,72	Ջավախիշվիլի Գիվի	26
Նալբանդյանց Միքայել	15	Շիոններ	79	Ջինճարածե Գիորգի	26
Նարիմանյանց Ջաքարիա	15,16	Շիուկով Կ.	18	Ջուղեյի Սիմոն	26
Ներսես Աշտարակեցի	43,51	Շոկոն Ս.	15	Ջունկովսկի	99
Նիկողաձե Նիկո	19,21,22,84	Շոշիթախիշվիլի Բադրի	26	Ռ	
Նիկողայ Ա կայսր	52,64,65	Ռ		Ռակին Ա.	18
Նիկողակիչ Մ.	14	Ռսկին Գրիգոր	7	Ռակովիչ Վասիլի	13
Նիորածե Միխեյիլ	26	Չ		Ռամուսիո	9
Նոմիկոս Ի.	18	Չելոկաս	19	Ռեյսեր Կ.	22
Շ		Չելսով	79	Ռոբերտ Կեր Փորտրր	11
Շաբուրյանց Սողոմոն	15,16	Չերնիշևսկի	89	Ռոսլավլև, ոստիկանապետ	58
Շադին (Բադին)	29,104	Չերքեզով Վ.	23-25,90,92,95-98,106	Ռոստոմ	30
Շադինյանց Ալեքսանդր	16	Չիթախով	7	Ռոստոմ, Քարթլիի թագավոր (1638-1658)	31
Շադինյանց Գաբրիել	15,18	Չիկոանի Գ.	18,19	Ռոտինյանց, բժիշկ	60,61
Շադինյանց Իվան, տե՛ս Շադինյանց		Չիկվախիձե Ֆիլիպ	15,16,17,18,19	Ռոտինով	7
Հովհաննես		Չխեթիա Շ.	9	Ռոտիշև	44
Շադինյանց Հովհաննես	17,26,46,47,105	Չմշկյան Մ.	59	Ռոստոլան թագուհի	29,34
Շադինյանց Մ.	15	Չմշկյանց Ե.	17,18	Ռևազով Աղա	13
Շադինյանց Նիկողայոս	16	Չոբանյան Պավել	44	Ս	
Շադինով	91	Չուդուրեթ	59	Սաստազով Ի.	23,24
Շալիկաշվիլի Գմիստրի	102	Չրելաս Սոս.	23,45	Սարուն Արծրունի	28
Շահ-Աբաս Փոքր (1642-1666)	9,30	Պ		Սարունեանց Սահակ եպիս.	62
Շահազիզեան	87	Պալասանյան	89	Սախավով Հովհաննես	15
Շահբուրադով	7	Պաշավյան-Արծրունիներ	63	Սալտուխ	27
Շահմուրադյան	100	Պապ, տանուտեր	32,37	Սահակյանց Գասպար	16
Շահվերդյան	83	Պապ, որդի մեկիք Գիորգիի	33	Սահառունի Ս.	55

Սայիբյանց Թ.	17	Վատացի, սենատոր	99	Փ	
Սանասարյան	88	Վարդան-Բաբյանց Շաքար	16	Փարունբեկյանց Սողոմոն	14
Սանվերով Սողոմոն	7	Վարդանյանց Բարսեղ	16	Փիթոյանց Եսայի	104
Սանվերով Օսեփ	7	Վարդանյանց Հ.	15	Փիթոյանց-Յաղույանց Ն.	20
Սարալիձե Բորիս	26	Վարդանյանց Ղազար	13,14	Փիթոյանցներ	78
Սարաջև Սողոմոն	7,49,105	Վելիչկո	21,96	Փիթոն	7,73
Սարաջև Չաքարիա	13	Վելյոենբաում, Ժ.	6	Փիրով	7
Սարաջև Սողոմոն	14,26	Վեյման Վ.	22,23,24	Փորակով	7
Սարգիս իշխան	27	Վերմիշյանց Հ.	19	Փրիդոնյանց	73
Սարգսյանց Գրիգոր	14	Վերմիշյանց Բ.	22-24,26,90,92-95, 97,106	Փրիդոնյանց Գևորգ	53,60,105
Սարգսյանց Սողոմոն	13	Վիլյամ Ժորժ	61	Փրիդոնյանց Եղիա	15,26,60
Սենկելիչ Հ., լեհ գրող	100	Վորոնցով Մ.	13,45,46,48,52	Փրիդոնյանց Թովմա	13,105
Սերեբրյակյանց Լ.	17,18	Վորոնցովա-Գաշկովա Ե., կոմսուհի	99	Փրիդոնով	7
Սիլյանդեր Ա.	18,19	Տ		Փրիդոնով Եգոր, տե՛ս Փրիդոնյանց Եղիա	15,17
Սիմեոն կաթողիկոս (1763-1780)	32,36	Տեր Աբրահամ	38	Փուդինյանց Եսայի	13
Սիմոնյանց Պետրոս	60,61	Տեր-Աբրահամյանց Գևորգ	16	Փուդինով	72
Սկոտլիերի, ճարտարապետ	46	Տեր-Ալեքսանդրյանց Ե.	18	Փուդինով Ե., տե՛ս Փուդինյանց Եղիա	7
Սոլադով	60	Տեր-Ասատրյանց Գաբրիել	16	Ք	
Սոկոլով Պ., տե՛ս Սոկոլովսկի Պյոտր	13,17,18	Տեր-Ասատուրով	7, 9	Քայխասրո	30
Սոնին, ինժեներ-գնդապետ	46	Տեր-Գրիգոր	38	Քայխասրո, Դ. Ղիփիանիի եղբայրը	70
Սպարապետյանց Վարդան	13	Տեր-Գրիգորյանց Մ.	26,45,46,105	Քանանյանց Գ.	23,24
Սվեչնիկով Ավետիք	48,49	Տեր-Հովհաննիսյանց Հովսեփ	13	Քափանակով	7
Ստեփան	35	Տեր-Ղազարյանց Հ.	15	Քեթխուդյանց Թովմա	16
Ստեփան, եղբայր՝ Մելիք Աղա	36	Տեր-Ղազարով	7	Քեթխուդյանց Մարիամ	72
Բեհբուդյանցի	36	Տեր-Ղուկասեան Արշակ գեմ.	88	Քեթխուդով	7
Ստեփան, որդի՝ Մանգոյանց	36	Տեր-Մելքիսեթյանց Մ.	15	Քեփիմով	7
Օհանեսի	36	Տեր-Մինասյանց Ղ.	24	Քիշմիշ	7
Ստեփանյանց Հարություն	17	Տեր-Միքելյանց Ի.	19,20,22,23	Քոչարյանց Մ.	17,18,19
Ստեփանյանց Սիբայել, վաճառական	67	Տեր-Միքելյանց Գ., ճարտ.	50,104	Քուրդ ամիրա	6,27,28,104,106
Ստեփանյանց Պ.	17	Տեր-Միքելով Գաբրիել, տե՛ս Տեր-Միքելյանց Գ., ճարտ.	16	Օ	
Ստեփանով Ալեքսեյ	7	Տեր-Նիկողոսյանց Հովհաննես	7	Օգերով Ա.	18,19
Ստրախով Ի.	17,18	Տեր Շամալոն Տեր-Իսան	7	Օկոն	7
Սրվանձտյանց Գարեգին եպիս.	62	Տեր-Պողոսով	7	Օհանեսով Գաբրիել	7
Սուլեյման շահ, Ժ.	6	Տերջանյանց Հաջի-Սերոբ	16	Օհանջանյան ճարտ.	100
Սուլթանյանց Հովհաննես	13	Տեր-Սահակյան ճարտ.	100	Օնիկով Ա.	15
Սուլյան Սիբայել	102	Տեր-Սարգսյանց Ն.	19,20	Օպոչինին	22
Սուխիշվիլի Վլադիմեր Պավլեի	26	Տեր-Ստեփանյանց Ի.	20,22,23,24	Օտյանց Գ.	24
Սուխտաին Ա., գեներալ-մայոր	37	Տեր-Ստեփանյանց Հ.	17	Օտտեն ֆ.	86
Սունդուկյան Գաբրիել	60,61,62	Տեր-Ստեփանյանց Մ.	23	Օրբելիանի Գրիգոր	58
Սունդուկյանց Սիբայել	16,17,18	Տերունյանց Ե.	19	Օրբելիանի Պապունա	36
Սուվորով	83	Տիգրանյանց Հ.	20	Օրբելյան վրաց իշխաններ	27,28
Սուրդուով Սկրտում	41	Տիխեն Ի.	92	Օրլովսկի, գավառապետ	84
Վ		Տյուրյան Կ.	20	Ֆ	
Վալլինգ Հերման	16	Տվերդոլսկերովիչ Նիկոլայ	16	Ֆեոդորով Միխայիլ	15
Վախթանգ Ե Շահնավազը (1658-1675)	30	Տրետյակով Ա.	18,19	Ֆլավիան վրաց պատրիարք	90
Վախթանգ թագավոր	6,34	Տուգուրելով Սիբայել	14	Ֆյոդորով Միխայիլ	14
Վախուշտի	9	Ց		Ֆրանց-Նիկոլաուս-Ֆինկ, հայագետ	59
Վահրամ իշխան	27	Ցերետելի, տե՛ս Ծերեթելի Գ.			
Վաշաձե Թամազ	26	Ցիսլիս Փ.	17,18,19		
Վասակ ամիրա	6,104	Յուզադուզով	7		
Վասակ իշխան	27	Յուրիմով Ն.	20		
Վասիլև	95	Ու			
		Ուստա Իասով	7		

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաշի 70
 Աբաս-Աբադյան հրապարակ 54,63
 Աբասաբատ, տե՛ս Աբաս-Աբադյան հրապարակ
 Ալավերդի, տաճար Կախերում 71
 Ալեքսանդրովյան հրապարակ 48,50
 Ալեքսանդրովյան փողոց 92
 Ախալցխա 103
 Ախալցխայի գավառ 92
 Ախալքալաքի գավառ 92
 Անդրկովկաս 64,70,91,96
 Անի 27,98
 Աստրախան 50,79,103
 Ավճալա 86
 Արհեստավորաց ուսումնարան 74
 Արմավիր 103
 Արտիստիկ ընկերություն 101,104
 ղԱրսենալ փողոց 72
 Արցախ 72
 Արևմտյան Վրաստան 70

Բ

Բագել 61
 Բաթում 86,93
 Բաքու 64,92,93,94,99,103
 Բեբուտովսկի փողոց 102
 Բեթղեհեմի Սբ. Աստվածածին եկե-
 ղեցի 46
 Բերլին 98
 Բերդ (քաղաքամաս) 9
 Բոժե-Պրոմիսլե 51
 Բուլշոյ-Վոդովոզնի փողոց 78,91
 Բորժոմի կիրճ 70
 Բորչալու 92
 Բրիտանական թանգարան 84

Գ

Գայանյան օրիորդաց
 ուսումնարան 67,89
 Գանովսկայա փողոց 91,102
 Գանջու դուռ 8
 Գյուլիստան գավառ 72
 Գոլիցին 96
 Գոլովինսկի պողոտա 83
 Գոլտաստի 73
 Գորի 71,103
 Գրաֆսկու փողոց, Թիֆլիսում 71
 Գրեմ 103
 Գուրովիչի փողոց 100
 Գևրգեան ճեմարան 79

Դ

Դադի վանք 28

Դանուբ 63

Դեղումի դուռ 9
 Դիդուբե թաղի վրաց եկեղեցի 106
 Դիլիջան 57
 Դորպատ 61
 Դունայ, տե՛ս Դանուբ
 Դուշեք 103
 Դուռնուկ 60

Ե

Ելիզավետսկայա 98
 Եվրոպա 11
 Երևան 57,63,83
 Երևանյան հրապարակ 58,87
 Երևանու դուռ, Թիֆլիսում 8

Զ

Զալեսնոյե գյուղ 63
 Զաքաթալա 103
 Զրկինյանց Սբ. Կարապետ
 եկեղեցի 81

Է

Էրզրում, տե՛ս Կարին 27
 Էրիվանցովի փողոց 69

Թ

Թավրիզ 33,56,103
 Թբիլիսի հյուրանոց, տե՛ս Մաժեստիկ
 հյուրանոց
 Թելավ 103
 Թիոդուպոլիս, տե՛ս Կարին 27
 Թիֆլիս գրեթե բոլոր էջերը
 Թուրքիա 6
 Թուրքմենչայ 63

Ի

Իգմայիլ բերդաքաղաք 83
 Իտալիա 102

Լ

Լայպցիգ 56
 Լերմոնտովի փողոց, Թիֆլիսում 54
 Լվով 103

Խ

Խոջիվանք 36,37,58,91,103,104,106

Ծ

Ճակիսու դուռ 9
 Ծիրանավոր Սբ. Աստվածածին,
 տե՛ս Խոջիվանք 31,37

Կ

Կախեք 95
 Կարին 27,89,104
 Կարս 33,36
 Կիրպիչնոյ փողոց 87
 Կոմենդատսկու փողոց 72
 Կոստանդնուպոլիս 103
 Կովկաս 12,63,64,70,78,79,83,86,91-
 93,102
 Կովկասյան թանգարան 57
 Կովկասյան համալսարան 99,100
 Կովկասյան լեռներ 11
 Կուկիա թաղամաս 72
 Կ. Պոլիս 51
 Կուսանաց վանք Թիֆլիսում 34,36

Հ

Հավաքարու դուռ 9
 Հալուաբար, տե՛ս Հավաքար
 Հաղպատի վանք 28,104
 Համադան 63
 Հայաստան 14
 Հայաստանի Հանրապետություն 101
 Հավաքար 37,58,98
 Հերակլի բաղնիք 91
 Հնդկաստան 67
 Հովանյան ուսումնարան 68

Ղ

Ղարաչինար գյուղ 72
 Ղզլար 103
 Ղրին 65,71,103
 Ղուկասյան թանգարան 91

Ճ

Ճիպինենց քարավանսարա 9

Մ

Մաժեստիկ հյուրանոց 103
 Մահկանաբերդ 6,28
 Մանջուրիա 78
 Մարիամյան օրիորդաց
 ուսումնարան 67
 Մարքսիզմ-Լենինիզմի
 ինստիտուտ 103
 Մելիքենց բաղնիք 8
 Մեծ Էնագեք 73
 Մեծ-Ճուռ փողոց, Թիֆլիսում 54
 Մեյդանի Սբ. Գևորգ եկեղեցի 39
 Մետեխ 9
 Մերեք գյուղ 70
 Միջին Ասիա 78
 Միքայելյան արհեստավորաց
 դպրոց 68,69

Մնացականովի կամուրջ	74	Պյատիգորսկ	95,106	Սվյատոպոլսկ-Սիրսկայա փողոց	98
Մոզոկ	54,103	Պոլիտեխնիկում, տե՛ս Կովկասյան		Ստավրոպոլ	53,71
Մոսկվա	65,67,73,91,98	համալսարան		Սևանա կղզի	28
Մորո-Ձորո վանք	28				
Մցխեթ	51	Ջ		Վ	
Մոխրանյան կամուրջ	98,99	Ջգրաշեն եկեղեցի	9,73	Վան	63
Մուղնու առաջին փակուղի	54	Ջուղա	57	Վանքի ավագ եկեղեցի	79,80,83,87,106
				Վասպուրական	63
Ն		Ռ		Վարագ վանք	51,66
Նագորնայա փողոց	69	Ռուսաստան	7,18,21,25,42,43,50,64,78,88	Վեյիամինովսկայա (հետագայում՝ Ձնելածե) փողոց	54
Նախիջևան Հին	55,57			Վերա	52,67
Նավթուղ թաղամաս	76	Ռուսթավելու անվ. դրամատիկական թատրոն	104	Վերայի կամուրջ	74,87
Ներսիսյան դպրոց	64,67,89,98			Վոդովոզնայա փողոց	91
Նիկոլասկի փողոց	94	Ս		Վոլոգդա	70
Նովայա փակուղի	87	Սադովայա փողոց	83	Վրաստան6,14,21,29,33,37,39,41,42,43,70,79,102,103	
Նովայա Բասմաննայա, փողոց՝		Սալիան	50,52		
Մոսկվայում	67	Սանահին	83		
Նովորոսիյսկ	86	Սանահինի Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի	28,106	Տ	
Նորաշեն Սբ. Աստվածածին եկեղեցի	38,54	Սանասարյան վարժարան	89	Տաճկաստան	79
Նոր Գետիկ (Գոշավանք) վանք	28	Սապյորնայա փողոց	78,91	Տյուբինգեն	58
Նոր-Նախիջևան	103	Սարդարապատ	63	Տրապիզոն	102
Նոր-Ջուղա	103	Սբ. Բեթղեհեմ եկեղեցի	105	Տփղիս, տե՛ս Թիֆլիս	
		Սբ. Աստուածածին եկեղեցի		Փ	
Շ		Կարինում	27,104	Փարիզ	79,83,84,98
Շամախի	50,103	Սբ. Դավիթ վրաց եկեղեցի	71	Փոթի	53
Շաքի	103	Սբ. Էջմիածին	31,32,51,60,61,79		
Շիրվան	64	Սբ. Խաչ(Մաջառ)	103	Ք	
Շորագալ	60	Սբ. Կարապետ եկեղեցի	69	Քարթլի	31,83,95
Շորապանի գավառ	73	Սբ. Նշան եկեղեցի Թիֆլիսում	32,33	Քվիշխեթի գյուղ	70,71
Շուլավեր	88	Սբ. Նշան եկեղեցի, Ղարաչինար գյուղում	72	Քութայիսի	73
Շուշի		Սբ. Միոն վրաց մայր եկեղեցի	66	Քութայիսի նահանգ	71,73
Չ		Սբ. Ստեփանոս եկեղեցի	34		
Չայլուր գյուղ	95	Մեյդաբադ	9	Օ	
		Մերգեկյան փողոց	53,83	Օլգինսկայա փողոց	100
Պ		Միքիլ	58,78,95	Օռլով	63
Պատմական Հայաստան	103	Միմիք	25	Օրթաճալա	58
Պարսկաստան	6,56,63,64	Մղնախ	103	Օբսֆորդի համալսարան	61
Պետերբուրգ	50,51,61,63,65,83,86,89,95,98, 99,100	Մոլդակ թաղամաս	53	Օբրոլանա	36
Պեր Լաշեզ գերեզմանատուն	101,106	Մորբոնի համալսարան	84		

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ,
ՄԱՍՈՒԼԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 102:
ՎՀՊՊԿԱ. ֆ. 192, ց. 8ա, գ. 3278:
ՎՀՊՊԿԱ, ֆ. 213, ց. 1, գ. 2001:
ՎՀՊՊԿԱ, ֆ. 214, ց. 1, գ. 3413:
- Մատենադարան, ձեռ. N 2803, ք. 193ա: N 3045: N 8810:
- Աբրահամ Կրետացի**, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն քարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Երևան, 1973:
- Աղաքեկեան Մ.**, Հայկական քատրոնի անցեալը, «Փորձ», 1879, N 10:
- Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ե, Երևան, 1962:
- Ավագյան Մ.**, Վիճաբարական պրպտումներ, Երևան, 1986:
- Ավյան Ս.**, Գրական ակնարկներ, Թբիլիսի, 1978:
- Արասխանեանց Ա.**, Քաղաքային ընտրությունների առիթով, «Մուրճ», 1897, N 1, N 5:
- Արշարունի Ա.**, Մոսկվայի համալսարանը ու հայ առաջավոր ինտելիգենցիան, Երևան, 1955:
- Բզնունի Դ.**, Գրիգոր Ավետյան, Երևան, 1963:
- Գեղամեանց Եղիշե ա. ք.**, Պատմական քաղաածներ, «Հովիտ», 1910, N 8, N 12:
- Գրիգորեան Ջաք.**, Յիշողութիւններ. Հայոց քատրոն Թիֆլիսում 1859-60 թթ., «Հովիտ», 1909, N 46:
- «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Գ, Սիմէոն Կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատ. **Աղանեանց Գիտ քահանայ**, Թիֆլիս, 1894:
- «Դիւան Հայոց Պատմության», գիրք Դ, Դուկաս կաթողիկոս, հրատ. **Աղանեանց Գիտ քահանայ**, Թիֆլիս, 1899:
- «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Զ, Դաւիթ կաթողիկոս, մասն առաջին, 1801-2, հրատ, **Աղանեանց Գիտ քահանայ**, Թիֆլիս, 1904:
- «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Ը, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, 1767-1776, հրատ. **Աղանեանց Գիտ քահանայ**, Թիֆլիս, 1908:
- «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Թ, Հովսեփ կաթողիկոս Արղութեան, մասն առաջին, 1778-1800, հրատ. **Աղանեանց Գիտ քահանայ**, Թիֆլիս, 1911:
- «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք ԺԱ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, մասն III, 1777-79, հրատ, **Աղանեանց Գիտ քահանայ**, Թիֆլիս, 1913:
- «Դիւան Հայոց Պատմության. Դուկաս Կարնեցի», նոր շարք, հատոր Ա, աշխատասիրությանը **Վարդան Գրիգորյանի**, Երևան, 1984:
- «Դիւան Հայ Վիճաբության», պրակ 6, Երևան, 1977:
- Երեմեան Ա.**, Ռուսահայ քատրոնի պատմութիւնը (սկզբից մինչև 70-ական թականը), «Բազմավէպ», 1933:
- Երեմեան Ա.**, Ռուսահայ քատրոնի պատմութիւնը, «Բազմավէպ», 1934, N 9-10:
- Երեմեան Ա.**, Ռուսահայ քատրոնի պատմութիւնը, «Բազմավէպ», 1935:
- Երիցեանց Աղ.**, Գրիգոր Արծունու և նրա քսանը հինգ տարայ գրական գործունեութեան առիթով (1865-1890), Թիֆլիս, 1890:
- Երիցեանց Աղեքսանդր Դ.**, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ, հ. Ա, Թիֆլիս, 1898:
- Երիցեանց Ա.**, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX – րորդ դարում, մասն Բ, Թիֆլիզ, 1895:
- «Երեւակ», հանդես ութօրեայ, 1866, N 134:
«Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1988:
Ջարյան Ռ., Սի նորահայտ պիեսի մասին, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1952, N 5:
Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938:
Ջաքարեայ սարկավազի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870:
«ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հատոր Բ, Երևան, 1978:
Լեռ, Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, Երևան, 1984:
Լեռ, Գրիգոր Արծրունի, հատոր 1, Թիֆլիս, 1902,
Լեռ, Գրիգոր Արծրունի, Թիֆլիս, հատոր 2, 1902-3:
Լեռ, Գրիգոր Արծրունի, հատոր 3, Թիֆլիս, 1905:
«Կալվածագրեր», կազմեց՝ **Աբրահամյան Հ.**, Երևան, 1941:
Խասապետյան Ռ., Ով է Գրիգոր Եվանգուլովը. սպասում ենք արձագանքի, «Երկիր» օրաթերթ, 1991, N 47:
Խատիսեան Ալ., Անիում (Ճամբորդական յուշեր), «Գեղարուեստ», 1909, N 3, էջ 145-148:
Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, N 5:
Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, N 1:
Խատիսեան Ալ. Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», 1932, NN 7-12, 1933, NN 1-5: Առանձին գրքով՝ Պէլյուր, 1991: Նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» աշխատությունը (Արթնք, 1933 և Պէլյուր, 1968):
Խոսեան Խորեն քին., Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատի պատմութիւնը, Թիֆլիս, 1914:
Կարապետեան Մամուէլ, Թբիլիսեան ողբերգութիւնը եւ աւերուած ճարտարապետական կառոյցները, «Ազատամարտ», 1992, N 9:
Կարապետյան Մ., Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999:
Կարապետյան Մ., Հայերը և Սցխեթի տաճարը, «Հայոց Աշխարհ», 1999, N 101:
Կ. Թեւ., Քաղաքագլխի ընտրութեան առիթով, «Հովիտ», 1907, N 40:
Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. Ա., Երևան, 1932:
Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. Զ, Երևան, 1934:
Հայ պարբերական մամուլը. մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց՝ **Բարդյան Մ. Ա.**, Երևան, 1986:
Հայապատում. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց յօրինեալ եւ հուարեալ ի **Հ. Աետնդեաց Վ. Մ. Ալիշան**, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1901:
«Հայերեն արձանագրությանը առարկաներ», աշխատասիրությանը **Եվգինե Մուշեղյանի**, Երևան, 1964:
Հարությունյան Մ., Սիիրիդատ Ամերիկյան, Երևան, 1959:
Հովհաննիսյան Ա., Գ. Այվերդյան և Գ. Շերմազանյանի նամակափոխանակությունը Վրաստանի և Պարսկաստանի հանքարությունների մասին, «ՊԲՀ», 1963, N 2:
Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Բ, Երևան, 1987:
Ղաֆադարյան Կ., Հաղբատ, Երևան, 1963:
Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

Ճեմնման Հ. Սահակ, Նամականի Պօղոս Արապեան տպագրիչի, «Բազմավեպ», 1982:

Մանուկյան Ս., Պոռչյան Պ., Երևան, 1964:

Մարգարյան Հ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երեվան, 1980:

Մարգարյան Հ., Մահկանաբերողիների (Սաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԳ դարերում, «Հայկագեան Հայագիտական Հանդես», հատոր ԺԸ, Պեյոնոթ, 1998:

Մեկքսեթ-Բեկ Լ., Համբարների ելույթը Թբիլիսում 1865 թվականին, Գ. Սունդուկյանը և հայ մտավորականները, «Խորհրդային Վրաստան», 1938, N 19, 3 սեպտեմբեր:

Մեկքսեթ-բեկ Լ.Մ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936:

Մեկքսեթ-Բեկ Լ. Մ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955:

Մարտիրոսյան Վ., Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին, «ԼՀԳ», 1991, N 5:

Մարտիրոսեան Վ., Հայերը Վրաստանի առետրատնտեսական կեանքում, «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Երևան, 1996:

Միրադեան Գ., Վրաց քաղաքների անցեալը եւ ներկան, «Գեղարվեստ», 1909, N 3:

Մնացականյան Աս., Հայտնաբերված է Գ. Շերմազանյանի, Խ. Աբովյանի դարձնկերոջ, կոմեդիայի երկու ձեռագիր, «Գրական քերթ», 1948, N 37:

Նիկողաշվիլի Ն., Հայ և վրաց գրական գործիչների բարեկամության պատմությունից, «Մովետական Վրաստան», 1957, N 8:

Նիկողոսեան Գ., Կտակներ քաղաքներին և ուստիացու բողոքը, «Հովիտ», 1909, N 3:

Շահնազարյան Ա., Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990:

Շահումյան Ստ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1957:

Շերմազանեանց Գ., Կենսագրություն Մահակ եպիսկոպոսի Սաղունեանց, «Մասիս», 1875, N 1759:

Շերմազանեանց Գ., Մի քանի խօսք Ֆաթ-Ալի շահի վերայ եւ ցուցակ նրա որդիների, դուստրների և թե՛ նրանք եր՞բ, ին՞չ մօրե եւ ծնած, ու՞մ հետ եւ ամուսնացած և նրանցից ոմանք ին՞չ ձիրքեր և տխրոսներ են ունեցած, նույնպես նրա կանանց ին՞չ ցեղե, ին՞չ ազգե լինելն և ին՞չ ձիրքեր կամ տխրոսներ են ունեցել, «Արարատ», 1876, էջ 132-139, 182-188, 214-219, 251-257, 301-305:

Շերմազանեանց Գ., Ճանապարհորդություն Հայաստանումը: Գ. Շ-ի յիշատակարանից հանած: 1842 թիւ 12 օգոստ. Մաղարթա Նախապկա վանքումը, «Արարատ», 1877, էջ 17-27, 57-67, 92-102, 134-148, 179-185, 208-221, 254-262, 293-308, 331-336, 370-383, 405-419, 447-460, 1878, 17-29, 46-53:

Շերմազանեանց Գ., «Անեկդոտներ, զվարճալի գրոյցներ, համառոտ դէպքեր և առակներ մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած», ժողովածու, Թիֆլիս, 1878:

Չնշկեան Մակ., Թիֆլիզը 1865 թ. եւ Կոռյի տղա Սինասը, «Հովիտ», 1915, N 25:

Պոռչեանց Պ., Հայոց քաղաքների սկզբնաղբյուրները Թիֆլիսում, «Թատրոն», N 1, Թիֆլիս, 1893:

Պ. Տ., Թիֆլիս կես դար առաջ եւ այժմ, «Մասիս», 1886:

Սարգսեան Լ., Ներքին տեսություն, «Մուրճ», 1901, N 4:

Սիլվիկ, Ճանապարհորդութեան տպաւորություններ, «Փորձ», 1879, N 10:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատոր Բ., Երևան, 1981, էջ 9:

Ստորագրություն Թիֆլիզի, «Գարուն», 1866, N 1, 2, 4:

Վահան Հ. Յովհաննեսեան, Ինչպես տեսայ Հայաստանը, «Բազմավեպ», 1961:

«Վրաց ժամանակագրություն», քարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Պարոյր Մուրադյանի**, Երևան, 1971:

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, Երևան, 1955:

«Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները», Երևան, 1998:

Տեր-Աստվածատրեանց Հ., Բառարան հայ կենսագրութեանց 1441-1904, Ա, Թիֆլիս, 1904:

Տիրեան Կ., Շաբաթ մի՛ Տփղիս (ուրվորի յիշատակարանն), «Հանդես Ամսօրեայ», 1890:

Քիշնիշեան Ալ., Հայոց քաղաքները Մօսկուայում 1858-68 թթ., «Տարագ», 1908, N 2:

«Արձագանք», 1884, N 40:

«Արարատ», 1889, յուլիս:

«Արարատ», 1909:

«Արձագանք», 1891, N 12, N 41:

«Արձագանք», 1892, N 15:

«Արևելք», 1891, N 2352:

«Բազմավեպ», 1847:

«Բազմավեպ», 1920, N 9:

«Բազմավեպ», 1934, N 4:

«Բիզանդիոն», 1901, մայիս 16, N 1406:

«Գիտական նյութերի ժողովածու», 1950, N 2:

«Լումայ», 1901, գիրք Ա, Բ:

«Լումայ», 1902, N 5:

«Լումայ», 1904, N 4:

«Կովկաս», 1846, N 19:

«Կովկաս», 1847, N 24, 25, 27, 28:

«Կռունկ Հայոց Աշխարհի», 1861, N 4, 6:

«Կռունկ Հայոց Աշխարհի», 1862, N 1, 1863, N 2:

«Համբարաբեր», 1916, N 36:

«Համբարաբեր», 1917, N 30:

«Հայկական Աշխարհ», 1866, N 8-9:

«Հայկական Աշխարհ», 1867, N 1:

«Հիստորիա», 1859, N 1:

«Հովիտ», 1914, N 18:

«Հովիտ», 1907, N 20:

«Հովիտ», 1907, N 23:

«Հովիտ», 1910, N 7, 14, 15, 19, 24, 29, 32:

«Հովիտ», 1911, N 12, 17:

«Հովիտ», 1912, N 5, 11, 20, 47, 50:

«Հովիտ», 1913, N 43, 44:

«Հովիտ», 1914, N 7:

«Հովիտ», 1916, N 8, 14, 21:

«Հովիտ», 1906, N 31:

«Հովիտ», 1906, N 33:

«Հովիտ», 1907, N 40, 41, 47:

«Հովիտ», 1909, N 1, 26, N 34, N 36, N 37, N 42, 46:

«Հովիտ», 1910, N 3, 12:

«Հորիզոն», 1912, N 5:

«Հորիզոն», 1917, N 31:

«Մասեաց Աղանի եւ Ծիածան Հայաստանայց», 1860, Բ:

«Մարտակոչ», 1923, N 105:

«Մեղու Հայաստանի», 1861, N 40:

«Մեղու Հայաստանի», 1883, N 97:

«Մշակ», 1872, N 10:

«Մշակ», 1875, N 49:

«Մշակ», 1879, N 13:

«Մշակ», 1891, N 5:

«Մշակ», 1891, N 22:

- «Մշակ», 1891, N 60:
«Մշակ», 1891, N 127:
«Մշակ», 1896, N 39:
«Մշակ», 1897, N 117:
«Մշակ», 1899, N 198:
«Մշակ», 1900, N 96:
«Մշակ», 1901, N 206:
«Մշակ», 1902, N 9:
«Մշակ», 1915, N 138:
«Մշակ», 1917, N 3:
«Մշակ», 1920, N 25:
«Մործ», 1890:
«Մործ», 1891:
«Մործ», 1892:
«Մործ», 1893:
«Մործ», 1895:
«Մործ», 1896, N 6:
«Մործ», 1897, N 1:
«Մործ», 1899, N 2-3, N 6:
«Մործ», 1901, N 9:
«Մործ», 1902, N 11:
«Նոր-Դար», 1891, N 29:
«Նոր-Դար», 1892, N 21:
«Նոր-Դար», 1893, N 181, N 182, N 185, N 197, N 218:
«Նոր-Դար», 1895, N 40, N 42, N 50:
«Նոր -Դար», 1896, N 59:
«Նոր-Դար», 1897, N 172:
«Նոր-Դար», 1898, N 25:
«Սովետական Գրականություն», 1956, N6 (164):
«Փորձ», 1879, N 10:
«Տարազ», 1899, N 1,2, 11, 14, 21, 23, 25, 48:
«Տարազ», 1901, N 36:
«Տարազ», 1902, N 2, 48:
«Տարազ», 1904, N 24:
«Տարազ», 1905, N 5, 28, 34:
«Տարազ», 1912, N 11:
«Տարազ», 1916, N 8-10:
«Տարազ», 1919, N 7:
«Ֆրանսիական տարեգիրք. 1927», Բ տարի, Փարիզ, 1927:
- “Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том I, Тифлис, 1866.
“Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том II, Тифлис.
“Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том VIII, Тифлис, 1881.
“Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том IX, Тифлис, 1884.
“Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том X, Тифлис, 1885.
“Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том XI, Тифлис, 1888.
“Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею”, том XII, Тифлис, 1904.
“Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века”, сборник документов, том III, Ереван, 1978.
“Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг.”, сборник документов, том IV, Ереван, 1990.
- Абовян Х.**, Раны Армении, Ереван, 1977.
А. К., О чем говорит история, “Тифлисский листок”, 1910, N 187.
Аргутинский-Долгоруков А. М., Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис, 1897.
- Аргутинский А.**, Колонисты и туземцы Борчалинск. уезда. Очерки и наброски, “Новое обозрение”, 1895, N 3720, 3721, 3722.
Арцруни Е., Вопрос о железной дороге в Индию, “Сборник сведений о Кавказе”, том II, 1872.
Бакрадзе Д., Берзенов Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношениях, СПб., 1870.
“Братская помощь пострадавшим в Турции армянам”, 2-ое издание, Москва, 1898.
Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.
”Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии”, том I (с 1768 по 1774 г.), под редакцией **Цагарели А. А.**, СПб., 1891.
Вермишев Х., К вопросу о крестьянском банке, “Новое обозрение”, 1887, N 1228, 1229, 1249.
Вермишев Х., Духоборы Ахалкалакского уезда, “Кавказ”, 1890, N 174, 175: **Вермишев Х.**, Еще об американской лозе (письмо из Вены), “Новое обозрение”, 1892, N 2792.
Вермишев Х., Свод статист. данных о землевладении в Тифлисск. и Кутаис. губ. изд. закавказск. стат. ком. под ред. члена комит. Е. И. Кондратенко, “Кавказ”, 1893, N 220.
Вермишев Х., Экспорт кукурузы в Кутаисской губ., “Новое обозрение”, 1896, N 4158, 4162:
Вермишев Х., Материалы для истории грузино-армянских отношений; ответ на книжку кн. И. Г. Чавчавадзе-Армянские ученые и “вопиющие камни”, СПб., 1904.
“Весь Тифлис” (Справочно-адресный альбом), Тифлис, 1906.
Гогешвили Я., Правда о Тифлисе, Тифлис, 1897.
Дубровин Н., Ист. войны и владыч. русск. на Кавказе, том III.
Думин Станислав, князь Чиковани Юрий, Князья Царства Грузинского, том IV, Москва, 1998.
Джабарь М., 35-летие Тифлисской гор. думы, “Тифлисский листок”, 1909, N 298
Ениколопов И., Первая перепись в Тифлисе, “Вечерний Тбилиси”, 1970, N 15.
“Вечерний Тбилиси”, 1958, N 135, 22 октября.
“Закавказье”, 1907, 14 июля.
“Закавказье”, 1911, N 68.
“Известия Тифлисской Городской думы”, 1909, N 8.
“Известия Тифлисской Городской думы”, 1910, N 7-8, 11.
“Известия Тифлисской Городской думы”, 1911, N 4, N 12.
“Известия Тифлисской Городской думы”, 1914, N 5-6.
“Известия Тифлисской Городской думы”, 1916, N 1-3.
“Известия Тифлисской Городской думы”, 1919, N 9.
“Кавказ”, 1856, N 29, N 30, N 51.
“Кавказ”, 1857, N 12, N 17.
“Кавказ”, 1865, N 16.
”Кавказ”, 1889, N 190.
”Кавказ”, 1892, N 35.
“Кавказ”, 1895, N 64, N 74.
“Кавказ”, 1896, N 88, N 203.
“Кавказ”, 1903, N 246.

- “Кавказ”, 1909, N 135.
“Кавказ”, 1914, N 31.
“Кавказ”, 1916, N 265.
“Кавказский Календарь на 1846 г.”, Тифлис, 1845.
“Кавказский Календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849.
“Кавказский Календарь на 1851 г.”, Тифлис, 1850.
“Кавказский Календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851.
“Кавказский Календарь на 1853 г.”, Тифлис, 1852.
“Кавказский Календарь на 1854 г.”, Тифлис, 1853.
“Кавказский Календарь на 1855 г.”, Тифлис, 1854.
“Кавказский Календарь на 1856 г.”, Тифлис, 1855.
“Кавказский Календарь на 1857 г.”, Тифлис, 1856.
“Кавказский Календарь на 1858 г.”, Тифлис, 1857.
“Кавказский Календарь на 1859 г.”, Тифлис, 1858.
“Кавказский Календарь на 1860 г.”, Тифлис, 1859.
“Кавказский Календарь на 1861 г.”, Тифлис, 1860.
“Кавказский Календарь на 1862 г.”, Тифлис, 1861.
“Кавказский Календарь на 1863 г.”, Тифлис, 1862.
“Кавказский Календарь на 1864 г.”, Тифлис, 1863.
“Кавказский Календарь на 1865 г.”, Тифлис, 1864.
“Кавказский Календарь на 1866 г.”, Тифлис, 1865.
“Кавказский Календарь на 1867 г.”, Тифлис, 1866.
“Кавказский Календарь на 1868 г.”, Тифлис, 1867.
“Кавказский Календарь на 1870 г.”, Тифлис, 1869.
“Кавказский Календарь на 1871 г.”, Тифлис, 1870.
“Кавказский Календарь на 1872 г.”, Тифлис, 1871.
“Кавказский Календарь на 1873 г.”, Тифлис, 1872.
“Кавказский Календарь на 1874 г.”, Тифлис, 1873.
“Кавказский Календарь на 1875 г.”, Тифлис, 1874.
“Кавказский Календарь на 1876 г.”, Тифлис, 1875.
“Кавказский Календарь на 1877 г.”, Тифлис, 1876.
“Кавказский Календарь на 1878 г.”, Тифлис, 1877.
“Кавказский Календарь на 1879 г.”, Тифлис, 1878.
“Кавказский Календарь на 1880 г.”, Тифлис, 1879.
“Кавказский Календарь на 1881 г.”, Тифлис, 1880.
“Кавказский Календарь на 1882 г.”, Тифлис, 1881.
“Кавказский Календарь на 1884 г.”, Тифлис, 1883.
“Кавказский Календарь на 1885 г.”, Тифлис, 1884.
“Кавказский Календарь на 1886 г.”, Тифлис, 1885.
“Кавказский Календарь на 1887 г.”, Тифлис, 1886.
“Кавказский Календарь на 1888 г.”, Тифлис, 1887.
“Кавказский Календарь на 1892 г.”, Тифлис, 1891.
“Кавказский Календарь на 1897 г.”, Тифлис, 1896.
“Кавказский Календарь на 1898 г.”, Тифлис, 1897.
“Кавказский Календарь на 1900 г.”, Тифлис, 1899.
“Кавказский Календарь на 1901 г.”, Тифлис, 1900.
“Кавказский Календарь на 1903 г.”, Тифлис, 1902.
“Кавказский Календарь на 1904 г.”, Тифлис, 1903.
“Кавказский Календарь на 1905 г.”, Тифлис, 1904.
“Кавказский Календарь на 1906 г.”, Тифлис, 1905.
“Кавказский Календарь на 1907 г.”, Тифлис, 1906.
“Кавказский Календарь на 1908 г.”, Тифлис, 1907.
“Кавказский Календарь на 1909 г.”, Тифлис, 1908.
“Кавказский Календарь на 1910 г.”, Тифлис, 1909.
“Кавказский Календарь на 1913 г.”, Тифлис, 1912.
“Кавказский Календарь на 1915 г.”, Тифлис, 1914.
“Кавказский Календарь на 1916 г.”, Тифлис, 1915.
“Кавказский Календарь на 1917 г.”, Тифлис, 1916.
“Кавказское Слово”, 1914, N 71.
“Каспий”, 1898, N 35.
Кобяков Ю., К истории Тифлисскаго Городского Самоуправления. Михайловское Ремесленное училище, “Известия Тифлисскаго Городскаго думы”, Тифлис, 1914, N 5-6.
М-ч. А., Новый городской голова города Тифлиса, “Новое обозрение”, 1904, N 24.
Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии. Тбилиси, Ереван, 1988.
“Нива”, 1895, N 13.
“Новое обозрение”, 1884, 14.03.
“Новое обозрение”, 1891, N 2425, 2427.
“Новое обозрение”, 1895, N 57, N 3842, N 3843.
“Новое обозрение”, 1901, N 5822.
“Новое обозрение”, 1904, N 24.
“Новости”, 1904, N 305.
“Словарь кавказских деятелей”, 1890.
“Современная жизнь”, 1911, N 2, 3.
“Тифлиссские Амкары, из записок **Юрия Федоровича Ахвердова**”, Тифлис, 1883.
“Тифлиссский листок”, 1887, N 238.
“Тифлиссский листок”, 1893, N 254.
“Тифлиссский листок”, 1895, N 54, 55, 56, 57, 58, 62, 97, 294.
“Тифлиссский листок”, 1896, N 49.
“Тифлиссский листок”, 1902, N 9, 12.
“Тифлиссский листок”, 1904, N 291.
“Тифлиссский листок”, 1906, N 38.
“Тифлиссский листок”, 1909, N 220, 245, 298.
“Тифлиссский листок”, 1910, N 184.
“Тифлиссский листок”, 1912, N 208, 292.
“Тифлиссские объявления”, 1880, N 124.
Туманов Г. М., Заметки о городском самоуправлении на Кавказе, Тифлис, 1902.
Туманов Г. М., Характеристики и воспоминания, книга вторая, Тифлис, 1905.
Туманов Г. М., Характеристики и воспоминания, книга первая, Тифлис, 1913.
Чавчавадзе И. Г., Армянские ученые и “Вопиющие камни”, Тифлис, 1902.
Чхетия Ш., Армяне в Тбилиси в шестидесятых годах XIX века, “ИФЖ”, Ереван, 1958, N 3.
Чрелаев С., Тифлис в XIX столетии, “Тифлиссский листок”, 1901, N 291.
Хаханов А. С., Два эскиза из культурной жизни грузин, СПб, 1905.
Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898.
ჯინჭარაძე გიორგი, რამ დაბეგამხო ქართველობა?, “მანსი”, 2000, N 1.
ამირანაშვილი ჯემალ, მრავლისმეფევი საარქივო ცნობა, “ასავალ დასავალი”, 2000, N 36.
ლოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი პირველი, შეადგინეს: **ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა**, თბილისი, 1962.
“ასავალ დასავალი”, 2001, N 10, 5-11 მარტი.
«კვალი», 1895, N 12.
«მოგზაურთ», 1999, N 2.

ԳՈՒՆԱՎՈՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Թիֆլիս. Բերդի թաղ, նկ. XX դ. սկիզբ:
2. Քաղաքային խորհրդի (դրամա) շենքը (նկ. Ս. Դարչինյանի):
3. Սբ. Նշան եկեղեցի:
- 4-5. Սբ. Նշան եկեղեցին 2002 թ. հոկտեմբերի 20-ի հրդեհից հետո: Բակում գտնվում էր Աբխաղոսյանց տոհմի գերեզմանոցը:
6. Սբ. Կարապետ եկեղեցին նախքան վրացականացումը: Բակում թաղված է եղել քաղաքագլուխ Յ. Թումանյանցը:
7. Սբ. Բեթղեհեմ եկեղեցին մինչև վրացականացումը: Բակում թաղված է եղել Ս. Տեր-Գրիգորովը:
8. Կուսանաց Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցված և նորոգված Թիֆլիսի Բեհբուդյան մելիքների ջանքերով:
9. Վերայի Սբ. Խաչ եկեղեցին, որի բակում թաղված է եղել քաղաքագլուխ Ե. Արծրունին:
10. Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որի բակում թաղված է եղել քաղաքագլուխ Եղիա Փրիդոնյանցը:
- 11-12. 1991-1992 թթ. ոչնչացված հայաշեն կառույցները Ռուսթավելու (նախկին Գոլովինսկի) պողոտայի վրա (նկ. Ս. Դարչինյանի):
- 13-15. Արամյանցի տունը՝ հրդեհի զոհ դարձած, 1991թ. դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1992 թ. հունվարի 6-ը տեղի ունեցած իրադարձությունների արդյունքում (նկ. Ս. Դարչինյանի):

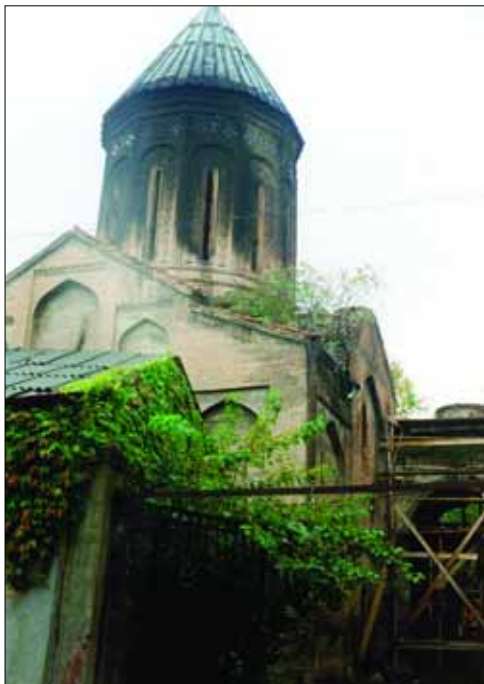
1

2

3

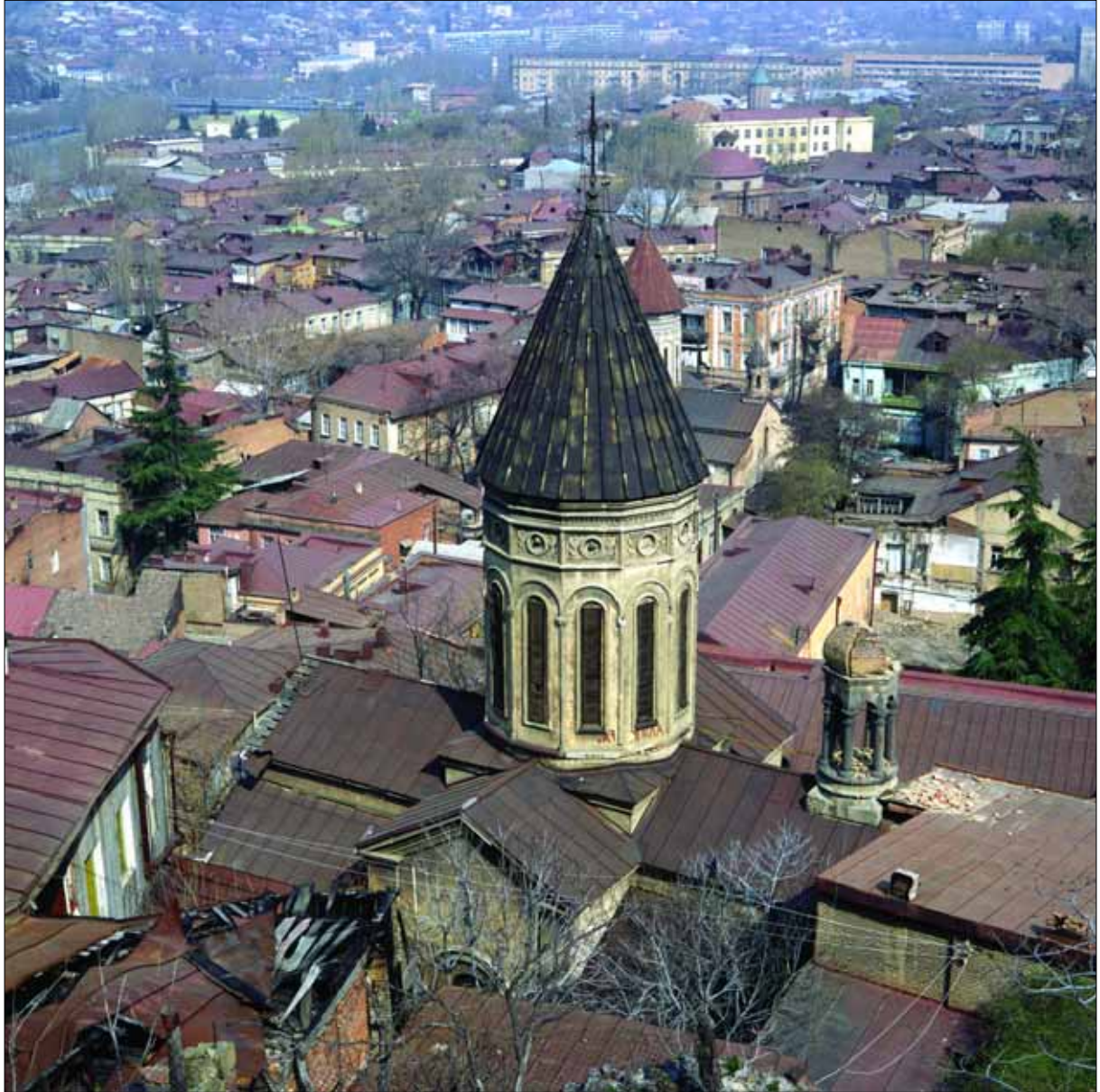
4

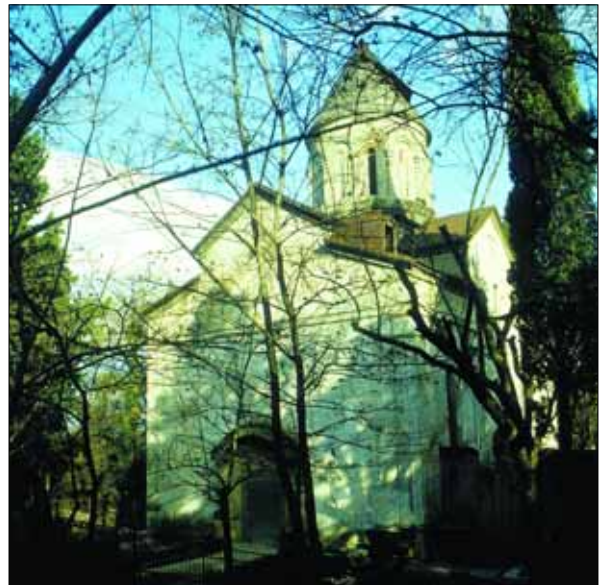
5

8

9

11

10

12

13

14

15

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

ՍԱՄԿԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

RAA ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱԶՄ

ԳԻՏ. ԽՄԲԱԳԻՐ	ՂԵՐԵՆԻԿ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆ
ՍՐԲԱԳՐԻՉ	ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՁԵՎԱԿՈՐՈՂ	ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
	ԷՄՄԱ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ
	ՄԱՐԻՆԵ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ Է ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ	30 ԱՊՐԻԼ 2003
ՏՊԱՔԱՆԱԿ	500
ՏՊԱԳՐՎԱԾ Է	PHOTOGRAVURE ZAVEN & FILS (ԲԵՅՐՈՒԹ)